

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

На правах рукопису

РЯБОЙ ЮРІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

УДК.304.42:32(477)(043)

ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ В СИСТЕМІ ЗМІН
ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата політичних наук

Науковий керівник –

Олександрівна,

Ніколаєнко Наталя

доктор політичних наук, професор

Миколаїв – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН	11
1.1. Розвиток теорії трансформації суспільно-політичних відносин в світовій науковій думці	11
1.2. Концептуалізація поняття «політичний плюралізм» в політичній науці	28
Висновки до розділу 1	64
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ В УКРАЇНІ	66
2.1. Становлення та розвиток політичного плюралізму в Україні	66
2.2. Прояви політичного плюралізму в сучасних електоральних компаніях	88
Висновки до розділу 2	104
РОЗДІЛ 3. ПЛЮРАЛІЗМ ЯК МЕХАНІЗМ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ	106
3.1. Основні чинники та тенденції сучасних трансформаційних процесів	106
3.2. Політична участь як складова плюралізації суспільно-політичного життя	119
3.3. Етнічні загрози трансформації суспільно-політичних відносин	130
Висновки до розділу 3	143
РОЗДІЛ 4. ПЛЮРАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ	145
4.1. Зарубіжний досвід плюралізації суспільно-політичних відносин на прикладі країн Вишеградської четвірки	145
4.2. Польський досвід розбудови політичного плюралізму та його вплив на політичні процеси в Україні	165
Висновки до розділу 4	174
ВИСНОВКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	183

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Соціально-суперечливий характер сьогоденного розвитку України, стан гострого протиборства партій і громадських рухів, зіткнення позицій різних соціальних груп і оцінок обумовлюють актуальність політологічних досліджень із проблем становлення політичного плюралізму в даний час і в перспективі. Проблема становлення плюралізму в політичній сфері життя суспільства є досить актуальною з точки зору виявлення як його сутності, так і умов розвитку.

Увага автора до плюралістичної моделі пояснюється тим, що саме така модель правління найбільшою мірою виражає демократичні ідеали, маючи при цьому суто раціональне обґрунтування, оскільки властиві цій системі інституційні обмеження у вигляді створення умов для існування та чесної конкуренції безлічі вільно виникаючих і незалежних від держави груп інтересів сприяють оптимізації процесів прийняття колективних рішень у суспільстві. Політичний плюралізм є концепцією, згідно з якою політико-владні процеси у суспільстві розглядаються через призму боротьби і компромісів різних організованих інтересів, а також динамічного балансу соціально-політичних інститутів і сил. Розуміння та впровадження цієї концепції виступає необхідним фактором трансформації суспільно-політичних відносин у сучасній Україні, особливо після Революції гідності, яка стала могутнім каталізатором активізації громадянського суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Робота виконана в рамках планових наукових досліджень та є складовою частиною комплексних тем: «Політичний процес в Україні:

історія, сучасність та перспективи розвитку» (державний реєстраційний номер 0111U004671) та «Міжнародні відносини та політичні процеси в країнах Чорноморського регіону: сучасний стан та перспективи» (державний реєстраційний номер 0111U003884) кафедри політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. одним із виконавців яких є дисертант.

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає у тому, щоб розкрити специфіку політичного плюралізму як фактору трансформації суспільно-політичних відносин.

Досягнення поставленої мети обумовило необхідність розв'язання таких дослідницьких *задач*:

- розглянути детермінанти розвитку теорії трансформації суспільно-політичних відносин;
- окреслити методологію дослідження явищ політичного плюралізму й демократичної політичної системи;
- розкрити теоретичні та методологічні засади дослідження політичного плюралізму та визначити поняття «політичний плюралізм» як елементу демократичної політичної системи;
- проаналізувати особливості формування політичного плюралізму в Україні;
- визначити прояви політичного плюралізму в електоральних процесах в Україні;
- розкрити варіативні фактори впливу на демократизацію політичної системи України;
- розглянути вплив політичної участі та політичної довіри на плюралізацію суспільно-політичних відносин;
- обґрунтувати доцільність використання етнічного фактору впливу на

плюралізацію політичної системи України;

– проаналізувати польський досвід розбудови конкуренції суспільно-політичних процесів;

– охарактеризувати особливості трансформації політичного життя країн Вишеградської четвірки в процесі плюралізації їх політичної системи.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні відносини, які складаються у процесі демократизації та плюралізації в суспільстві та політичній системі.

Предметом дослідження виступає політичний плюралізм в системі змін внутрішньополітичних відносин.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали як загальнонаукові, так і політологічні методи дослідження: системно-структурний – для аналізу явища «політичний плюралізм» як системи; історико-правовий – для виявлення особливостей ретроспективного становлення та розвитку нормативно-правової бази політичного плюралізму в Україні та країнах Центральної та Східної Європи; індукції та дедукції – при формулюванні поняття «політичний транзит» та його складових елементів; дедукції – при виділенні та характеристиці варіативних факторів впливу на демократизацію політичної системи України; логіко-семантичний – для поглиблення понятійного апарату, визначення сутності, загальних та особливих рис політичного плюралізму та демократизації аполітичного життя; порівняльний – при аналізі подібних та відмінних рис трансформації політичної системи в Україні, Польщі, Угорщині Чехії та Словаччині; діалектичний – при розгляді проблеми етнізації політики та специфіки її вирішення в умовах багатоетнічного українського суспільства.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена тим, що наукова робота є комплексним дослідженням політологічних аспектів

плюралізації та демократизації вітчизняних суспільно-політичних відносин, у якій на основі сучасних методології та методів пізнання, із використанням найбільш значимих досягнень політологічної науки, досліджено місце та значення політичних механізмів трансформації політичного життя в Україні після перемоги «Революції Гідності». У проведеному дослідженні:

уперше:

– обґрунтовано, що наслідки «Революції Гідності» обумовили необхідність врахування етнічної приналежності як важливого фактору розвитку політичного плюралізму в такій багатоетнічній державі як Україна;

– розкрито етапи становлення та розвитку українського політичного плюралізму. Відзначено, що сучасний етап почався у лютому 2014 році як результат «Революції Гідності» та має наступні характерні ознаки: оновлення багатопартійної діяльності, формування спектру політичних напрямків серед політичних партій, посилення політичної активності громадян;

– проаналізовано електоральну поведінку громадян України протягом 1991-2015 рр. та констатовано, що політичний плюралізм був досить позитивно сприйнятий електоратом на лише на початковому та сучасному етапах його розвитку;

– визначено специфіку трансформації суспільно-політичних відносин на прикладі плюралізації та демократизації країн Вишеградської четвірки Польщі, Чеської та Словацької Республік;

удосконалено:

– теоретико-методологічну базу трансформації суспільно-політичних відносин, яка від вивчення політичного транзиту у дусі невідворотності та позитивності його наслідків перейшла до дослідження причин помилок, що призвели до появи «фасадних демократій», «німецьких демократій»,

«напівдемократій» та інших форм «квазідемократій»;

– твердження про те, що чим більше суспільство характеризується нерівністю і соціальними контрастами, тим менше підстав для утвердження там політичного плюралізму;

– розуміння плюралістичної демократії як змагання між партіями під час виборів і можливість груп інтересів (або тиску) вільно висловлювати свої погляди;

– концепція політичної участі як передумови плюралізації суспільно-політичних відносин;

– усвідомлення того, що для становлення політичного плюралізму політичний консенсус має відбутись між політичною елітою та середнім класом, який в Україні, на жаль, не сформований;

набуло подальшого розвитку:

– теза про те, що однією з основних причин появи «квазідемократій» у країнах, які проходять трансформаційних шлях від авторитаризму до демократії, є не до кінця нездоланий синдром «безформного плюралізму»;

– положення про те, що реальний політичний плюралізм не означає кількісний склад партійної системи, а висловлювання, захист, представлення у владі інтересів тих прошарків населення, з якими пов'язує себе та чи інша партія;

– фактори становлення політичного плюралізму такі, як збереження в суспільстві національного політичного консенсусу, сутність якого в тому, що більшість громадян відносить себе до національної політичної спільноти;

– характеристика безпосереднього взаємозв'язку між теоріями політичного плюралізму та елітарної теорії демократії, а також політичного плюралізму і поліархії;

– аргументація політичного консенсусу як добровільної і довготривалої

узгодженості у позиціях суб'єктів суспільно-політичних процесів, що є досить вагомий та необхідний феномен плюралізації суспільно-політичного життя у демократичних країнах.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють історичний період з початку плюралізації суспільно-політичного життя в країнах Вишеградської четвірки Європи та Україні (кін. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.) й до 2016 р., коли внаслідок здобутків «Революції гідності» в Україні було відновлено процес трансформації суспільно-політичного життя у бік плюралізації.

Практичне значення одержаних результатів. Викладені у дисертації положення, пропозиції та рекомендації можуть бути використані:

– у науково-дослідній роботі для подальших досліджень у сфері плюралізації суспільно-політичних відносин, у тому числі при виявленні причинно-наслідкових зв'язків об'єктивних і суб'єктивних соціально-політичних факторів, котрі обумовлюють затвердження плюралізму у державній політиці, що дозволить удосконалювати сучасну вітчизняну політичну систему та політичну практику;

– у навчальному процесі для підготовки курсів лекцій, підручників і навчальних посібників з політології, у процесі викладання навчальної дисципліни «Політологія», а також у науково-дослідній роботі студентів та аспірантів;

– у практичній діяльності – при проведенні політичних реформ, пов'язаних із трансформацією суспільно-політичних відносин у бік політичного плюралізму, виробленні теоретичних підходів і напрямків соціального управління на різних рівнях управління соціальною сферою суспільства, оптимізації вибору у ній стратегії та тактики дій політичних партій і суспільних рухів.

Апробація результатів дисертації. Результати наукового дослідження

було оприлюднено на міжнародних наукових, всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференціях, зокрема: XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2010), «Ольвійський форум – 2010: Стратегії України в геополітичному просторі» (Ялта, 2010), «Ціннісний вимір політичної діяльності: політична трансформація сучасного українського суспільства» (Херсон, 2011), «Ольвійський форум – 2012: стратегії України в геополітичному просторі» (Севастополь, 2012), «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (Херсон, 2015).

Публікації. Основні результати дисертації, висновки та пропозиції викладено у Основні наукові положення дисертації викладено у 10 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях Україна та 1 іноземна публікація.

1.Рябой Ю. Правова культура як система побудови політичної культури суспільства / Ю.О. Рябой // Наукові праці. – 2008. – Вип. 80.: Політичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили. – С. 129-131.

2.Рябой Ю. Формування середнього класу, як фактор розвитку демократії / Ю.О. Рябой // Сучасна українська політика. – 2009. – Вип. 16. – К. ; Миколаїв : Вид-во Український центр політичного менеджменту. – 2009. – С. 84-92.

3. Рябой Ю. Фактори впливу на системні зміни українського суспільства та його політичної культури / Ю.О. Рябой // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «ІНТАС». – Вип. 41. – 2009. – С. 325-339.

4. Рябой Ю. Розвиток місцевого самоврядування як інструмент побудови політично активного суспільства / Ю.О. Рябой // Наукові праці. – 2010. – Вип. 109. : Політологія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. – С. 105-109.

5.Рябой Ю. Великий бізнес як фактор побудови та розвитку політичної

культури / Ю.О. Рябой // Наукові праці . – 2010. – Вип. 118. : Політологія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. – С. 83-87.

6.Рябой Ю. Формування потужних політичних партій як елементу впливу на розвиток політичної свідомості суспільства / Ю.О. Рябой // Сучасна українська політика. – К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій» – 2011. – Вип. 22. – С. 143-151.

7.Рябой Ю. Тоталітаризм як фактор впливу на сучасну політичну культуру українського суспільства. / Ю. О. Рябой // Наукові праці . – 2012. – Вип. 192.: Політологія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. – С. 98-102.

8.Рябой Ю. Польський досвід розвитку конкуренції суспільно-політичних процесів / Ю. О. Рябой // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2015. – Вип.28. – Харків:Вид-во ФОП Петров В.В. – С. 80-87.

9.Рябой Ю. Розвиток політичного плюралізму в Україні наприкінці 1990-х початку 2000–х років / Ю.О.Рябой // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2016.– № 11 (336).– С. 159-165.

10 Рябой Ю. О. Трансформація політичного життя Чеської Республіки в процесі його плюралізації. / Ю. О. Рябой // Гілея: Науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2016. — Випуск 113. – С.424-429.

11.Рябой Ю. Становление политической культуры в контексте демократизации/ Ю. О. Рябой // Modern Science. – 2015. – Вип. 2. – Прага : Вид-во Nemoros. – С.98-106.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, дев'ятьох підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний

обсяг дисертації становить 203 сторінок. Список використаних джерел налічує 205 найменувань і займає 20 сторінок.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

1.1. Розвиток теорії трансформації суспільно-політичних відносин в світовій науковій думці.

У політологічній науці під трансформацією суспільно-політичних відносин розуміється обумовлене зовнішніми факторами та внутрішньою необхідністю поступове, не пов'язане зі зміною правлячої еліти, але в той же час радикальне та відносно швидка зміна соціальної природи, або соціетального типу суспільства [66, с. 197]. Відповідно трансформація суспільно-політичних відносин є наслідком суспільних змін.

Під трансформацією (від англ. *transformation* – перетворення) у загальному трактуванні слід розуміти істотну структурну переробку систем, яка перетворює організацію і функції вихідного формоутворення шляхом зміни зв'язків.

Також у політології існує кілька рівнозначних термінів, що характеризують процес трансформації суспільно-політичних відносин. Крім основної категорії «трансформація» існують і синонімічні поняття: «модернізація», «транзиція», «транзитивний процес», «транзитологічний процес», «процес транзитивного переходу».

Так, модернізація, насамперед, враховує зміну суспільно-політичних відносин у зв'язку з реформуванням економічної системи. Виходячи з лінгвістичного трактування цього терміну, модернізація повинна розглядатися як процес приведення політичного режиму до сучасних

стандартів. Модифікація суспільно-політичних відносин виражається у вигляді процесу зміни деяких ознак існуючого політичного режиму з побудовою певного його різновиду, що не має сутнісної відмінності від попереднього режиму. Таким чином, модернізацією позначають тривале засвоєння комплексних соціокультурних і техніко-економічних характеристик сучасних капіталістичних індустріальних країн. Різниця між поняттям «модернізація» і поняттям «трансформація», на нашу думку, полягає в тому, що воно є більш нейтральними стосовно динаміки суспільного процесу, до його прогресивних тенденцій.

У свою чергу, на початку другої пол. ХХ ст. у політичному житті та суспільних науках особливо часто поряд з поняттям «трансформація» зустрічається термін «транзиція». У найзагальнішому змісті воно позначає зміни в суспільстві, перетворення, перехід з одного суспільного стану в інший. Однак це поняття використовується стосовно трьох видів переходів. По-перше, для позначення суспільних змін з метою вдосконалювання техніко-технологічних основ праці та ринкової економіки в країнах, де здійснюється демократизація політичної системи без сутнісної зміни суспільно-політичного устрою. У подібній інтерпретації транзиція ототожнюється з модернізацією. Такого роду модернізація не повинна суперечити транзиції держав, а, навпаки, може прискорити процеси їх розвитку, як показав досвід країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону [31, с. 633-635]. По-друге, поняття «транзиція» вживається для позначення змін у деяких державах південної частини Європи та Південної Америки. Так, у Греції під транзицією розуміють заміну авторитарного режиму демократичним у результаті так званого «неієрархічного військового путчу» [98]. По-третє, транзицією називають процес відмови від соціалістичної концепції розвитку середньоевропейських і

східноєвропейських країн, які називалися соціалістичними. Однак існує думка, що для цього процесу варто використовувати поняття трансформація, оскільки «транзиція» ідеологічно пофарбована та має на увазі перехід до ліберального капіталізму (системі, яка базується на приватній власності та нерегульованому ринковому просторі).

Під транзитологічним процесом зрозуміють певну, виражену в часі послідовність спрямованих дій по зміні конкретних ознак існуючого політичного режиму. Однак не можна називати трансформацією будь-яку зміну ознак суспільно-політичних відносин, оскільки деякі перетворення носять характер зміни лише частини складових політичного режиму, без зміни його форми. Вважаємо, що такий процес можна назвати внутрішньо режимним перетворенням, але не трансформацією. Трансформація суспільно-політичних відносин – це завжди процес переходу від одного типу режимів до іншого, зміна його форми, але й цього недостатньо. Багато політичних процесів, що пов'язані зі зміною політичного режиму, приводять лише до тимчасової зміни режиму, в остаточному підсумку вертаючись до побудови системи методів, засобів і способів здійснення державної влади [148, с. 13].

Слід зауважити, що евристичний потенціал поняття «трансформація» був реалізований у теорії транзитології, яка, інтенсивно розроблялася в 1970-і роки, особливо у ракурсі теорій «держави перехідного періоду» і «процесу переходу від капіталізму до соціалізму» у наукових працях С. Гантінгтона, Д. Растоу, Х. Лінца, А. Степана, А. Пшеворського, Ф. Шміттєра та багато інших дослідників, які підкреслювали момент стратегічного вибору тієї чи іншої стратегії дії політичних акторів, в якому вони бачать ключ до обґрунтування успіху того чи іншого транзиту.

Однією з найбільш ґрунтовних спроб розробки теорії «політичного транзиту» можна вважати модель Д. Растоу, який намагався не тільки доповнити, поліпшити теорію політичної модернізації, але й перебороти її вади шляхом ширшого її трактування. Важливим у теоретико-методологічному відношенні стало й те, що Д. Растоу розмежував «генетичний підхід» і «функціональний підхід» до політичної модернізації як свідомої і цілеспрямованої трансформації, акцентуючи увагу на дедалі більшій ролі перемінних (нових і таких, що розвиваються) факторів політичної динаміки: «Фактори, що забезпечують стійкість демократії, не обов'язково рівнозначні тим, які породили цю форму устрою політичної системи: при поясненні демократії необхідно встановлювати різницю між її функціонуванням і генезисом» [135, с. 5].

Важливим моментом у тразитологічних дослідженнях Ф. Шміттєра було виділення 4 основних типи здійснення транзиту: 1) «нав'язаний перехід», при якому основний політичний актор змушує інших прийняти певні правила гри, розраховуючи одержати певну вигоду, контролюючи процес трансформації, однак, як правило, результат процесу лібералізації різко відрізняється від того, що планувалося з почату; 2) «пактований перехід», сутність якого зводиться до укладення договорів між правлячими елітами та опозиційними силами із приводу основних загальносоціальних і політичних питань; 3) «реформістський тип»: тиск низів приводить до послідовного реформування «зверху»; 4) нарешті, «революційна» модель, з назви якої зрозуміло: перехід до демократизації здійснюється шляхом революції [167, с. 20]. Таким чином, перехід до демократичного політичного режиму здійснюється поетапно, причому фази переходу можуть накладатися та доповнювати одна одну мати безліч особливостей, обумовлених конкретною політичною ситуацією.

Той самий Ф. Шміттер разом із О'Доннеллом продовжили означену тезу та зазначили, що форму перебігу та динаміку транзиту визначають співвідношення сил між політичними групами всередині правлячої авторитарної еліти (між прибічниками твердої (*hard-liners*) та м'якої (*soft-liners*) сили [199, с. 16], або, іншими словами, між консерваторами та реформаторами в межах авторитарного блоку), їхня тактика і стратегія перед початком перехідного процесу та безпосередньо під час нього, характер взаємовідносин між ними та представниками опозиційних сил, а також роль, яку відіграють у цих процесах збройні сили. Як зауважують американські дослідники, саме від перелічених факторів значною мірою залежить, чи відбудеться відкриття авторитарного режиму, та саме вони встановлюють важливі параметри можливої лібералізації та ймовірної демократизації [199, с. 48].

У дусі попередніх дослідників А. Пшеворський визначає перехід як процес, що перебігає від Старого Режиму до Нової Республіки. Відправним пунктом перехідного процесу, таким чином, є попередній авторитарний *status quo*, *ancien regime* та соціальні умови, які сприяли його виникненню, а для позначення його кінцевої точки Пшеворський використовує термін «Нова Республіка» [133, с. 403]. Ознакою початку лібералізації, свідченням утворення тріщин в монолітному блоці авторитарної влади, на думку дослідника, є той момент, коли в якийсь період часу група, що належить до авторитарного істеблішменту, починає виявляти терпимість до незалежних організацій, даючи знати громадянському суспільству, що принаймні деякі форми цих організацій не будуть подавлятися [85]. Лібералізація, за словами А. Пшеворського, або завершується, приводячи до похмурих періодів, які лицемірно називають нормалізацією, або продовжується та переходить в демократизацію [133, с. 394]. Остаточне вивільнення з-під авторитаризму, за

його словами, може відбутися лише у тому випадку, якщо реформатори порозуміються з поміркованими.

Отже, розглянувши класичні підходи у транзитології слід констатувати, що вони виходили із необхідності переходу від авторитаризму до демократії та вивчали, насамперед, ключові аспекти такого транзиту, що дозволить у найкоротший час його здійснити. Відтак, транзитологія розглядає основною складовою змісту трансформації суспільно-політичних відносин зміну політичного режиму, адже його характер обумовлює функціонування усієї системи політичної влади та її взаємодії з населенням.

Етимологія слова «режим» походить від французького *regime* і латинського «*regimen*», що означає «управління». Під поняттям «політичний режим» розуміється характер взаємозв'язку державної влади й суспільства. Режим або лад – це система правління або адміністрування [124, с. 543]. З точки зору французького політолога Жан-Луї Кермонна, політичний режим – це сукупність елементів ідеологічного, інституціонального й соціологічного порядку, які сприяють формуванню політичного управління даної країни на певний період [200, с. 12]. Р. Арон розглядає поняття режиму ширше і виділяє в якості неодмінних його елементів конституційну форму правління, характеристику партійної системи, спосіб функціонування режиму (виборча система, взаємовідносини парламенту з урядом та ін.), роль груп тиску, характер політичного персоналу [3, с. 33].

Найважливішими характеристиками політичного режиму є відношення держави до прав і свобод громадян, ступінь політичної участі народу та його включеність у процес прийняття державних рішень, відповідність діяльності органів влади інституційно-правовим основам, прийнятим у державі, наявність опозиції та можливість конкурентного суперництва політичних партій у процесі формування органів державної влади, роль відкритого

насильства та силового примуса в сукупності методів державного управління. Як вважає О. Дегтярьов, між рядовими громадянами та урядовою адміністрацією відбувається як би укладення суспільного договору про правила гри, а динаміка здійснення державного управління регулярно відображає дійсний стан справ при підтримці владного порядку, та й сам характер регулювання взаємодії між людиною й державою [50, с. 178].

Політичний режим визначається рівнем розвитку та інтенсивністю суспільно-політичних процесів, структурою правлячої еліти, механізмом її формування, станом свобод і прав людини в суспільстві, станом відносин з бюрократією, що панує в суспільстві типом легітимності, розвиненістю суспільно-політичних традицій, що домінують у суспільстві політичною свідомістю та поведінкою. Як пише французький дослідник Р. Арон, у кожного суспільства свій режим, і суспільство не усвідомлює себе, не усвідомлюючи при цьому розмаїття режимів, а також проблем, які породжуються такою розмаїтістю [3, с. 25].

У рамках конституційного правління виділяють парламентські, президентському та змішані (за визначенню С. Гантінгтона – голліського типу [159, с. 122]) форми правління, які визначають порядок формування державної влади, контроль за її діяльністю, взаємодію між різними галузями влади. Також актуальною для сучасної інтерпретації політичного режиму представляється типологія, запропонована австрійським політологом, фахівцем в області порівняльних досліджень поставторитарних трансформацій і демократизації А. Шедлером. Узагальнюючи типологію політичних режимів сучасних західних дослідників (Д. Колльера, С. Левітські, Р. Даля), він запропонував типологію [163], представлену у вигляді одномірного континууму «демократичності», у якому авторитарні режими перебувають на одному полюсі, а передові демократії – на

протилежному. Між ними розміщуються електоральні та ліберальні демократії. Цей континуум закритий тільки з одного, авторитарного боку, де знаходиться тоталітаризм, але відкритий з боку демократичного полюса (відкритий майбутньому демократії).

Електоральні демократії – це напівдемократичні режими, які мають деякі, але не всі, сутнісні ознаки ліберальної демократії й перебувають між демократією й авторитаризмом. Це режим, якому вдається проводити чисті, конкурентні, більш-менш загальні вибори, але який не може захистити політичні й громадянські свободи, істотно важливі для ліберальної демократії.

Розміщення авторитарних і демократичних режимів уздовж єдиної осі координат припускає, що ці типи режимів відрізняються один від одного тільки кількісними характеристиками. Імовірно, ця типологія все-таки ідеалізує багаті західні демократії та виходить із тих соціальних реальностей, яких вони досягли.

Р. Арон думає, що питання про найкращий режим можна ставити лише абстрактно, виходячи з його пристосованості до особливостей конкретної історичної обстановки. Ця теза виходить із неминучості розходжень інститутів державної влади та підтверджується тим, що цілі політичних режимів неоднозначні [3, с. 46]. Режим, що забезпечує громадянам найбільшу свободу, не завжди гарантує найбільшу дієвість влади, а той, котрий заснований на волевиявленні носіїв влади, не завжди надає в розпорядження носіїв влади достатні можливості для її реалізації.

Однак у межах теорії політичного плюралізму оптимальним політичним режимом є демократія. Однак не всі держави з моменту свого виникнення мають у своєму арсеналі демократичні традиції та відповідні інституції для підтримання демократичного режиму. Здебільшого країни

переходять до демократичного режиму від різноманітних проявів авторитарних режимів чи їх прототипів. Цей перехід від недемократичного до демократичного режиму, який й слугує основою для плюралізації суспільно-політичних відносин, називається трансформацією політичного режиму.

На думку О'Доннелла та Ф. Шміттера, варто розрізняти демократизацію держави та демократизацію режиму. Перший процес стосується інститутів; другий процес – відносин державних інститутів громадянського суспільства. О'Доннелл та Ф. Шміттер виділяють внутрішні та зовнішні умови, необхідні для функціонування демократичних режимів. До внутрішніх умов відносять, як правило, економічні, соціокультурні та політичні фактори, пов'язані з історичними особливостями розвитку країни. До зовнішнього відносять наявність такого оточення, що виключало б або зводило до мінімуму можливості втручання з метою руйнування існуючої політичної системи [132, с. 132].

Специфіка демократії полягає у тому, що її ресурси мають здатність до самовідтворення в рамках сформованої системи інститутів. Демократія, досягнувши стану стабільності, здатна до проведення економічних і соціальних реформ без серйозних витрат для існуючих норм і інститутів. Так, у країнах Західної Європи та Північної Америки державотворення призвело до принципово інших відносин влади й суспільства, що дало поштовх для подальшого розвитку політичної демократії.

Усе більшою мірою універсальні норми демократії та прав людини стають невід'ємною частиною міжнародного діалогу. Як стверджує американський політолог Л. Даймонд, у міру того як демократія вкорінюється в багатьох частинах світу, де вона не була присутня раніше, підтверджується її універсальність і звужується спектр зіткнення цивілізацій.

Він виражає впевненість у тому, що буде зростати тиск на диктатури, що зберігаються у світі, а ресурси та моральне натхнення вести до рухів, мислителів, партій і політичних сил, що прагнуть до демократичних змін [43].

Отже, трансформація політичного режиму є невід'ємним чинником формування чи навпаки занепаду плюралізації суспільно-політичних відносин. Лише політичний режим заснований на демократичних принципах створює реальні передумови для плюралізації суспільно-політичних відносин та включення громадян та громадські організації у активне політичне життя.

Транзитологія зміну політичного режиму розглядає у якості трансформаційних процесів, який розділяється на окремі етапи. Під етапом перетворення суспільно-політичних відносин варто розуміти окремий часовий проміжок існування політичного режиму, що характеризується спільністю процесів, що протікають у ньому. У рамках окремих етапів може міститись кілька стадій трансформації суспільно-політичних відносин.

Д. Растоу на підставі порівняльного аналізу трансформаційних процесів у Швеції (1890-1920 рр.) і Туреччини (1940-1960 рр.) виокремив три основні фази перехідної динаміки: 1) підготовчу, яка характеризується визріванням конфлікту основних соціальних сил; 2) фазу прийняття рішень на основі розв'язання конфлікту (мирним чи революційним шляхом), коли виробляється політична формула «великого компромісу між основними політичними акторами» і основних політичних правил демократичної гри; 3) фазу утвердження нових форм спілкування людей і нових демократичних інститутів [135, с. 5].

Беручи за основу синергетичний підхід, Л. Васильєва робить висновок про наявність трьох етапів модернізаційних трансформацій суспільно-політичного розвитку (формація, яка забезпечує поступальний рух

з подальшою втратою стійкості соціальної структури; реформація – зміна представниками еліт характеру функціонування та суті соціальних механізмів; трансформація – рух «вгору» або «вниз» по лінії розвитку). Їхня ефективність визначається діяльністю політичної еліти чи ерзац-еліти [23, с. 93-94].

У свою чергу, на підставі «концепції зовнішніх змін», з урахуванням аналізу конкретних трансформаційних процесів (історичних прикладів трансформації режимів) в процесі трансформації суспільно-політичних відносин варто виділяти три основних етапи: 1) передорганізаційний (етап формування передумов наступної трансформації та створення умов для її реалізації); 2) організаційний (етап здійснення інституціональних і функціональних перетворень, створення стійкої системи методів державного управління, властивої створюваному режиму); 3) посторганізаційний етап (соціалізації нового політичного режиму і його подальшого функціонування).

У цих етапах трансформації суспільно-політичних відносин, варто виділяти чотири основні стадії транзитивного процесу: 1) стадію деформації існуючих суспільно-політичних відносин, під час якої відбуваються досить швидкоплинні процеси по ліквідації найбільш очевидних протиріч існуючого режиму в інституціональній, функціональній, ідеологічній і іншій сферах; 2) стадію функціональних перетворень, коли відбувається створення нової ідеологічної основи політичного режиму, визначаються ті методи, за допомогою яких повинне здійснюватися політичне управління, ті функції, які приймає на себе держава, визначення сфери державного регулювання; 3) стадію інституалізації політичного режиму, у ході якої державна влада створює основні інститути, що є обов'язковими для цього режиму, легітимізує їх (вільні вибори в демократичному режимі) і створює нову, ефективну систему державних органів; 4) стадію соціалізації політичного

режиму, під час якої відбувається створення певної суспільної думки та суспільної позиції із приводу перетворень, що відбуваються (їхня підтримка або заперечення), а надалі пристосування до політичного режиму, тобто усвідомлення суспільством сформованого режиму як певної норми суспільно-політичного життя країни [148, с. 14-15].

Стадію деформації суспільно-політичних відносин варто відносити до передорганізаційного трансформації суспільно-політичних відносин, стадії функціональних перетворень і інституалізації політичного режиму становлять організаційний етап трансформації й, нарешті, стадія інституалізації політичного режиму повинна розглядатися як складова посторганізаційного етапу транзитивного переходу. Виділення етапів, стадій трансформації суспільно-політичних відносин дозволяє більш точно визначити основні зміни в системі методів, засобів, способів державного управління, краще розібратися в механізмі процесу зміни державних режимів.

Варто також підкреслити, що сучасні теорії транзитології концентрують увагу переважно на суспільних трансформаціях, що відбуваються в постсоціалістичних країнах та латиноамериканських країнах Південної Америки. Так, на думку Р. Дарендорфа, системні зміни у постсоціалістичних країнах мали відбутися протягом семи-восьми років, і їх результатом мало бути завершення становлення ліберальної демократії. «На конституційний процес повинно було піти не більше шести місяців і не більше шести років на закріплення конституційних норм. Після цього повинно було відбутися і створення соціального фундаменту, який би дозволив перетворити як конституцію, так і економіку настільки, що це дозволило б їм функціонувати навіть в умовах шторму. Тобто повинні були бути закладені межі

легітимності, в рамках яких це суспільство і на цьому базисі могло б витримувати різні економічні, соціальні та політичні кризи» [49, с. 143].

Однак саме у цих країнах наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. ст. позначилася серйозна проблема, що ставить під сумнів подальший розвиток демократії. Однією з основних причин стала широко розповсюджена практика дорівнювати демократію до представницької ліберальної політичної демократії, характерної для західних країн, тому що сучасна демократія не представляється можливою без певного рівня свобод, які гарантуються владою людині. Характер суспільно-політичних трансформацій у багатьох постсоціалістичних та латиноамериканських країнах дозволяє сумніватися у тому, що еталони західної демократії можуть бути природно засвоєні «новими демократіями», які виникають у незахідних цивілізаціях і у доцільності їх механічного копіювання.

Відповідно трансформаційний процес у постсоціалістичних країнах дав абсолютно інші уявлення про демократичний транзит. Західні науковці пропонували вивчати «генеруючі гіпотези», а також розглядати переходи в певних країнах як випадки, що відхиляються від нормативних моделей [162].

Ф. Закарія дійшов висновку, що як мінімум у половині країн, що демократизуються, «перемішані виборність і авторитаризм» [65, с. 27]. Такого роду «гібриди» були визначені ним як «неліберальні демократії», тобто демократії без конституційного лібералізму.

Ф. К. Шміттером було виділено два типи таких режимів – «демократура» і «діктабланда». Відповідно до його висновку, дані гібриди з'являються в умовах ініційованого або нав'язаного зверху транзиту, коли «колишні правителі намагаються захистити свої інтереси шляхом «щеплення» авторитарних прийомів знов виникаючому режиму». У випадку проведення лібералізації без демократизації (тобто надання громадянам

деяких індивідуальних прав без згоди на підзвітність влади), складається диктабланда. Якщо ж демократизація не супроводжується лібералізацією (вибори проводяться, але при гарантованій перемозі правлячої партії, виключенні з участі в електоральному процесі певних суспільно-політичних груп і/або позбавленні виборних структур реальної влади), виникає демократура [168].

Подібна тенденція була зафіксована Т. Гарром і К. Джаггерзом. Намагаючись розробити систему критеріїв, які дозволяють відокремлювати демократії від авторитаризму, вони виявили досить велику групу політій, «інституціональна структура яких не повністю авторитарна, але й не повністю демократична» [189, с. 471]. Підрозділивши подібного роду «непов'язані політії» на «непов'язані демократії» і «непов'язані автократії», дослідники віднесли до першої категорії політичні системи, де за наявності найважливіших інститутів демократії накладаються серйозні обмеження на політичну участь, змагання та/або громадянські свободи, а до другої – політичні системи, які, незважаючи на авторитарний характер основних структур, надають певні можливості для політичної участі та змагання та/або забезпечують захист громадянських свобод [189, с. 478].

Дещо інше трактування «перехідних» режимів пропонує Т. Каротерз. Констатувавши, що із приблизно 100 існуючих сьогодні «перехідних» країн до ліберальної представницької демократії рухаються тільки 20 (держави Центральної Європи та Балтії, Тайвань, а також деякі латиноамериканські країни, зокрема, Чилі та Уругвай), він включає інші країни в так звану «сіру зону». Володіючи рядом атрибутів демократичного режиму (наявність опозиційних партій і незалежного громадянського суспільства, регулярні вибори, демократична конституція), ці країни страждають від серйозного дефіциту демократії, що виражається у слабкому представництві

громадянських інтересів, низькому рівні політичної участі, ігноруванні закону офіційними особами, порушеннях свободи та справедливості виборів, що ставить питання їх легітимності [179, с. 11].

За оцінкою М. Каротерза, «зависання» у «сірій зоні» може бути наслідком як безформного плюралізму (англ. *feckless pluralism*), так і однозначного домінування якоїсь політичної сили (англ. *dominant-power politics*). У випадку «безформного плюралізму» у суспільстві зберігається достатньо високий рівень політичної свободи, регулярно проводяться вибори та у владі чергуються різні політичні угруповання, але при цьому політична участь основної маси населення зводиться лише до голосування на виборах, а більшість угруповань, які борються за владу, корумповані, невідзвітні громадянам і піклуються тільки про свою вигоду. У свою чергу, у режимах з домінуючою політичною силою, незважаючи на наявність основних інститутів демократії та певного рівня політичної участі, не відбувається чергування політичних еліт, що нерідко приводить до стирання межі між правлячою партією (лідером і т.п.) і державою.

Особливий різновид трансформованої демократії був описаний Г. О'доннеллом. Проаналізувавши ситуацію, яка склалась у країнах Латинської Америки, він окреслив режими, що сформувалися там, як «делегативну демократію». На відміну від ліберальної демократії, «делегативна демократія» виходить із уявлення, що «перемога на президентських виборах дає переможцю право управляти країною за своїм розсудом» [115]. Головна особливість подібної демократії – відсутність горизонтальної підзвітності виконавчої влади, що пов'язано з низьким рівнем інституалізації владних відносин і формальним характером законодавчої влади. Нерозвиненість системи стримування і противаг перетворює президента у вищого тлумача інтересів нації, свобода рук якого обмежена

лише неформальним розміщенням сил у країні та установленими конституцією строками перебування на посаді.

Власна класифікація трансформованих «нових демократій», які не досягають рівня ліберальних, була запропонована також Л. Даймондом, який підрозділив їх на електоральні демократії та псевдодемократії. До електоральних демократій ним були віднесені системи, у яких «законодавча та виконавча влада формується за допомогою регулярних, чесних, багатопартійних виборів» [182] і забезпечується певний мінімум «громадянських свобод, необхідних, щоб змагальність і участь мали реальний сенс» [45]. Режими ж, де «існування формальних демократичних політичних інститутів, таких як багатопартійні вибори, маскує (найчастіше для того, щоб легітимізувати) реальність авторитарного домінування» [182], кваліфікувалися ним як псевдодемократії.

Серед великої категорії псевдодемократій Даймонд виділяє напівдемократії, які наближені до електоральних демократій за рівнем плюралізму, конкурентності та громадянських свобод, системи з гегемоністською партією, у яких інституалізована правляча партія широко використовує примус, патронаж, контроль над засобами масової інформації та інші засоби, щоб звести опозиційні партії до положення свідомо другорядних сил, персоналістські та погано інституалізовані режими, а також цілий ряд проміжних варіантів [45]. Головна відмінність подібних режимів від автократій – це готовність сприймати опозиційні партії, що, на думку Даймонда, створює основу для прориву до електоральної демократії.

Видається, що найбільш прийнятним терміном для позначення режимів, що претендують на демократичність, але при цьому так чи інакше відхиляються від моделі ліберальної демократії, який дозволяє охопити всі їх підвиди, є термін «квазідемократія». Адже якщо виходити зі значення

латинського слова *quasi*, то квазідемократія – це й помилкова, мнима демократія, і майже демократія.

У цьому аспекті варто згадати, що відповідно до позиції Л. Даймонда, ліберальна демократія має наступні властивості:

1) реальна влада належить – як фактично, так і відповідно до конституційної теорії – виборним чиновникам і призначуваним ними особам;

2) виконавча влада обмежена конституційно, а її підзвітність забезпечується іншими урядовими інститутами;

3) у ліберальній демократії не тільки не визначені заздалегідь результати виборів, не тільки при проведенні останніх велика частка опозиційного голосування та існує реальна можливість періодичного чергування партій у влади, але й жодній групі, яка дотримується конституційних принципів, не може бути відмовлено у праві створювати свою партію та брати участь у виборчому процесі;

4) культурним, етнічним, конфесіональним та іншим меншинам не заборонено (законом або на практиці) виражати власні інтереси у політичному процесі та використовувати свої мову та культуру;

5) крім партій і періодичних виборів, є безліч інших постійних каналів вираження та представництва інтересів і цінностей громадян; 6) як доповнення до свободи асоціацій і плюралізму, існують альтернативні джерела інформації, у тому числі незалежні ЗМІ;

7) індивіди мають основні свободи, включаючи свободу переконань, думок, обговорення, слова, публікації, зборів, демонстрацій і подачі петицій;

8) всі громадяни політично рівні, а згадані вище особисті та групові свободи ефективно захищені незалежною позапартійною судовою владою;

9) влада закону захищає громадян від довільного арешту, вигнання, терору, катувань і невинуватого втручання в їх особисте життя» [45].

У свою чергу, режими, у яких відсутні якісь із перерахованих вище властивостей, не можуть вважатися ліберально-демократичними. Разом з тим не всі вони є квазідемократіями. У квазідемократії, як і в демократії, є «мінімальна умова» – наявність формальних демократичних інститутів (загальних виборів, поділу влади, політичних партій). Іншими словами, квазідемократія – це тип політичного устрою, що так чи інакше спотворює зміст ліберальної демократії при збереженні її зовнішніх форм. Виходячи з даного визначення, до квазідемократій можна віднести як політії, котрі впритул підійшли до ліберальної демократії, так і системи, у рамках яких демократія носить відверто «фасадний характер». «Фасадність» квазідемократій означає, що демократичні інститути відіграють суцього декоративну роль, у той час як реальний хід політичного процесу визначають структури автократичного спрямування.

У цьому аспекті, як відзначає Ф. Шміттер, ліберальній версії демократії треба буде пройти через ще одну революцію, але вже під допитливим поглядом набагато більше освіченої та критично настроєної публіки. На думку американського політолога, у подібній ситуації в демократичних держав є три можливості: 1) повторне ствердження та розширення лібералізму («більш ліберальна демократія»); 2) повернення до традицій громадянського республіканства («предліберальна демократія»); 3) поява нових, у тому числі безпрецедентних форм представництва та звітності («постліберальна демократія») [165].

Більш ліберальна демократія можлива у випадку економічних успіхів, які супроводжують лібералізацію виробництва та розподілу. Перехід до передліберальної демократії припускає відродження громадянського суспільства, підвищення активності індивідів у державній сфері, їх участь у прийнятті рішень про рівномірні ший розподіл суспільних благ.

Постліберальна демократія не відкидає того, чого досягла ліберальна демократія, але прагне пристосувати ліберальну демократичну практику до розширення та поглиблення взаємозв'язків різних країн. Тут неминуче виникають протиріччя між глибоко вкоріненими традиціями, які поки що представляють цінність для могутніх груп, і є не всім зрозумілими обіцянками, які ще мають бути зрозуміти менш впливові групи. При цьому політичні зміни, пропоновані постліберальними реформаторами, повинні бути схвалені й здійснені відповідно до правил ліберальної демократії [5, с. 145].

Відповідно до вказаних положень Ф. Шміттер вважає, що сучасну демократію варто розглядати не як «режим», а як сукупність «приватних режимів», кожний з яких інститулізований навколо своєї особливої ділянки суспільства для уявлення тієї або іншої соціальної групи та вирішення властивих їй конфліктів [167, с. 21]. У рамках такого роду приватних режимів і відбувається конкуренція та об'єднання партій, асоціацій, рухів і різних клієнтел у їх боротьбі за державні пости та вплив на політичний курс країни.

Таким чином, ключовою категорією трансформації суспільно-політичних відносин та предметом вивчення транзитології є політичний режим, тобто спосіб здійснення політичної та державної влади; сукупність прикладів і методів, за допомогою яких правлячий клас здійснює своє політичне панування. Актуальною для сучасної інтерпретації політичного режиму представляється типологія, представлена у вигляді одномірного континуума «демократичності», у якому авторитарні режими перебувають на одному полюсі, а передові демократії – на протилежному. У середині між ними розміщуються електоральні та ліберальні демократії, яким й відповідає плюралістична модель суспільно-політичних відносин. Перехід з одного полюсу на інший (з авторитарного до демократичного режиму)

супроводжується трансформаційними процесами. Визначальним вектором у трансформації політичного режиму є демократизація, що визначає відносини державних інститутів і громадянського суспільства.

1.2. Концептуалізація поняття політичного плюралізму в політичній науці.

Дослідження феномену політичного плюралізму варто розпочати з аналізу поняття «плюралізм», який у різних джерелах визначається як «множинний», «більше» (від лат. *pluris*). У філософії вперше поняття «плюралізм» було використано Х. Вольфом для визначення філософських вчень, в яких обґрунтовується існування більше двох першооснов буття.

У Словнику української мови наведено наступне визначення терміну: «Плюралізм – ідеалістичне філософське вчення, світогляд, за яким в основі світу і його явищ лежать численні самостійні, незалежні духовні сутності» [143, с. 599].

У працях Ж. Бодена можна простежити дослідження проблеми співвідношення між єдиним і множинним суверенітетом. Він вважає, що лише одна людина, лише одна індивідуальна особистість здатна бути суверенною та усі плюралістичні форми суверенів зводяться фактично до індивідуальних суверенів. Такий підхід започатковує дослідження проблеми плюралізму, а також різних форм державного устрою та правління [12].

Звернення до певних аспектів плюралізму можна виділити у поглядах П. Бейля, який обстоює питання рівноправності та свободи віросповідання і пропагує узаконення «невірних» релігій поряд із «правильною», що позначає відповідний крок до становлення релігійного плюралізму [7].

Ідеї свободи думки і слова як основи плюралізму можна знайти у

працях Д. Дідро, Ф. Вольтера, Ж. Ламетрі. Так, з точки зору французького філософа та просвітника Ф. Вольтера, плюралізм не здатен існувати без свободи думки і слова, які виступають незаперечними ознаками розумного та справедливого правління. Здатність виказувати свої міркування відносно будь-якої проблеми, «починаючи від питань метафізики й закінчуючи питаннями повсякденного життя», вступаючи в дискусію з іншими індивідами, є одним із невід'ємних прав, скасування яких є очевидною характеристикою деспотичного правління. На думку філософа, свобода думки, слова та друку є невіддільною від свободи совісті: «обов'язком кожного громадянина є непримирима боротьба з різними хибними уявленнями, проте її слід вести засобами діалогу, аргументації та переконання» [25]. Виходячи з цього, наявність свобод та можливість вибору характеризує суть політичного плюралізму.

Ж. Ламетрі у праці «Досвід про свободу висловлювання думок», аналізуючи ідею плюралізму, дійшов висновку: «Піддані повинні слухатися своїх королів, а обов'язок королів – використовувати владу не в особистих інтересах, а лише в інтересах народу. Через те, що добробут суспільства можливий за умови з'ясування істини, правителі мають цьому сприяти. Вони повинні надати свободу висловлювань – це єдиний засіб, який дозволяє дійти істини. А піддані можуть виконати всі настанови своїх королів, переконані в тому, що останні піклуються про добробут народу й добре ним управляють...» [94, с. 112]. Автор зауважує, що монарх може обмежити висловлювання певних думок, проте лише в тому разі, коли він вважає це перешкодою для добробуту суспільства. Водночас, його піддані громадяни зберігають за собою право виказувати свої позиції з приводу істинності описаних переконань володаря. Пропагуючи неприпустимість всевладдя деспотичної влади, Ж. Ламетрі захищає свободу усного та друкованого

плюралізму думок та можливості їх висловлення. Можна зазначити, що Ж. Ламетрі пропонує модель діалогу між владою та суспільством. Разом з тим, теорія Ж. Ламетрі є доцільною лише за певних умов, а саме: можливості народу здійснювати контроль над владою та наявності достатньо високого рівня політичної культури правлячої еліти та людей [94].

Французький просвітник К. Гельвецій трактував суспільство як «зібрання окремих осіб», де кожний індивід керується своїми особистими інтересами, що детермінуються особистісними потребами. У результаті, в суспільстві панує громадянський інтерес. Однак, із ускладненням внутрішньої структури суспільства особистісний інтерес більше не виступає основним обумовлюючим чинником. Поряд із ним, місце мають також суспільні інтереси, яким не мають суперечити індивідуальні інтереси. Подібні думки зображують ідейні витoki плюралізму, в основу якого покладається передусім інтерес окремих громадян, а вже після цього потреби та інтереси суспільних асоціацій, різнорідних груп та рухів. Так, у наукових роботах К. Гельвеція дається характеристика плюралістичного суспільства: «...можна буде вільно розмірковувати про будь-які речі так, щоб кожен мав можливість висловити все, про що він думає, висловлювати протилежну думку і, в свою чергу, мав можливість вислухати заперечення. Образливі висловлювання караються відповідно до тяжкості образи...» [29, с. 205].

Важливим, на думку вченого, є те, що за умов, коли верховна влада в державі рівномірно розподіляється між різними верствами громадян, істинним володарем виступає вся нація. У такому випадку люди підкоряються законодавству, яке самі встановили; найвищими благами вони називають справедливість і закон; проживають мирно саме тому, що в духовній сфері суспільства панує спокій та впевненість. К. Гельвецій обстоює також іншу ідею плюралізму – ідею свободи друку. На його думку,

прикладні науки зобов'язані своїм удосконаленням існуванню протилежних думок і наявності свободи друку. Таким чином, якщо відібрати дану свободу, то чимало хибних поглядів будуть сприйматися як аксіоми: «...Якщо ми бажаємо в політичній сфері переконатися в істинності своїх суджень, необхідно мати можливість їх висловлювати. Їх треба випробувати на камені спотикання. Тому друк має бути вільним. Влада, яка обмежує свободу друку, протистоїть удосконаленню моральності й політики; вона придушує ідеї, породжувані такою свободою. Можна передбачити те, що вільний, мислячий народ завжди домінуватиме над народами, які не думають. Таким чином, можновладець повинен говорити народу істину тому, що вона є корисною, і надавати йому свободу друку тому, що це є засобом відкрити істину» [29, с. 460]. Отже, К. Гельвецій ставить на порядок денний актуальні для сучасного українського суспільства питання свободи слова та відносин між суспільством і особою.

У роботах К. Ясперса плюралізм отримує загальноприйняте надалі філософське обґрунтування і активно використовується для розвитку світоглядного і політичного плюралізму. У концепції К. Ясперса головною є ідея множинності, різноманіття детермінантів дійсності, переконання, що це різноманіття рівноважне, несубординоване (що складає саму сутність плюралістичної доктрини) і тому залишається незбагненим для людини. У зв'язку з цим філософ вважає, що кожен володіє «своїм світом», своїм світоглядом і намагається нав'язати свої погляди іншим [190, с. 299].

К. Ясперс висуває вимогу відокремити світогляд і ідеологію, яка майже збігається з ним від політики, і тим самим зберегти саму можливість плюрального світогляду. Плюральність світогляду, з погляду К. Ясперса, – це основа демократії.

Повторюючи в головному ідеї К. Ясперса, К. Поппер ототожнює

плюралізм зі свободою, свідомо протиставляє його історичному детермінізму як «основі тоталітаризму». Індетермінізм і плюралізм закономірно призводять філософа до апологетичної теорії «відкритого суспільства» – товариства «справжньої свободи і демократії» [198, с. 38].

Цікавими є погляди французького енциклопедиста, члена Петербурзької Академії наук П. Гольбаха з приводу природи суспільства. «Той факт, що люди дотримуються різних, іноді протилежних стосовно одних і тих само речей поглядів, не свідчить про недоліки інтелекту», – зазначає П. Гольбах [35, с. 12]. Фактично П. Гольбах розвиває думку К. Гельвеція з приводу того, що суперечки в поглядах людей спричинені не слабкістю їхнього інтелекту, а їхніми протилежними інтересами.

Поряд із французькою суспільно-політичною думкою проблематика плюралізму вивчалася також в інших державах. Так, четвертий президент США, один із ключових авторів американської Конституції Дж. Медісон вказував на те, що заважати існуванню різноманітних груп, думок (фактично наявності плюралізму в суспільстві), означає повністю знищувати свободу. Згодом американський просвітник У. Джеймс опублікував свою працю «Всесвіт з плюралістичної точки зору», де обґрунтовується світоглядний плюралізм [55, с. 14]. Аналізуючи діалектику відносин між загальним та частковим, окремим та множинним, науковець віддає перевагу останньому та заперечує моністичні засади світобудови: «Доки філософія абсолютного приймає те, що субстанція досягає своєї цілковитої божественності лише в формі тотальності, плюралістичний погляд, якому я надаю перевагу, визнає, що субстанція дійсності ніколи не може бути зрозуміла як одна цілковита єдність... і що одна дистрибутивна форма дійсності – одинична форма – також є логічно припустимою й емпірично сприйнятою» [55, с. 29].

Ідеї плюралізму У. Джеймса активно підтримував і розвивав

Ф. К. С. Шиллер. Стрижнєве значення, яке створює рух концептуальної думки в міркуваннях Шиллера, становить ідея про недосконалість істини, схильної до переосмислення, спростування і перевірки. Завдяки саме Шиллеру спостерігався поступовий перехід від поняття про єдину систему світу до концепцій системного плюралізму. Шиллер стверджував, що слід завжди пам'ятати про те, що абсолютизація одного поняття або дії веде до втрати багатьох інших. У прагматизмі, писав Шиллер [202, с. 50], стверджується не абсолютизація особистісних установок на визнання одного принципу, яким би правильним або істинним він не був, а постійний пошук справжньої соціальності. Людині пропонується орієнтуватися на прагматично корисний вибір, який припускає перевірку, коригування і перегляд одного разу знайдених суспільних стандартів. Не менш важливою ідеєю плюралізму в прагматизмі є неприйняття концепції «безвихідного становища», за якого людина змушена діяти або вірити, як їй наказують або як змушують обставини. Шиллер вважав, що з будь-якого становища можна знайти вихід за допомогою компромісу, діалогу або нової ідеї, виходячи з їх життєвих інтересів і соціальних прагнень. Шиллер не закликав людину відмовитися від пошуку істини. Він вважав, що в потоці реальності, в її незавершеності й мінливості полягає можливість становлення і розвитку. В постійному пошуку істини (*quest for truth*) людина знаходить новизну, зміну й успіх [202, с. 51]. Концепція плюралізму означала для Шиллера, як і для Джеймса, світ, у якому відбуваються реальні зміни, людина в ньому зазнає втрат, домагається успіху.

М. Розенфельда запропонував «системну концепцію плюралізму» (англ. *systematic conception of pluralism*) або «концепцію усвідомленого плюралізму» (англ. *conception of comprehensively pluralism*) [163]. На думку, М. Розенфельда, концепція усвідомленого плюралізму є «альтернативою» і

«найкращим засобом» розв'язання конфлікту між індивідом та групою, між індивідуальними правами людини та груповими (колективними) правами етнонаціональних меншин. Щоб довести правильність цього твердження, він вдається до порівняльного аналізу концепції усвідомленого плюралізму з монізмом, універсалізмом, релятивізмом, партикуляризмом, а також лібералізмом, комунітаризмом та деякими іншими «ізмами», які по-різному ставляться до індивідуальних та групових (колективних) прав. На відміну від лібералізму і комунітаризму, зазначає він, «усвідомлений плюралізм здатний встановлювати принциповий баланс між інтересами індивіда, групи та суспільства, взятого як ціле». Окрім того, усвідомлений плюралізм є вочевидь кращим за релятивізм у справі управління конфліктами між індивідом, групою та суспільством. Обґрунтовуючи цю тезу, М. Розенфельд доводить, що, на відміну від інших конкуруючих «ізмів», усвідомлений плюралізм «вважає індивідуальні та групові інтереси сутнісно і нормативно рівнозначними і рівноцінними». Водночас зауважує, що ідейно-теоретичних конкурентів усвідомленого плюралізму можна поділити на три групи: лібералізм, який встановлює зверхність індивіда та його інтересів над групою та її інтересами; комунітаризм, який ставить групові інтереси вище за індивідуальні; всі інші «ізми», які внутрішньо індіферентні як до індивідуальних, так і до групових інтересів і які зводять всі конфлікти до цих інтересів [163].

З точки зору М. Розенфельда, усвідомлений плюралізм «повинен віддавати перевагу своїй власній концепції добра, яка залишається пов'язаною з іншими такими концепціями», тобто, усвідомлений плюралізм повинен наполягати на пріоритетності своєї власної концепції заради того, щоб краще захищати інші концепції» [201]. Він зазначає, що з точки зору усвідомленого плюралізму, «права людини є ні однозначно універсальними,

ні чітко особливими». Скоріш за все вони формуються динамічним і еволюціонуючим напруженням, спричиненим одночасним потягом людини і до універсального, і до особливого. А це, в свою чергу, обумовлює зіткнення і конфлікти між універсалізмом та партикуляризмом.

У Великій Британії політологічний аналіз категорії плюралізм пов'язаний з ім'ям політолога, одного з провідних діячів Лейбористської партії, професора Лондонської школи політичної економії Г. Ласкі [192]. У роботах «Учення про проблеми суверенітету», «Грамматика політики» ним були сформульовані такі категорії, як «плюралістична теорія держави» та власне «політичний плюралізм». Так, відповідно до позицій Г. Ласкі, сучасний тип держави зароджується ще в епоху Реформації, в той час коли світські правителі, отримавши перемогу над церквою, фактично зосередили у своїх руках всю повноту державної влади. Згодом, у період утвердження капіталістичних відносин, влада у країнах бюрократизувалася та врешті-решт перетворилася на централізовану ієрархічну систему правління, що обслуговувала інтереси здебільшого приватних власників. Г. Ласкі іменує таку державу «моністичною» [192]. У цьому контексті певні представницькі установи, навіть якщо такі й існують, корінним чином ситуацію не змінюють, так як вони є тісно вплетеними в єдину систему інститутів, які захищають права приватних власників. У результаті Г. Ласкі приходять до висновку, що капіталізм та свобода є явищами несумісними. Процес утвердження свободи вчений пов'язував передусім з принципово відмінним і новим типом суспільного устрою – «промисловою демократією» [192].

Надаючи характеристику майбутній державі, Г. Ласкі вважав, що приватну власність слід все ж таки зберегти, водночас функції управління виробництвом варто передати колективам робітників. У свою чергу, «на заміну централізованої організації влади прийде «плюралістична держава», в

якій систему установ, побудованих за територіальним принципом, доповнять органи представництва професійних інтересів – виробничі асоціації, профспілки, об'єднання діячів культури й освіти, незалежні церкви» [192]. Таким чином, на думку дослідника, відбудеться «дисперсія» державного суверенітету: політична влада в державі розпорошиться між багаточисельними об'єднаннями та угрупованнями, які будуть репрезентувати різні соціальні інтереси. Зростання чисельності центрів влади визначатиме федеративну природу суспільства, а згодом віддзеркалюватиме його диференційовану соціальну структуру. Таким чином, Г. Ласкі через структуру суспільства пояснює природність плюралізму. Важливим є суспільні об'єднання, які створюють умови для формування громадянського суспільства та демократичних перетворень.

Розуміння політичного плюралізму представлено у працях французького просвітника А. де Токвіля. Так, демократичне правління, на думку А. де Токвіля, є можливим лише за наявності свободи асоціацій, а «...об'єднання виникають тоді, коли декілька індивідуумів публічно заявляють про свою підтримку тієї чи іншої доктрини, визнаючи її як основну й беруть на себе обов'язок відстоювати її. Таким чином, право на об'єднання, майже зливається зі свободою друкованого слова, проте об'єднання має більшу силу, ніж преса» [151, с. 61].

Вивчаючи плюралізм демократичних режимів, А. Токвіль вказував на те, що «суверенність» народу, а також «свобода друку повною мірою гармонійно співвідносяться одне з одним»: «...Демократія і свобода друку народились водночас, після тисячоліття абсолютної політичної влади. Не існує плюралізму без вільної інформації, не буває вільної інформації без плюралістичної демократії. Демократія робить ставку на те, що народ є досить освіченим для того, щоб обирати своїх керівників. Він може

реалізувати своє право вибору в умовах плюралізму думок і розповсюдження інформації...» [127, с. 150]. Отже, А. Токвіль наголошує на важливості свободи слова та свободи думки як системоутворюючих елементів демократичного устрою, а плюралізм в даному випадку є умовою існування демократії. При цьому, умовою демократії є освічений народ, який може обрати собі владу, що по суті є проявом політичної культури. Таким чином, А. Токвіль демонструє одну з умов взаємозв'язку та взаємопроникнення демократії, плюралізму та політичної культури.

У ХІХ столітті, аналізуючи феномен плюралізму, вчені та просвітники почали звертати більшу увагу на проблеми досягнення суспільного консенсусу. Наслідуючи ідеї Ж. Бодена, французький дослідник Е. Дюркгейм вказував на те, що тільки консенсус між різними людьми та групами здатний забезпечити ефективне суспільне співіснування: «...Рівність у зовнішніх умовах боротьби необхідна не лише для того, щоб прив'язати кожного індивіда до його функції, а й іще для того, щоб зв'язувати функції між собою» [59, с. 133]. Теорія суспільного консенсусу особливо актуальна для таких країн, як Україна, оскільки в умовах переходу до демократичних стандартів відбувається процес зміни політичних пріоритетів. За таких умов держава вкрай потребує суспільного консенсусу, який забезпечуватиме генерування суспільством найбільш оптимальних правил взаємоіснування громадян.

Однак, із плином часу, особливо у ХХ ст., у філософській та соціологічній науках і в суспільно-політичній сфері загалом термін «плюралізм» набуває досить широкого вжитку. Поняттям «плюралізм» характеризують наявність значного розмаїття ідейних течій та концепцій, різних класів та груп населення, організацій та угруповань, що мають нерідко досить суперечливі інтереси.

У філософській літературі радянського періоду поняття «плюралізм» трактувалося в рамках марксистсько-ленінської парадигми як знаряддя буржуазних ідеологів в їх боротьбі проти марксистського вчення про класи. Прикладом подібного трактування є позиція В.І. Ільїна, який вказує, що «плюралістичні концепції використовуються буржуазними ідеологами як найважливішого засоби в їх спробах розкласти соціалізм зсередини. Гипертрофуючи існуючі відмінності між класами, різними соціальними групами і шарами в соціалістичних країнах, заперечуючи керівну роль марксистсько-ленінських партій, вони намагаються всіляко підтримувати так звані «національні моделі» соціалізму» [70, с. 5].

У сучасній західній науці досліджуються та виокремлюються такі види плюралізму: онтологічний, який покликаний визнавати існування множинності форм буття та методів боротьби за владу і реалізацію своїх інтересів; гносеологічний, що стверджує рівноправність багатьох істин та позицій щодо одного й того самого явища, тобто заперечує існування єдиної істини; методологічний, що відкидає єдину, і передусім, діалектико-матеріалістичну методологію, що забезпечує пізнання об'єктивних законів розвитку природи, суспільства й орієнтується на рівноцінні методи пізнання; соціологічний, який відкидає існування єдиного критерію домінуючої рушійної сили суспільного розвитку; аксіологічний (ціннісний), що відкидає наявність єдиного критерію оцінки людських цінностей і визнає рівноправне існування різноманітних цінностей у суспільстві; логічний, котрий утверджує визнання вибірковості в процесі вибору тієї або іншої системи логіки; етичний, який передбачає визнання цінності вільної творчої діяльності [79, с. 27].

У свою чергу, в останні роки, особливо в країнах, що трансформуються, відмічається зростання інтересу з боку науковців до

феномену плюралізму, що пояснюється, по-перше, процесом демократизації й гуманізації суспільного життя, зростанням обсягів громадянської свободи з наявністю альтернатив, можливістю і необхідністю вибору. По-друге, різноманіття і наявність альтернатив є необхідною умовою розвитку та поступального прогресу суспільства в цілому.

Так, наприклад В. П. Огородников стверджує, що плюралізм – філософська доктрина, яка постулює абсолютну рівність безлічі незалежних початків в розвитку світу, суспільства, людського мислення або пізнання [114, с. 52].

А. Беляков та О. Матвейчєв визначають плюралізм як світоглядну концепцію, яка виходить з множинності основ буття світу, множинності втілень різних культур, з рівного права на існування різних непорівнянних цінностей, культур, політичних переконань, приватних думок, з різноманіття форм суспільної самовираження людей [13].

Вітчизняна дослідниця Я. Боренько доходить висновку, що плюралізм визначається як система вільної і конкурентної артикуляції інтересів, при якій жодна з груп не володіє монопольним правом представництва при переговорах з урядовими агенціями, а усі конфлікти, що впливають з прагнення реалізації групових інтересів, вирішуються через неінституціоналізовані переговори, кооперування та досягнення компромісу.

За класичний приклад плюралізму нею визначено систему груп інтересів США, як особливу версію плюралізму – Велику Британію» [15, с. 132].

Таким чином, плюралізм являє собою філософсько-світоглядну позицію, згідно з якою існує безліч незалежних один до одного початків буття, пізнання, мислення і діяльності.

У сучасних політологічних дослідженнях політичний плюралізм

визначається як явище, по-перше, нормативне (конституційно-правове) визнання допустимості різних поглядів, підходів, позицій, концепцій в суспільно-політичній сфері; по-друге, здійснення влади при взаємодії і врівноваженні одним одного декількох або значної кількості суб'єктів політичних відносин.

На думку М. Г. Заблюка, в ідеалі плюралістична держава припускає, що публічна влада належним чином переходить до численних груп, складаючих суспільство і органічно доповнюючих одна одну; громадська політика виробляється і реалізується в процесі вільної взаємодії цих груп, мирної конкуренції між ними, в результаті чого виникає природна рівновага задоволених групових інтересів; роль уряду обмежена – йому належить охорона і підтримка цієї рівноваги і приймання рішення тільки при наявності міжгрупового згоди. Плюралістичне суспільство в умовах ринкової демократії - це не тільки різноманітність політичних думок. Більшою мірою суспільство дійсно плюралістично: по-перше (і насамперед), тоді і тією мірою, коли і якою воно має розвинену систему різноманітних, добре організованих економічних, політичних, професійних, соціальних та всіляких інших груп (групових інтересів), які перебувають у складних взаєминах співробітництва та суперництва; по-друге, тоді і якою мірою, коли і якою плюралістична система органів державного управління суспільством; по-третє, тоді і якою мірою, коли і якою ця система допускає групові інтереси до активної участі в політичному процесі [69].

Цікавою є думка М. О. Мунтян про те, що у центрі ідеї політичного плюралізму знаходиться не індивід, а організована група. Основним суб'єктом політики виступає не народ і індивід, а групи, до яких людина зазвичай входить. Людина може бути політичною активною насамперед не сама по собі, а як виразник групових (сімейних, етнічних, конфесійних,

регіональних, професійних, корпоративних та ін.) інтересів. Завдяки різноманіттю інтересів людина може мати, але може і не мати стабільні інтереси стосовно влади, в результаті чого більшість, думка якого є визначальним на будь-яких виборах, не є стабільним і монолітним, так що немає підстав побоюватися тиранії більшості, яка завжди тимчасово і нестійка [111].

В. О. Дергачев вважає, що політичний плюралізм – це продуктивна множинність незалежних і рівноправних позицій, інтересів, партій та ідеологій [54].

М. Остапенко, описуючи політичний плюралізм, підкреслює, що природа політичного плюралізму є такою, що, з одного боку, він сприяє різноманіттю інтересів і поглядів, а з іншого, – його метою є досягнення гармонії, узгодженості, рівноваги і в решті решт – суспільної і політичної стабільності [118, с. 30]. В іншій статті М. Остапенко визначає політичний плюралізм, як розмаїття інтересів та форм їх прояву, які пов'язується з організаційним оформленням і практичною реалізацією суспільно-політичних інтересів, цінностей, ідей [117, с. 14]. Тобто науковцем політичний плюралізм розглядається як легальна діяльність різних політичних партій.

Таким чином, ознаками політичного плюралізму можна назвати: суперництво і конкуренція в боротьбі за голоси виборців, за вплив конституційними засобами на владу; багатовладність всередині самої держави. Чим більшою мірою суспільство характеризується нерівністю і соціальними контрастами, тим менше підстав для затвердження там політичного плюралізму.

Концепт плюралізму мав значний вплив на низку філософсько-світоглядних напрямків наукових пошуків, таких як

неопозитивізм, екзистенціалізм, прагматизм тощо. У той же час варто підкреслити, що вказані напрямки також здійснювали зворотній вплив на категорію «плюралізм», що в результаті перетворило її на досить впливову і поширену політичну доктрину сучасності. Виникнення ідей політичного плюралізму було пов'язано з ускладненням соціальної структури зрілого постіндустріального суспільства та формуванням багатопартійних систем у промислово розвинених країнах. Цей термін відноситься до демократичного правління, при якому суспільні запити формулюються групами осіб, об'єднаних спільними інтересами. У такому вигляді плюралістична демократія може розглядатися як альтернатива парламентарній демократії і будь-якій формі мажоритаризму.

Розвиток теорії політичного плюралізму у другій половині ХХ століття умовно можна поділити на такі етапи:

- 1) 1950-1970-ті рр. – формування теорії класичного («організованого») плюралізму;
- 2) 1980-1990 рр. – формування теорії неоплюралізму»
- 3) 1990 р. і до теперішнього часу – формування постнеоплюралістичної теорії

Етап класичного («організованого») плюралізму ґрунтується на засадах теоретичних концепцій лідерства, контролю та впливу влади. Цей етап розвитку теорії плюралізму пов'язаний з ідеями Р. Даля, Ч. Ліндблома та ін. Провідним поняттям плюралістичної концепції демократії є поліархія. Р. Даль і Ч. Ліндблом, говорячи про напрямки та потребу суспільних реформ, звертаються до поняття «поліархія» як одному з «центральної соціополітичних процесів», зумовлених різними видами «контрольних» відносин між лідерами й не лідерами. Якщо ієрархія передбачає контроль керівників над не керівниками (приклад – бюрократія), а політичні торги –

взаємний контроль між лідерами (американська система противаг), то поліархія – контроль не керівників над керівниками: «Поліархія (від грецької – «багато» і «правління») – це процес, який іноді називають демократією, при якому не лідери контролюють лідерів» [181, с. 22-23].

Таким чином, на нашу думку, поліархія – політичний порядок, що відрізняється в загальному вигляді двома масштабними характеристиками: цивільні права надані порівняно великому відсотку дорослих, а самі ці права дозволяють виявляти незгоду і шляхом голосування зміщувати вищих посадових осіб в управлінні. Характерними рисами поліархії є те, що завдяки тому, що громадянськими та цивільними правами володіє відносно високий відсоток дорослого населення країни та завдяки цим правам є можливість шляхом голосування зміщувати вищих посадових осіб в управлінні та виявляти незгоду.

Сучасним динамічним плюралістичним товариствам притаманні властивості, що сприяють поліархії, серед яких як основних виділяють дві, які підкріплюють одна одну: розосередження влади, впливу, авторитету і контролю, що раніше концентрувалися в єдиному центрі, між різними індивідами, групами, асоціаціями та організаціями; поява установок і переконань, які підготовляють ґрунт для розвитку демократичних ідей [47, с. 383].

Щодо співвідношення «поліархії» і «демократії», то ці поняття виступають один до одного як засіб і мета (чи як процес і результат).

Р. Даль розглядає демократію, використовуючи поняття «плюралістична демократія» (чи «демократичний плюралізм»). Вчений роз'яснює, що термін «демократія» стосується або ідеалу, або певного типу фактично існуючого режиму, а термін «плюралістичний» («плюралізм») – відноситься до автономних (незалежних) організацій (підсистем) в межах

домену держави [181, с. 4-5]. У наступних своїх працях Р. Даль визначає «плюралістичну демократію» як поєднання «демократії» (інституцій поліархії) і «суспільного плюралізму» (автономні групи й організації) [180, с. 187-188].

Теорія політичного плюралізму майже одразу зазнала критики з боку представників неомарксистського (Р. Мілібенд, Н. Пулантзаєс, К. Оффе та ін.) і елітистського (Р. Мілс, У. Доммхофф, Т. Дай та ін.) підходів, аргументи яких можна звести до однієї тези: у реальному житті плюралістичні системи не можуть забезпечити адекватного представництва всіх соціальних інтересів у політичній сфері, що негативно впливає на оптимальність рішень, які прийняті в результаті групової конкуренції, і які не відображають істинного балансу інтересів в суспільстві. Після критичної оцінки серед прихильників теорії політичного плюралізму намітилося дві тенденції – зближення з елітистськими концепціями (С. Ліпсет, С. Гантінгтон) та вироблення оновленої теорії політичного плюралізму – неоплюралізму (Р. Даль).

Неоплюралізм характеризується такими рисами:

- 1) зосередження на проблемах сучасності;
- 2) інтерес до діяльності великих корпорацій і сучасної держави з розширеними функціями;
- 3) чутливість до сучасних соціальних проблем, але реалістичністю щодо обмеженого обсягу для реформ;
- 4) відкидання, як спрощених і недоречних, засобів традиційного соціалізму, екологічного заперечення сучасності і спроб «нових правих» повернутись до простішого світу підприємницьких фірм і держави як нічного сторожа [183, с. 272]. Якщо плюралісти припускали, що капіталістична економіка відчутно не обмежує демократичну політику, яку вони вважали автономною, то неоплюралісти погодилися з «новими правими» щодо

загрози встановлення авторитарної системи урядування внаслідок відмови від капіталістичної економіки, а також – з критиками «зліва» щодо загрози для демократії з боку великих корпорацій [183, с. 278].

Якщо порівняти особливості плюралістичного і неоплюралістичного підходів щодо розуміння демократії, то у них можна знайти спільне як у принципах організації суспільного життя (урядування меншин, яке призводить до політичної свободи; протидія занадто сильним групам і не реагуючій державі), так і в ключових рисах (права громадянства, включаючи голосування і свободу вираження; система противаг між гілками влади і бюрократією; змагальний характер виборів). Що стосується відмінностей, то неоплюралісти наголошують на надмірній владі корпорацій, відмові держави від посередницької ролі на користь власним інтересам урядовців, фрагментарній політичній культурі, докорінно нерівних економічних ресурсах, бідній ресурсній базі багатьох груп як перешкод для повної політичної участі, що сприяють обмеженому політичному вибору, нерівномірному залученню громадян до політики в умовах недостатньо відкритого урядування та загрозах для міжнародного устрою з боку могутніх мультинаціональних економічних інтересів й панівних держав [188, с. 217-218].

На думку українського науковця О. Фісуна, неоплюралізм значною мірою еволюціонував у бік партисипаторної моделі демократії (учасницька демократія), в якій акцентується увага на необхідності поєднувати елементи представницької демократії на національному рівні з прямою участю громадян у політичному процесі на рівні міста і громади, забезпеченні більшої рівності політичного впливу, поверненні до розуміння демократії як мети суспільного устрою, а не лише формальної процедури чи методу. Таке наближення надає теорії політичного плюралізму можливість послабити одне

з її протиріч – розрив між політичною елітою та демосом [156, с. 65-66].

Е. Гутман, описуючи риси учасницької демократії, вказує на недооцінку сучасними громадянами участі у політичному процесі. Прихильники учасницької демократії вважають, що безпосередня участь громадян у процесі прийняття рішень посилить їх інтерес до політичного життя та вплине на усвідомлення їх політичного вибору [42].

Якщо теорія організованого плюралізму наголошувала на тому, що основним актором політичного життя є групи (асоціації), неоплюралістична на тому, що політичний порядок зміщується у бік розширення різних форм кваліфікованої участі широких мас населення, то постнеплюралістичний підхід намагається поєднати індивідуальну свободу і груповий інтерес у політичному житті.

Однією з версій постнеоплюралізму є дорадча демократія, яка використовує народовладдя для вияву та підтримки автономії індивідів: «Супроводом до ідеалу автономних індивідів є ідеал політики, коли люди пов'язані між собою не просто тим, що утверджують свою волю або борються за свої наперед визначені інтереси, а взаємовплив у процесі ... суперечок, доведень, оцінювань і переконань, коли кожна тезу підтримують обґрунтовані аргументи. За дорадчої демократії люди колективно формуватимуть свою власну політику, вдаючись до переконливої аргументації» [42, с. 151].

За сучасних умов основою цієї версії демократії повинні стати принципово нові можливості інформаційно-комп'ютерних технологій, які дозволяють кожному громадянину отримати необхідну інформацію про суспільні справи, брати безпосередню участь в обговоренні всіх значимих питань. У цей контекст вписується модель політико-управлінських мереж (англ. *policy networks*), а підхід, який її описує – мережевий (англ. *network*

approach). М. Кастельс, обґрунтовуючи мережеву форму організації як домінуючу в умовах інформаційного суспільства і новітніх комунікативних технологій, висунув ідею про формування нового типу суспільства – суспільства мережевих структур (англ. *network society*) [72, с. 494].

Розвиток системи інформаційних технологій, посилення вимогливості громадськості до діяльності урядових структур інтенсифікують частоту контактів між ними. Відповідно до цього, сучасні мережеві структури створюють нову комбінацію формальних і неформальних агентів влади, яка забезпечує управління і маніпулювання людьми, формуючи нову конфігурацію політичних комунікацій. До таких агентів влади Р. Даль відносить віртуальні деліберативні спільноти («мініпопулюси») – неформальні громадянські асамблеї випадково обраних громадян, що займаються оцінкою подій та виробленням рекомендацій на основі обробки думок експертів. Такі «мініпопулюси», за Р. Далем, не замінюючи вже існуючі законодавчі органи та механізми, могли б стати ще одним центром (точніше, децентрованим простором-різоною) прийняття суспільних рішень [47, с. 91].

Постнеоплюралізм наближається до концепції деліберативної демократії Ю. Габермаса. Вчений виділяє три основних джерела соціальної інтеграції: адміністративна влада, особисті інтереси і солідарність та орієнтація на спільне добро. Акцент цієї концепції на комунікативному дискурсі: «дискурс, спрямований на досягнення саморозуміння, дискурс, у якому учасники хочуть ясно зрозуміти себе як представників конкретної нації, як членів певної громади чи громадян певної держави, як жителів певного регіону та ін.; дискурс, у якому вони хочуть визначити, яких традицій слід дотримуватись і далі, й намагаються визначити, як добре вони ставляться один до одного і як вони трактуватимуть меншини і маргінальні

групи; словом, дискурс, у якому вони прагнуть з'ясувати, в суспільстві якого типу вони хочуть жити...» [27, с. 367]. Демократична самоорганізація суспільства згідно цієї концепції – це процедура дискурсивного формування поглядів і волі народу, у якій беруть участь найбільша кількість громадян, де необхідний баланс конкурентних інтересів є результатом компромісу між сторонами. У врівноваженні політичних інтересів та цінностей важливу роль відіграє моральний дискурс.

У свою чергу, процеси модернізації наприкінці ХХ – початку ХХІ століття мають неоднозначні наслідки. З одного боку, відбувається перехід до більш гуманного суспільства, яке сприяє самостійності, різноманіттю інтересів, самовираженню особистості. З іншого боку, активізуються асоціальні форми поведінки – насильство, тероризм, етнічні конфлікти тощо, що загрожує стабільності суспільства. Наприкінці ХХ століття сформувалася теорія комунітаризму (А. Етціоні) як певна відповідь на потребу у новій соціальності, яка, не обмежуючи особистісну та групову автономію, поєднала би її з соціальним обов'язком і поняттям соціального блага, збалансувала цінності індивідуалізму та колективізму. Провідна ідея комунітаризму – цінність спільноти, необхідність піклування про спільноту поруч зі свободою та рівністю. Комунітаризм відрізняється від інших теорій центристською позицією, ідеологічною нейтральністю, несприйняттям будь-якого екстремізму. Комунітарна парадигма стабільного суспільства зводиться до «процвітання» суспільних благ та прав особистості, ретельної підтримки рівноваги між порядком і індивідуальною автономією, а не виділенням однієї з них.

Гуманізація суспільного життя посилює ідею про те, що ціннісна орієнтація суспільства відіграє ключову роль у виникненні та розвитку демократичних інститутів. У постіндустріальному суспільстві цінності

виживання витісняються цінностями самовираження, що підвищує ступінь індивідуальної свободи та розширює спектр вибору людиною. Ця тенденція відображена в «емансипаційній теорії демократії» Р. Інглхарта та К. Вельцеля. Провідне положення цієї теорії – зміцнення і збереження демократії пов'язано не просто з вмінням правильно скласти конституцію чи з наявністю еліт, які дотримуються демократичних норм. Цей процес відображає посилення акценту на особистій незалежності людини в суспільстві [68].

У свою чергу, проблема визначення та встановлення демократії є однією з основоположних та найбільш актуальних у політичній науці та практиці. Від часів античності суспільно-політичний дискурс зосереджувався саме на аналізі цієї форми правління, трактуючи її як специфічний політичний процес. Дослідження проблеми демократії не втрачають своєї актуальності на протязі останніх двох з половиною сторіч. Значною мірою це можна пояснити тим, що всі спроби реалізувати демократичний ідеал досі залишаються невдалимими. Тому в сучасній політичній науці акцент робиться не стільки на пошук шляхів до цього ідеалу, скільки на корекцію самої парадигми демократії. Одним із кроків на шляху створення нової демократичної парадигми стала концепція плюралістичної демократії, яка вважає пріоритетним не рівний доступ всіх громадян до влади, а конкуренцію безлічі організацій або автономних груп, що беруть участь у здійсненні влади.

Демократія у найширшому та класичному тлумаченні є владою народу. Нинішні підходи до трактування сутності демократії є досить відмінними один від одного, однак їх можна згрупувати в межах двох основних напрямків. Деякі дослідники, серед яких В. Бортніков, вважають, що «демократія – це не метод організації особливої політичної сфери життя, а

спосіб функціонування й розвитку всього суспільства як цілого» [16, с. 28]. Інші автори тлумачать демократію як певного роду технологію здійснення влади [88]. Найбільш повне втілення подібні погляди отримали у теорії елітарної демократії. Так, з точки зору американського політолога Р. Макайвера, «демократія не може бути правлінням більшості чи правлінням мас. Це, насамперед, спосіб визначення: хто правитиме і – в загальному плані – з якими цілями» [Цит. за: 49, с. 143]. Класичною в межах даного напрямку досліджень є характеристика демократії, описана І. Шумпетером: «індивіди добиваються влади для прийняття рішень засобами конкурентної боротьби за голоси народу», отже, «демократія є правлінням політика» [169, с. 64].

Слід зауважити, що демократія є такою формою правління, за якої кожній особі гарантується реалізація її громадянських та політичних прав і свобод, а окремий індивід сприймається передусім як політична цінність, що є вищою за саму державу, її органи та інститути. Підвищивши окрему особистість до рівня найвищої політичної цінності, дійсний демократичний режим базується на тому, що добробут та розквіт суспільства залежить саме від показників розвитку особистого добробуту її громадян. Саме тому найважливішими характеристиками демократії Ш.-Л. Монтеск'є вбачає свободу (як першооснову людського існування) та політичну рівність [109, с. 151].

Варто зауважити, що демократія є соціально-політичним явищем, що постійно удосконалюється і водночас наповнюється новим змістом. Стрімкий динамізм розвитку даної форми правління на практиці призводить до трансформації сутнісних рис самої категорії «демократія». Відповідно, до середини ХХ століття вченими було сформовано три основні підходи до тлумачення демократії: з позиції визначення джерела влади (влада народу); з позиції основної мети владарювання (влада для народу, оскільки, як

підкреслював французький дослідник А. Токвіль, «головна цінність демократії не в тому, що вона робить сама, а в тому, що робиться завдяки їй» [151, с. 201]); з точки зору аналізу процедури формування уряду. У даному контексті важливе значення надається виборам, як механізму дійсного волевиявлення народу. На думку Й. Шумпетера, «демократія передбачає визнаний метод боротьби, вибори є практично єдиним доступним методом для суспільства будь-якої чисельності» [169, с. 336].

Таким чином, трактування та осмислення основних принципів демократії, як сукупності реально існуючих характеристик, що сформувалися протягом історичного розвитку людства, має сприяти більш глибокому розкриттю її сутності. У той же час, це надасть можливість для окреслення напрямків удосконалення політичної системи України на шляху її наближення до демократичного ладу, так як абсолютно ідеальної форми демократії нині не існує в жодній державі світу. Аналіз проблем демократії, на думку А. Лейпхарта, засвідчує, що «... демократія не є системою влади, яка повністю втілює усі демократичні ідеали, а лише системою, яка доступною мірою до них наближається» [95, с. 38].

У суспільно-політичній думці, починаючи з другої половини ХХ ст., поширення набула теза про те, що демократія є найбільш оптимальною з усіх можливих форм політичної організації суспільства. «Демократія – це найвишуканіша форма правління, іноді вона може спричинити в суспільстві бурхливий рух, надати йому енергії та велетенської сили, невідомі за інших форм правління». Вона «бодай за невеликих сприятливих обставин здатна творити дива. Це і є справжні переваги демократії», – зазначав А. Токвіль [151, с. 203]. Саме з цієї причини чинні уряди та громадські рухи надають перевагу самоідентифікації з точки зору демократичності, а це, в свою чергу, призводить до розширення змістовного наповнення поняття

«демократія». Так, Р. Даль зазначає, що сьогодні «демократія є не стільки терміном з обмеженим і конкретним значенням, скільки невизначеним символом схвалення популярної ідеї» [46, с. 41].

У аналогічному контексті розглядає проблеми демократії і відомий політолог, заступник радника президента США Дж. Форда з питань національної безпеки Дж. Хайленд, який зазначає: «Хоч самі терміни «демократія» і «демократичний» несуть у собі почесні конотації легітимності, однак існують значні розбіжності, а інколи й несумісні трактування природи демократії і причин, через які демократія є такою бажаною формою правління» [70, с. 135].

У науковій літературі існує два підходи до сучасних визначень демократії. У межах першого підходу вчені єдиним критерієм істинної демократичності вважають вільні та законні вибори. Цю позицію обґрунтували Й. Шумпетер, С. Гантінгтон, А. Пшеворський. Втім, другий підхід включає у трактування демократії принципи політичного плюралізму та соціальної справедливості.

Поряд із цим, тільки осмислення усієї сукупності ознак, внутрішньо притаманних такому суперечливому явищу як демократія, забезпечує глибше розкриття її сутності, принципів та цінностей, з'ясування магістральних напрямів модернізації будь-якої політичної системи. За усталеного трактування демократії як влади народу визначальним виступає принцип суверенітету народу. Цим принципом позначається теза, згідно якої народ виступає єдиним джерелом влади у суспільстві. Надання народу всієї повноти влади передбачає поєднання в межах даного суверенітету прав та свобод народу, а також можливостей автономно вирішувати проблеми своєї життєдіяльності. У такому випадку народ має право безпосередньо брати участь у прийнятті політичних рішень (народні ініціативи та референдуми),

крім того, передбачається вибудовування народом влади і утвердження основоположних цінностей, на підставі яких і функціонує державна влада. У цьому і полягає її легітимність.

Водночас, демократія має певні недоліки, зокрема, інколи досить невисокою є ефективність прийнятих політичних рішень. Це, насамперед, пояснюється дефіцитом достатніх знань відносно предмету політичних рішень у всього народу, а також незначним рівнем особистої відповідальності за наслідки відповідних рішень. Ця проблема може бути розв'язана шляхом формування відповідної політичної культури. Політична культура сприятиме гармонізації демократичних інститутів і посиленню консенсусу в соціумі.

У міжнародній політичній практиці ідея народного суверенітету сприймалася і втілювалася кардинально різним чином. Зокрема, Конституція США від 1787 р. регламентувала встановлення майнового цензу, який фактично позбавляв виборчих прав представників нижчих класів та жінок. Дані заборони згодом були відмінені (поправка XIX від 1920 р.; поправка XXV, від 1971 р.). Зокрема, до можливості забезпечення влади народу скептично ставився видатний державний діяч США, ідеолог і керівник партії федералістів А. Гамільтон. «Народ непевний і мінливий у своїх поглядах, йому рідко доступні правильні судження і рішення», – зазначав він [цит. за 83, с. 16].

Досить критично характеризував принцип народовладдя відомий російський просвітник М. Бердяєв. Так, описуючи події 1917 р. в Росії, він наголошував: «Народовладдя – це людиновладдя. Людиновладдя не знає меж і посягає на свободу та права людини. Суверенний народ може відібрати у людини все, що захоче. Самодержавство народу – найстрашніше самодержавство, бо у ньому людина залежить від неосвіченої кількості» [10,

с. 169]. Отже, демократія потребує високого рівня відповідальності більшої частини народу та сталості політичних традицій.

Досить скептичне ставлення до ідеї реалізації влади народу притаманне і К. Попперу. У своїй роботі «Відкрите суспільство та його вороги» він пише: «Насправді народ ніде не править. Ним вибираються партії. Безконтрольність суверенітету народу на владу веде до тиранії. Демократія означає, що громадяни повинні мати можливість впливати на політику тоді, коли вони цього захочуть, що політики повинні розглядати себе як слуг народу, що закони уряду повинні відображати цінності, побажання більшості» [198, с. 143]. Ця теорія потребує певного доповнення, так як безконтрольність народовладдя не можлива в умовах демократії. Демократія – це завжди обмеження в рамках закону.

Італійський філософ, політолог, історик Н. Боббіо, аналізуючи співвідношення понять «народ» та «суверенітет», вказує на те, що вони є досить важливими у межах понятійного апарату демократичної теорії. Однак, вчений вважає, що вони не повністю відповідають сучасній політичній мові. Недоцільно, зауважує науковець, говорити про народ як про єдиний та основний суб'єкт демократії, оскільки «дійсний суб'єкт демократії – це індивіди або громадяни, про що також свідчить незначна кількість громадян, яка бере участь у виборах чи референдумах. Певним чином це стосується і поняття «суверенітет», з яким завжди асоціювалася держава» [Цит. за: 134]. Тобто провідною тенденцією сучасного світового розвитку є те, що держава все рідше виглядає як суверен, і все частіше як посередник або арбітр: «Ми звикли розглядати політику винятково з позиції держави. Тепер ми щораз більше розглядаємо політику з погляду суспільства», – стверджує Н. Боббіо [Цит. за: 134].

Таким чином, принцип народного суверенітету зазвичай вважається

ядром демократії, проте не слід забувати про його недоліки і потенційні можливості трансформації, за відповідних умов, у свою протилежність. Про це писав вчений А. Токвіль: «Воля народу завжди закладена у основу будь-яких суспільних інститутів, але вона невидима. Нею зловживають інтриганти і деспоти всіх часів» [151, с. 194]. Такі негативні тенденції багато в чому визначаються специфічними політичними технологіями, коли за декларуванням формального народовладдя приховується авторитаризм або диктатура. Народовладдя є невід'ємною частиною людського світогляду, правосвідомості, правової і політичної культури особистості.

Прийнято вважати, що принцип народного суверенітету досить тісно пов'язується та реалізується саме через принцип представництва, а також принцип більшості. У свою чергу, останній є одним з провідних принципів демократичного врядування. З точки зору французького просвітника П. Шереля, «демократичний принцип більшості – це спосіб найоптимальнішого розв'язання всіх конфліктів у суспільстві в процесі боротьби за владу. Цей принцип сприяє зміцненню людських спільнот шляхом досягнення мінімальної згоди між їхніми частинами» [163].

Слід наголосити, що демократія, як формальне панування більшості, не може мати нічого спільного із тиранією більшості над індивідом, за умови, що даний принцип не тлумачиться як єдиний критерій демократичного ідеалу. У цьому контексті М. Бердяєв критикував більшовиків безпосередньо за пропагування демократії, яка зводилась ними до панування простої більшості над конкретною одиничною особою, адже це, як зазначає автор, «відкриває дорогу до маніпуляцій масами з боку партійно-державної еліти» [10]. К. Поппер зазначав: «Демократію не можна розглядати як закон більшості. Адже більшість може правити тиранічними методами. При демократії влада тих, хто править, повинна бути обмежена» [127, с. 173].

Повинен існувати ефективний політико-правовий механізм захисту прав меншості.

Отже демократія гарантує як права більшості, так і права меншості, є складною багаторівневою структурою життєдіяльності суспільства, яка кардинально відрізняється від так званої влади натовпу. Тому принцип більшості, як з точки зору теорії демократії, так і з огляду на політичну практику, не слід розглядати абстрактно. Він функціонує в межах певної системи політичних відносин і політичного простору. Більшістю в цьому випадку прийнято вважати тільки ту частину населення, яка має громадянство цієї країни. Так, саме більшість володіє правом брати участь у політичному процесі, зокрема у виборах до органів влади. «Демократія, тобто воля більшості, може сприяти збереженню та охороні свободи, але вона ніколи не здатна сама по собі створювати свободу, якщо кожного окремого громадянина це не турбує», – відзначає К. Поппер [127, с. 128].

Проте, принцип «більшості» все ж вимагає певних обмежень, так як нерідко більшість може в чомусь утискати права меншості. З огляду на історичний досвід стає помітним, що найбільш важливі соціально-політичні проблеми не завжди можна вирішити більшістю голосів. Соціальні групи, які опинилися у меншості, все одно будуть реалізувати саме свої інтереси. Це, в свою чергу, може привести до порушення існуючої політичної стабільності. Все це викликає необхідність забезпечення певних гарантій дотримання прав меншості.

Дж. Сарторі наголошує: «Коли ми говоримо про меншість, то це в теорії демократії означає політичну групу, яка контролює владу. Ця група чисельністю менша половини того соціуму, щодо якого влада здійснюється. Поняття «контролююча група» розширює зміст принципу більшості, з'ясовує діалектику його демократичної реалізації» [140, с. 83]. Варто зазначити, що

сфера реалізації принципу більшості аж ніяк не є безмежною. М. Бердяєв наголошував на тому, що «не можна доводити істину кількісною більшістю, адже історія і теорія пізнання доводить, що істину відкриває меншість, а найчастіше – особистості» [10].

Розуміння сутності демократії як політичного режиму, що визнає народ джерелом влади, змушує згадати про важливий принцип представництва. Обґрунтування цього принципу стало досить важливим кроком на шляху до ефективної організації політичного врядування. Сутність принципу полягає в тому, що виразити інтереси більшості уможливлується через діяльність представницького органу – парламенту або однієї особи – голови держави.

Принцип представництва крім того означає, що потреби та інтереси народу артикулюються та агрегуються представницькими політичними органами. Населення, таким чином, фактично делегує свої повноваження законно обраним представникам. Представницька форма здійснення політичної влади характеризується низкою переваг перед безпосередньою демократією. Вона, наприклад, значно звужує можливості встановлення диктатури більшості, передбачає компетентність та відповідальність політичних суб'єктів. У свою чергу, громадяни отримують право контролювати своїх представників, що і створює зв'язок між громадянським суспільством та демократією. «В Америці народ сам обирає тих, хто створює закони, хто їх виконує, і суд присяжних, який карає порушників закону», – вказував А. Токвіль [151, с. 61].

Представницька форма народовладдя перш за все пов'язана з поняттям парламентаризму, як її різновиду. «Преса, партії, парламент, включаючи і відповідальність перед парламентом уряду, – ці три «п» є найважливішими органами сучасної демократії», – відзначав провідний теоретик соціал-демократії К. Каутський [74, с. 46]. Разом з тим, принцип

представництва характеризується низкою недоліків. Так, наприклад, існує небезпека викривленого тлумачення інтересів і потреб народу тими чи іншими органами та інститутами; існують сприятливі умови для узурпації влади або надмірної бюрократизації у той час, коли більшість має реальний шанс продемонструвати свою волю тільки раз на декілька років (вибори, референдуми).

Фактичне обмеження принципу представництва в першу чергу зумовлюється сутністю власне процесу делегування повноважень та влади. Цей процес, зазвичай, є досить складним та суперечливим. Фактично, мета говорити і діяти від чийогось імені трансформується у тенденцію говорити і діяти замість когось. Делегування повноважень певній особі або групі передбачає те, що вони покладають на себе обов'язки виражати та реалізовувати «безликі» інтереси. У той же час, досить часто це перетворюється на засіб відстоювання своїх особистісних та групових інтересів. «Я зробив для себе відкриття: як багато гідних людей серед тих, ким управляють, і як мало їх серед тих, хто управляє», – зазначав А. Токвіль [151, с. 149].

Делегування повноважень утворює передумови для фактичної монополізації «права на істину», що стає джерелом певного відчуження громадян від владних структур, оскільки призводить до того стану, коли люди втрачають здатність контролювати процес вираження та захисту їх інтересів у парламенті. Аналіз матеріалів Євробарометра (міжнародний проект регулярних опитувань громадської думки, що здійснюється під егідою Єврокомісії) за 1995 р. дозволив французькому політологу, директору Національного Центру наукових досліджень в Парижі, професору Каліфорнійського університету М. Доган зробити висновок, що у 12 із 19 великих європейських країн, за даними опитування, більше половини, а в 6

країнах понад 60 % респондентів «не довіряли» або «слабо довіряли» своїм парламентам. На цій підставі вчений констатує, що в час апогею демократії простежуються симптоми послаблення віри в демократію і втрати довіри до важливих її інститутів [56]. Означену тенденцію підтвержують Т. Лоуї [99] та В. Парето [120].

Не дивлячись на зазначені недоліки, представницька система є однією з основних засад демократії, оскільки виступає способом та механізмом дійсного волевиявлення народу.

Поряд із цим, вибори, як демократична процедура, не є позбавленими деяких недоліків. Так, вони, наприклад, далеко не завжди забезпечують прихід дійсно кращих представників суспільства до влади. «Абсолютно неможливо повірити в те, що в результаті голосування народу, який має лакейські нахили, може бути створений мудрий, енергійний і ліберальний уряд», – підкреслює А. Токвіль [151, с. 113]. Це робить актуальним питання формування в Україні якісно нової політичної еліти. Будь-яка влада є симбіозом особистої політичної свідомості громадян та політичної системи, в якій ця влада функціонує.

Необхідним принципом демократії виступає також принцип розподілу гілок державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Адже, основною метою такого розподілу є необхідність гарантування неприпустимості свавілля та зловживань з боку будь-якої гілки влади. Ш.-Л. Монтеск'є в даному контексті інтерпретує свободу як «право робити те, що дозволено законами. «Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було б свободи, бо те саме могли б чинити й інші люди» [109, с. 290]. Звідси він робить висновок: «Політична свобода можлива лише в державах, де усі стосунки регулюються правом, де закони панують над волею правителів, тобто в державах з помірними формами

правління – з демократичним, аристократичним чи монархічним правлінням» [109, с. 255]. Таким чином, мірилом свободи для просвітника виступає саме право. Власне цьому і є підпорядкованим явище розподілу влади, передусім з метою забезпечення верховенства права та закону в державі Ш. Монтеск'є писав: «Зловживання владою впливає з людської природи. Людина, наділена владою, схильна зловживати нею і йде в цьому напрямку доти, доки не поставити на її шляху відповідні перешкоди. А тому різні влади повинні взаємно стримувати одна одну» [109, с. 290]. Таким бар'єром виступають передусім закон та правопорядок. Три гілки державної влади утворюють стійку опору для відносин представників громадянського суспільства та правової держави. Кожна з гілок при цьому має бути самостійною, незалежною, а також виконувати властиві тільки їй функції, утворюючи єдине ціле – систему державної влади. Проте, як зазначав Г. Гегель, не варто трактувати розподіл гілок влади у державі як дещо абстрактне, адже вони «повинні бути розрізнені тільки як моменти поняття, що позначені цілим, а кожна повинна в самій собі утворити ціле і містити в собі інші моменти цілого» [28, с. 310-311].

Необхідно відзначити, що для демократичної форми правління розподіл гілок влади не виступає самоціллю, а є, в першу чергу, засобом ефективного функціонування влади та реалізації управлінських рішень. Крім того, це надає змогу попереджати надмірну централізацію влади певними політичними суб'єктами, встановлює конструктивну змагальність між суб'єктами влади.

Як свідчить практика, нерідко між законодавчою та виконавчою гілками влади можуть виникати суперечності та неузгодженості, і навіть конфронтація. У тому випадку, коли владні гілки не зможуть діяти консолідовано, ефективність державної влади послаблюється, а єдність може

встановлюватися силовими шляхами. Так, Й. Шумпетер зазначав, «політики в парламенті не повинні піддаватися спокусі використовувати кожную можливість аби завдати урядові поразки чи створити йому додаткові труднощі. За таких умов успішна політика не можлива» [169, с. 369]. Варто наголосити, що принцип розподілу гілок влади було розроблено, в першу чергу, не для протистояння (за принципом «хто найголовніший?»), а, насамперед, для того, щоб запобігти монополізації певного органу або політичної сили на владу.

Протягом останніх років у західній політичній науці відродилися спроби вимірювання рівня демократичності певного суспільства. Зокрема, при цьому використовується підхід «демократичного аудиту», відповідно до якого демократія як специфічний політичний режим характеризується відповідними основоположними принципами функціонування. У свою чергу, кількісний вимір даних принципів дозволяє зробити узагальнюючу оцінку її конкретного стану. Найбільш широко розповсюдженим став так званий «аудиторський» підхід американського політолога Д. Бітема. На думку автора, «демократія – це політичне поняття, що стосується загальнообов'язкових рішень про правила і політику для певної групи, об'єднання чи суспільства. Воно полягає в тому, що прийняття рішень мають контролювати всі члени спільноти, які є рівними, і воно є таким настільки, наскільки цей контроль здійснюється. Тобто демократія охоплює принципи народного контролю і політичної рівності» [11, с. 46]. Таким чином, з точки зору Д. Бітема, у невеликих за кількістю об'єднаннях та спільнотах громадяни мають можливість безпосередньо контролювати колективні процеси прийняття рішень, тобто в таких умовах ідеал демократії стає набагато більш досяжним.

Д. Бітем визначає чотири пов'язані між собою виміри демократії. При

цьому він також звертає увагу і на стан громадянського суспільства. Цей аспект є найбільш дискусійним, адже досі тривають наукові дебати щодо того, чи відносити громадянське суспільство до переліку передумов становлення та функціонування демократії, або ж розглядати його як її інтегральну частину. Д. Бітем дотримується іншої точки зору, він застосовує термін «демократичне суспільство». Це суспільство попри значну автономію від держави, володіє чималою кількістю додаткових ознак, зокрема воно характеризується демократичним типом політичної культури й освітньої системи [11]. У контексті цих характеристик, актуальним явищем стає партиципація у вирішенні проблеми відчуження громадян від влади. Так, проблема відмежування політичних правлячих кіл від народу несе у собі не тільки загрозу для розвитку громадянського суспільства, але й ставить під сумнів питання про демократичний характер такої політичної системи, вважає О. Проценко [130, с. 4].

Одним із основоположних принципів демократії виступає довільний для індивідів та груп вибір можливостей і методів поведінки, плюралізм думок та вчинків, а також конкурентність політичних суб'єктів за відповідну роль і статус у системі влади. У свою чергу, плюралізм означає визнання і наявність у суспільстві різних автономних соціально-політичних груп, партій, організацій, спільнот, позиції, цілі яких перебувають у постійному співставленні та конкурентній боротьбі. Це є, насамперед, конституційно-правове визнання припустимості існування різноманітних установок, підходів, концепцій та напрямків у політичному житті. У. Джеймс писав: «у фізичному світі не існує всього цілого, а існує лише одиничне. Поступливість і примирення невіддільні від плюралістичної філософії» [55].

Концепція політичного плюралізму знайшла своє відображення у сучасний час у теорії плюралістичної демократії, в якій в якості

пріоритетного виступає положення про те, що держава є демократичною лише при наявності безлічі організацій або автономних груп, що беруть участь у здійсненні влади.

Під поняттям «плюралістична демократія» Е. Гейвуд розуміє демократичну систему, засновану на виборах до представницьких органів, причому в передвиборній гонці повинні брати участь кілька партій. Більш конкретно цей термін відноситься до демократичного правління, при якому суспільні запити формулюються групами осіб, об'єднаних спільними інтересами. У такому вигляді плюралістична демократія може розглядатися як альтернатива парламентарної демократії і будь-якій формі мажоритаризму. Умови, при яких плюралістична демократія функціонує належним чином, наступні: факт розподілу політичної влади між конкуруючими групами, при цьому особливо важливо відсутність привілейованих груп; високий рівень внутрішньої відповідальності, при якому лідери політичних груп підзвітні їх рядовим членам; нейтральний апарат уряду, внутрішньо достатньо структурований, щоб надати політичним групам поле для безпосередньої політичної діяльності [160].

У плюралістичній концепції політика розглядається як конфлікт груп інтересів у полі їх політичної боротьби, де рішення приймаються на основі компромісу заради задоволення максимального обсягу інтересів. По суті така демократія представляється не як влада народу, а як влада за згодою народу. Для плюралістів основне призначення демократії – захист вимог і прав меншин.

Виникнення політичної волі у плюралістичному суспільстві відбувається у відкритому зіткненні різних інтересів, при якому потрібен тільки мінімум загальних поглядів. Враховуючи різноманіття думок і соціальних конфліктів, неможливо прийняти абсолютно справедливе для всіх

рішення. Тому основа для згоди – принцип більшості, проте не повинна виникнути його диктатура, що порушує демократичні правила гри та невід'ємні права людини, бо від помилок не застрахована і більшість. Для вираження своїх вимог, підтримки чи протесту люди створюють організації та групи.

Плюралісти виходять з того, що жодна з груп інтересів не може домінувати в політичному процесі, тому що не представляє думки всього суспільства; отже, концентрація влади неприпустима. Разом з тим інтереси кожного громадянина дуже рідко зводяться до якогось одного, а це перешкоджає розколу суспільства на непримиренно ворожі угруповання.

Критики плюралістичної моделі акцентують увагу на наступних моментах: лише невелика кількість людей формально є членами будь-яких груп, отже, інтереси всіх громадян не допредставлені; групи інтересів здатні стати настільки потужними, що весь політичний процес перетвориться на компроміс, задовольняючи інтереси тільки найсильніших груп, політична система буде паралізована через їх найгострішу конкуренцію, а вимоги всіх громадян залишаться без уваги; розвиток групового представництва інтересів відводить громадянину пасивну роль, що може призвести до появи держави «політичних глядачів», які в підсумку втратять контроль над системою.

А. Лейпхарт, сформулювавши ідеєю консоціальної демократії, розумів під нею «сегментарний плюралізм», що включає всі можливі в складному суспільстві лінії розподілу, плюс демократія згоди» [95, с. 40].

Консоціальної демократії А. Лейпхарт приписував чотири характерних елементи: здійснення влади великою коаліцією політичних лідерів усіх значних сегментів багатоскладового суспільства, що передбачає, насамперед, створення коаліційного уряду за участю всіх партій, які представляють основні верстви суспільства; пропорційність як головний принцип

політичного представництва, розподілу постів в державному апараті і коштів державного бюджету; взаємне вето або правило «консенсусної більшості», що виступають як додаткова гарантія життєво важливих інтересів меншості, передбачаючи при прийнятті остаточного рішення не звичайну, а кваліфіковану більшість (у дві третини або три чверті голосів), що давало б представникам меншин додаткові шанси на захист своїх інтересів; високий ступінь автономності кожного сегмента в управлінні своїми внутрішніми справами [95, с. 60].

Однак на практиці така модель демократичної співучасті у владі характеризується вирішальною роллю еліт, які отримують більшу свободу і незалежність від тиску рядових членів для укладення угод і компромісів, які можуть не цілком схвалювати їх прихильники. Це дає можливість уникнути загострення протиріч, навіть якщо на низовому рівні існують непорозуміння між людьми, розбіжності, а то й ворожість. Однак і при цьому підході передбачається наявність мінімального консенсусу щодо основних суспільних цінностей.

У середині 1970-х рр. виникла нова концепція плюралістичної демократії, котра отримала назву неокорпоративізму. Слід відзначити, що ця модель має витоки у класичному корпоративізмі. З погляду корпоративізму, групи, які формують політику, рідше з'являються з культурно інтегрованої еліти, ніж з декількох еліт, породжених корпоративною структурою влади. Передбачається існування трьох ключових корпоративних груп, таких як профспілки, що представляють владу та інтереси робочих людей, бізнес-співтовариство та сама держава. Між трьома цими групами розподілені ключові владні блоки, які й визначають форму і структуру політики. Вони постійно дискутують один з одним із приводу рівня заробітної плати, суспільних витрат на соціальні та інші послуги, ставок

податків. Однак можливим і реальним наслідком подібного процесу є ситуація, у якій потреби слабких і незахищених груп можуть випасти з поля зору або бути ігноровані.

У свою чергу, суть неокорпоративної системи полягає в тому, що уряд є посередником між соціальними сторонами, що укладають договір між собою. Неокорпоративізм є формою вирішення соціальних конфліктів, що використовує процедуру досягнення угоди між великими організаціями, яка не має нічого спільного з політичним представництвом.

Плюралізм і неокорпоративізм є прикладами моделей узгодження інтересів держави і суспільства, для яких спільною є їх основа – система відносин груп інтересів і держави. Проте вони відрізняються одна від одної. На їх принципову відмінність звернув увагу вітчизняний науковець В. Кремень: при плюралізмі чи лобізмі групи інтересів діють лише як «групи тиску», а не реалізації державної політики [88].

У моделі неокорпоративізму найбільш організовані й впливові групи інтересів активно залучаються не лише в процес формування, але й реалізації державної політики завдяки широкому проникненню у систему державної влади. Так, на думку вітчизняного дослідника Ю. Мацієвського, за умов некорпоративної моделі представники обмеженої кількості організацій з чіткою, ієрархічною структурою, фіксованим чи напівфіксованим членством ведуть переговори з державою з питань внутрішньої політики і зобов'язують своїх членів дотримуватися прийнятих угод. За умов плюралістичної моделі організації, групи інтересів змагаються за своїх членів, ресурси і доступ до влади [105].

На думку Ф. Шміттєра, неокорпоративізм може бути визначений як «система представництва інтересів, складові частини якої організовані в кілька особливих, примусових, неконкурентних, ієрархічно впорядкованих,

функціонально різних розрядів, офіційно визнаних або дозволених (а то й просто створених) державою, наділених монополією на представництво в своїй області в обмін на відомий контроль за підбором лідерів і артикуляцію вимог і прихильностей» [166, с. 199]. Вона може бути і негативною, і позитивною. Крім того, він підкреслює, що «під впливом неокорпоратистської практики відбувається поступова трансформація сучасних демократій. Поряд з індивідами (якщо не замість останніх) свого роду громадянами стають організації. Ступінь підзвітності влади та її сприйнятливості до потреб громадян зростає, але за рахунок зниження ступеня участі індивідів в політичному житті і їх доступу до прийняття рішень» [166, с. 202].

Враховуючи те, що політичний плюралізм у демократичному суспільстві передбачає здійснення влади при взаємодії і врівноваженні одним одного декількох або значної кількості суб'єктів політичних відносин, то виникає необхідність досягнення консенсусу між цими суб'єктами. Ще у ХІХ столітті, досліджуючи феномен плюралізму, мислителі почали звертати увагу на проблему суспільного консенсусу. Розвиваючи ідеї Жана Бодена, французький соціолог Еміль Дюркгейм зазначає, що лише консенсус індивідів може забезпечити суспільне співіснування: «...Рівність у зовнішніх умовах боротьби необхідна не лише для того, щоб прив'язати кожного індивіда до його функції, а й іще для того, щоб зв'язувати функції між собою» [69].

Таким чином, політичний плюралізм можна визначити як систему суспільних відносин, яка охоплює великі соціальні групи (нації, класи, страти, виробничі, наукові та інші колективи, а також організації, які представляють їх інтереси), що функціонує на основі юридичної автономії суб'єктів політичних відносин, балансу їх економічних, політичних і

ідеологічних інтересів при дотриманні соціально-правової рівності. Реальний політичний плюралізм не означає кількісний склад партійної системи, а висловлювання, захист, представлення у владі інтересів тих прошарків населення, з якими пов'язує себе та чи інша партія. Характеристика суспільно-політичних відносин як плюралістичних означає, що вони відкриті для зовнішнього впливу, і громадяни, індивідуально або в організованих групах, мають багато можливостей впливати на формування та втілення політики.

Висновки до розділу 1.

Класична теорія транзитології виникла у 70-і рр. ХХ ст. та досліджувала демократичний перехід у дусі невідворотності та позитивності його наслідків для країн, які до нього вдалися. Ф. Шміттер, Д. Растоу, Г. О'доннелл, А. Пшеворський у своїх дослідження класичного періоду винаходили механізми для як найшвидшого та найефективнішого переходу від авторитаризму до демократії. Натомість хиби транзиту у Латинській Америці та Східній Європі спрямували транзитологів у бік пошуку причин тих помилок, які призвели до появи «фасадних демократій», «німецьких демократій», «напівдемократій» та інших недовершених демократій, які варто об'єднати під єдиним терміном «квазідемократії».

Звернення до певних аспектів плюралізму можна виділити у поглядах Х. Вольфа (уперше використав термін «плюралізм» для визначення філософських вчень, які обґрунтовують існування більше двох першооснов буття), Ж. Бодена (проблема співвідношення між єдиним і множинним суверенітетом), П. Бейля (релігійний плюралізм), Д. Дідро, Вольтер, Ламетрі (обстоюють ідеї свободи думки і слова як основи плюралізму), Ш. Монтеск'є

(принцип розподілу влади), К. А. Гельвеція (визначив ознаки плюралістичного суспільства, у якому людина має можливість вільно розмірковувати про будь-які речі, висловити все, про що думає, виразити протилежну думку, вислухати заперечення своєї; ідея необхідності свободи друку), П. А. Гольбаха (основи соціального плюралізму), Дж. Медісона (обґрунтування ідеї про різноманіття суспільних груп, думок), У. Джеймса (світоглядний плюралізм), А. Ф. Бентлі (групи інтересів – основа суспільства), Г. Дж. Ласкі (сформулював такі поняття як плюралістична теорія держави і політичний плюралізм). Сучасні науковці до ранніх теорій політичного плюралізму відносять праці А. де Токвіля, Е. Дюргейма. У 60-70-ті роки ХХ століття з'являються теоретичні розробки Р. Даля, Дж. Сарторі, А. Лейпхарта, Х. Лінца, А. Степана, Ч. Ліндблома, Дж. Гелбрейта, які розкривають базові засади плюралістичної демократії. До теоретико-методологічного аналізу проблем політичного плюралізму тією чи іншою мірою зверталися такі сучасні дослідники, як, зокрема, Н. Гедікова, А. Митко, С. Наумкіна, В. Стоцький, Л. Ярова та ін.

Політичний плюралізм можна визначити як систему суспільних відносин, яка охоплює великі соціальні групи і функціонує на основі юридичної автономії суб'єктів політичних відносин, балансу їх економічних, політичних та ідеологічних інтересів при дотриманні соціально-правової рівності. Характеристика суспільно-політичних відносин як плюралістичних означає, що вони відкриті для зовнішнього впливу і громадяни, індивідуально або в організованих групах, мають багато можливостей впливати на формування та втілення політики.

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ В УКРАЇНІ

2.1. Становлення та розвиток політичного плюралізму в Україні.

В українській державі наприкінці XIX – на початку XX ст. почали формуватися традиції багатопартійності. Однак з встановленням влади більшовиків вони були перервані (у 20-х рр. XX ст. в Східній і Центральній Україні, а під час Другої світової війни – в Західній). УСРС не мала суттєвого впливу лише на цей багатопартійності української діаспори. Єдиним помітним явищем діаспорного руху було створення Конгресу Українських Націоналістів (КУН).

Відсутність традицій багатопартійності призвела до того, що цей процес у XX ст. її розвиток значною мірою здійснювався як продовження специфічних політичних традицій радянської системи. У цій системі зберігалась так звана комуністична ідеологія, котра здебільшого виконувала бутафорську роль. Піддавши певній ревізії марксизм, вона мала на меті виправдати ті чи інші дії радянського керівництва. В останнього, відповідно, й виробилось ставлення до ідеолога як чогось другорядного, що можна легко міняти в залежності від ситуації. Хоча, з іншого боку, спостерігалась практикована в СРСР абсурдна відданість офіційній (марксистській) ідеології, відхід від якої вважався злочином.

При пануванні бутафорської комуністичної ідеології існувала потреба «цементуючого духовного начала». Таким началом, у силу ряду причин, став харизматичний вождь, котрий до того ж мав «законне» право коректувати ідеологію. Так з'явився «культ особи» Й. Сталіна, а в постсталінські часи менш розвинуті культу М. Хрущова та Л. Брежнєва. У брежнєвський період «культи осіб» (своєрідний авторитаризм) почав утверджуватися й на регіональному рівні. Особливо це було помітно в «азіатських республіках» СРСР.

Перед розвалом Радянського Союзу авторитарне управління почало трансформуватися в «правління кланів». Авторитарне управління в умовах ускладнення соціально політичних процесів, як внутрішніх, так і зовнішніх, ставало все менш ефективним, часто вело до помилкових рішень. Показово, що чи не найбільшою виною М. С. Хрущова вважався «волютаризм». А режим Л. І. Брежнєва, принаймні, на перших порах активно експлуатував ідею «колективного керівництва». Також авторитарне управління складало певну загрозу для радянських еліт (і загальносоюзної, і регіональних). Перехід до «правління кланів», попри всі його недоліки, забезпечував більшу стабільність, прогнозованість та ефективність.

На нашу думку, саме вказані тенденції – бутафорська ідеологізація, авторитаризм, «влада кланів» – знайшли своє продовження в політичному житті України часів незалежності.

Що стосується українського досвіду трансформації політичного режиму, варто відзначити, що наприкінці 1980 рр. – до 1996 р. відбувалася руйнація тоталітаризму, зародження деяких демократичних елементів функціонування політичного режиму: відсутність політичних репресій, зародження ідеологічного та політичного плюралізму і поява на цій основі політичних партій, свободи слова, відносно демократичних виборів на різних рівнях влади. Одночасно відбувалося законодавче забезпечення цих змін, яке в цілісному загальному вигляді завершилося прийняттям Конституції в 1996 р. [84, с. 5].

Прийняття демократичної Конституції не стало показником того, що в країні повністю утвердився демократичний режим. Один із головних елементів демократичного режиму – це домінування і дотримання закону в усіх сферах суспільного життя. Українські ж реалії виявились такими, що правляча верхівка продемонструвала своє небажання перебувати в правовому

полі нею ж написаних законів. Унаслідок цього, пріоритетними стали неправові, тіньові, неформальні відносини як усередині правлячої еліти, так і в її відносинах із суспільством, що в кінцевому результаті стало нормою. У свою чергу, суспільство через відсутність зрілих інститутів громадянського суспільства, насамперед реальної опозиції, виявилось неготовим контролювати владу та впливати на неї. Громадяни, перебуваючи в рамках посттоталітарної політичної культури, сподівалися на чергового «рятівника» в особі всенародно обраного президента чи іншої політично відповідальної особи. Все це сукупно з широкими президентськими повноваженнями, визначеними новою Конституцією, стали однією з причин того, що протягом 1996-2004 рр., у рамках другого періоду трансформації функціонування політичного режиму почали не тільки домінувати авторитарні тенденції, а й фактично сформувався авторитарний режим Президента Л. Кучми в одному з його найгірших проявів – кланово-олігархічному. В цей період відбулося згорання навіть тих демократичних елементів у функціонуванні політичного режиму, які сформувалися протягом попереднього періоду, зокрема обмеження свободи слова, перманентне застосування репресій стосовно політичних опонентів, концентрація влади в руках президентського оточення. Кульмінацією кучмівського авторитаризму можна вважати масові порушення під час президентських виборів 2004 р. Вони засвідчили недотримання правлячою елітою демократичних норм у політичній діяльності та стали однією з головних причин «Помаранчевої революції» 2004 р.

Революція започаткувала третій період трансформації політичного режиму в Україні, створивши умови та можливості для прискорення формування справжнього демократичного ладу з посиленою плюралізацією суспільно-політичних відносин. Але, попри зовнішні вияви демократизації,

внутрішню динаміку трансформації режиму було фактично законсервовано. Зміна форми правління держави на парламентсько-президентську республіку, протиборство між В. Ющенком і Ю. Тимошенко повернули режимові ще й ознаки охлократичності, притаманні йому в перший період трансформації, і стали однією з причин реваншу В. Януковича в 2010 р. [106]. Проте, підсумовуючи цей період, справедливо було б зазначити, що демократичні тенденції в трансформації українського політичного режиму були домінуючими.

Прихід В. Януковича до влади зупинив демократичні тенденції та призвів до зворотного процесу і руху до авторитаризму. Його початком стало скасування Конституційної реформи 2004 р. в жовтні 2010 р. і повернення до моделі президентсько-парламентської форми правління. Мета цього кроку більш ніж зрозуміла – це концентрація державної влади, виконавчої вертикалі в одних руках, що є притаманним для авторитаризму. За три роки перебування при владі В. Януковичу вдалося підпорядкувати собі не лише судову владу, яка характеризувалася корумпованістю та залежністю від чиновництва, а й законодавчу. Україна, за прикладом Росії й Білорусі, швидкими темпами почала наближатися до авторитаризму. Авторитарні тенденції в динаміці трансформації політичного режиму перемогли демократичні [152, с. 339].

Вже в березні 2013 р. українські політологи констатували той факт, що трирічне правління Президента Януковича призвело як до трансформації моделі державного управління, так і зміни типу політичного режиму, який характеризувався відходом від демократичних цінностей. З часу правління Ющенка й Тимошенко Україна втратила ряд позицій в списку ознак вільних та демократичних країн за рейтингом неурядової міжнародної організації Freedom House, опустившись до рівня таких держав, як Пакистан, Колумбія

та Мозамбик, і перейшла з розряду «вільних країн» до «частково вільних» [154]. Відповідно, політичне панування В. Януковича в Україні практично повністю відповідало ознакам авторитарного режиму, зберігаючи деякі ознаки невикорінної демократії, громадянської свободи та недобудованого авторитаризму.

«Добудувати» авторитаризм В. Янукович та його оточення вирішили прийняттям так званих «законів 16 січня» 2014 р. під час «Революції гідності» для «викорінення демократії» та громадянських свобод. Розстріл демонстрантів у трагічні дні лютого 2014 р. можна вважати апогеєм сформованого клептократичного авторитаризму. Знаковим став і той факт, що політична кар'єра В. Януковича завершилася так, як і багатьох збанкрутілих авторитарних диктаторів - утеча з країни з нагробованим добром. Враховуючи це, згідно з існуючими класифікаціями авторитаризму в політології, можна визначити політичний режим В.Януковича як авторитарний та олігархічно-клептократичний [152, с. 341]. Варто відзначити, що за даними міжнародної неурядової організації Freedom House в Україні потроху поліпшується рівень демократії. У звіті відзначається, що в порівнянні з 2015 роком, цього року рейтинг демократичності управління на рівні центральної влади виріс із 6,00 до 5,75 балів завдяки стабілізації політичної ситуації в державі й продовженню функціонування основних демократичних інститутів після конституційної кризи та кризи безпеки 2015 року [26].

Означені тенденції можна проілюструвати й на прикладі розвитку багатопартійності в Україні.

У перші роки незалежності формування багатопартійності в Україні здійснювався у вигляді ідеологічної бутафорії. У противагу партій, які мали комуністичну ідеологію, творилися партії, що ніби сповідували

некомуністичні, а то й відверто антикомуністичні погляди. Антикомунізм у той час був виграшною позицією через загалом негативне ставлення суспільства до комуністичних ідей. Водночас він дозволяв не мати своєї ідеології, замінивши її запереченням чужої. За антикомунізмом можна було успішно ховати розмитість контурів власного політичного обличчя [105]. Так, у 1989-1991 рр. створення політичних партій переважно відбувалося «знизу», із неформальних рухів, коли політично активна частина населення об'єднувалась для реалізації ідей, що відрізнялися від офіційної точки зору. Такі партійні угруповання спочатку функціонували як неформальні об'єднання (Народний рух, із партійних клубів комуністів, критично налаштованих відносно КПРС і КПУ, виникла Партія демократичного відродження України тощо). Пізніше вони еволюціонували до більш складних організаційно-правових форм – політичних партій.

Правове оформлення багатопартійності сучасної України було започатковане в 1990 рр. унаслідок скасування ст. 6 і 7 Конституції СРСР, у яких закріплювалася однопартійна система. Так, лише в 1990 р., який став першим роком політичного плюралізму в Україні, з'явилося 14 нових партій, котрі представляли широкий політичний спектр [144], але здебільшого стояли на антикомуністичних позиціях чи пропонували ідеологію, конкурентну комуністичній.

Програмові засади цих партій часто були кальками партійних програм їхніх «двійників» на Заході без серйозного осмислення та врахування українських реалій. Творці нових партій доволі приблизно уявляли собі, що означають обрані ними ідеології, принаймні в контексті європейсько-американської політичної традиції.

Так, лідери націонал-демократів, вважаючи, що скоро КПРС-КПУ зійде з політичної арени, спробували витворити модель двопартійної системи за

американським зразком. Майже одночасно відбулося створення Демократичної (ДемПУ) та Республіканської (УРП) партій. Існувала думка (правда, вона ніде відкрито не декларувалася), що саме демократи та республіканці стануть правлячими партіями в незалежній Україні, поперемінно змінюючи одне одного біля керма влади.

Досить вільне поводження з ідеологіями та досвідом західних партій, неосмислене перенесення їх на український ґрунт породжували дивні явища. Так, почали з'являтися ідеологічні гібриди, що поєднували фактично несумісні або малосумісні ідеології – лібералізм та соціал-демократію, республіканізм та християнський демократизм і т. д. Наприклад, Ліберальна партія (ЛПУ) з самого початку почала виявляти соціал-демократичні уподобання. У 1993 р. її голова І. Маркулов підписав програмну платформу з Донецьким страйкомом. Коли ж головою ЛПУ став В. Щербань, то запропонував перейменувати партію в Ліберально-трудова [97]. І такі приклади аж ніяк не буди винятком. Все це в кінцевому рахунку свідчило про несерйозне ставлення творців нових партій до ідеологій.

Отже, створення політичних партій в Україні відбувалось двома шляхами. Перший – самоорганізація «знизу», коли партійні угруповання створювалися в результаті ініціативи групи осіб і спочатку функціонували як неформальні об'єднання (народний фронт, рух тощо), а потім еволюціонували до утвердження як самостійних політичних партій. Такі партії відрізнялися слабкою організаційною стійкістю, значним рівнем персоніфікації партійного курсу з іміджем лідера, високим ступенем впливу міжособових відносин на організаційну єдність партії (НРУ, УРП, ПДВУ). Це був початковий етап становлення партій. Головною метою їх діяльності в цей період було об'єднання громадян на основі певних ідей і цінностей, реалізація політичних прав і свобод, здобуття державного суверенітету. Тоді

ще не йшлося про реальну боротьбу партій за доступ до влади і управління державою, бо самі партії були ще надто слабкими, не було сформовано структуру органів державної влади, в межах якої партії могли б реалізувати свою державно-владну суб'єктність. Суспільна свідомість також ще не була готовою до сприйняття партійного плюралізму в сфері реалізації державної влади.

В цілому був періодом офіційного правового оформлення багатопартійності, жорсткого протистояння легальних демократичних організацій України з КПРС-КПУ, формування перших національних рухів і політичних партій, переваги політичного негативізму в їх діяльності та програмних вимогах. У цей період інтенсивним є процес формування партій, головним фактором впливу на який виявляється ідеологічний. Розпочинається соціально-економічна диференціація суспільства, а політична структурізація стає адекватною реакцією. Проте новостворені партії були ще організаційно слабкими, внутрішньо не готовими до здійснення управління державою. Основною метою їхньої діяльності стало збільшення впливу у суспільстві на хвилі критики і «розвінчування» злочинів епохи соціалізму. Ставлення суспільства до партій було досить неоднозначним: з одного боку, підтримувалася ідея становлення багатопартійності, іноді ступінь підтримки межував з ейфорією та оцінкою багатопартійності як панацеї, а з іншого – відсутність сформованих уявлень про діяльність партій у державно-владних інституціях в умовах демократичного режиму, що стримувало від визнання партій як повноправних суб'єктів державної влади.

У період 1992-1994 рр. формуються основні політичні сили суспільства – носії альтернативних ідеологій – КПУ та НРУ, інтенсивно заповнюється політичний простір партіями «брендового» типу (соціалістична,

соціал-демократична, ліберальна). Починає формуватися так звана «партія влади», коли партія створюється адміністративним шляхом, а також партії «політичних проектів» фінансово-промислових груп та окремих осіб. Один із варіантів організації партії – створення її на базі блоку виборців з опорою на вже існуючі передвиборчі структури в регіонах. Саме таким шляхом у січні 1994 р. було створено міжрегіональний блок реформ як передвиборчий блок Кучми-Гриньова. Але згодом цей шлях став витіснитися іншим – попереднім конструюванням політичної організації «зверху». Партійна розбудова таким способом відбувалася в тих випадках, коли активному існуванню організації передував тривалий період партійного будівництва з використанням уже накопичених на позапартійній основі ресурсів. Тобто, процес утворення партій «зверху» практично означав формалізацію вже встановлених відносин між представниками певного сегмента політичної еліти, що мав спільні інтереси. Ініціаторами такого створення партій були керівники органів виконавчої влади або представники депутатського корпусу (ідеї партії формувалися на основі парламентських фракцій і депутатських груп, як, наприклад, СДПУ(о), партія «Яблуко» тощо). Значна кількість політичних партій виникла шляхом розколу раніше утворених і виходу з них деяких авторитетних лідерів. Зовсім незначною є тенденція до створення нових партій шляхом об'єднання під яскраву особистість кількох недостатньо вагомих для самостійної діяльності суб'єктів політичної системи [39, с. 257-258]. У Доповіді міжнародного експертного клубу «Політична думка» була висловлена думка щодо спадковості від комуністичної сучасних українських партій. Зокремо зазначалось, що у суспільстві «структуроване комуністичне суспільство, зв'язки, гроші мафії ще від часів Брежнєва. Звідти організації і владні структури сьогодення. Саме ці структури й породили багатопартійність. І саме вони породили величезні кримінальні капітали.

Ясна річ, що не може цей кримінальний капітал завтра віддати десятину і стати чистим і економічно ефективним. Нинішня ситуація, коли парламентську більшість складають комуно-соціалісти, дуже потрібна і Кравчукові, і Кучмі» [57].

Отже, у цей період вже відбувається зміна акцентів у діяльності партій, які ставлять за мету не тільки об'єднання громадян та вираження певних поглядів і інтересів, а передусім, участь у розподілі влади, орієнтування на діяльність у рамках парламенту. Згодом така форма утворення політичних партій замінюється іншою – попереднім конструюванням політичної організації «згори», тобто активному існуванню організації передував тривалий період партійного будівництва з використанням вже накопичених на позапартійній основі ресурсів, таких як політичний потенціал і організаційні можливості засновників партії, а питання розподілу повноважень вирішувалося за попередньою домовленістю між потенційними лідерами. Створення партій «згори» фактично означало формалізацію вже встановлених відносин між представниками певного сегменту політичної еліти (СДПУ(о)).

Формуються також партії, які виникли в результаті розколу раніше існуючих. Створені таким чином партії вже з самого моменту виникнення втілювали ряд рис західних партій постмодерністського періоду, а саме: зорієнтованість виключно на діяльність у представницьких органах та участь у розподілі посад у структурах виконавчої влади, намагання представників політичної і фінансової еліти створювати мережу власних і встановлювати контроль над існуючими впливовими ЗМІ. Однак партії такого типу, на думку О. Дергачова, «не стільки репрезентують окремі суспільні прошарки, скільки є формою організації публічного функціонування і легітимації окремих груп політичної, бюрократичної та бізнесової еліти» [54, с. 8-9].

Партії розглядаються владою і великими власниками як формальний, недосконалий і незручний компонент сучасного політичного устрою, який, однак, не можна відкидати і тому доводиться пристосовувати його до своїх потреб. При цьому і самі партії в модифікованому владою і великим олігархічним капіталом вигляді виявилися цілком придатними для обслуговування вузькогрупових і приватних інтересів. Щонайменше партії розглядаються як раціональний механізм входження до парламенту у формі фракції, і у цій якості використовуються для ведення лобістської діяльності. Прагнучи легітимації своїх капіталів, стабілізації позицій у владі та набуття респектабельності, кланово-олігархічні угруповання першими звернулися до партійного будівництва. Під їхнім впливом відбуваються внутрішня еволюція багатьох партій, девальвація ідеологічних цінностей, і на перший план висуваються фінансові, інформаційні та адміністративні ресурси. Реальний вплив партій в Україні може визначатися не тільки і не стільки електоральною підтримкою, скільки неофіційною наближеністю до влади, а конкретно – до Президента. Партії, що не здобули заступництва влади і при цьому претендують на яку-небудь помітну політичну роль, стають об'єктами тиску і змушені захищатися від її переслідувань.

Отже, під час другого етапу становлення українського політичного плюралізму у 1992-1994 рр. здійснювалось формування основних ідеологічних напрямів у партійній системі, політичних партіях різної ідейної спрямованості, розробки позитивних партійних програм, спрямованих на пошуки оптимальних засобів розбудови незалежної Української держави, усвідомлення партіями їх ролі в державно-владній діяльності та прагнення до реалізації ще незначного на той час державно-владного потенціалу. Послаблюється вплив на формування партій ідеологічного чинника, з'являється адміністративний фактор, породжений загостренням боротьби за

владу. Відчутним стає запит на формування «партій влади». Державно-управлінська еліта намагається легітимізувати владу за допомогою партійних механізмів. Для даного етапу характерна відсутність сформованих об'єктивних передумов для участі партій у здійсненні державної влади, оскільки партії ще не були повноправними суб'єктами виборчого процесу, а парламент, обраний за мажоритарною системою, був абсолютно не структурованим. Партії фактично не впливали на функціонування уряду. Проте вони вже виявляли внутрішню готовність до участі у розробці державної політики та здійснення впливу на управління державою, виявлялася тенденція до консолідації партій в межах парламенту.

Під час третього періоду впровадження політичного плюралізму у вітчизняні суспільно-політичні відносини у 1994-1998 рр. відбувається подальший розвиток багатопартійності в Україні, ідейного та організаційного самовизначення політичних партій, пошуків свого місця та ролі в політичній системі суспільства, засобів ефективного впливу на процес прийняття владних рішень. Відбувається зміцнення сформованих корпоративних груп державно-політичної, фінансово-бізнесової та партійно-політичної еліти, що дає поштовх для виникнення партій, які покликані легалізувати інтереси вказаних груп і реалізувати їх у владних інституціях. Важливою подією, що визначила подальший розвиток партій та перебіг електорального процесу, стало вдосконалення виборчого законодавства. Політичне протистояння владних інституцій призвело до укладання конституційного договору і досягнення домовленості щодо проведення парламентських виборів 1998 р. за змішаною системою. Це спричинило стрімке зростання кількості партій та активізації їх боротьби за виборця. Виявляється прагнення партій впливати на діяльність уряду, хоча вони ще відкрито не заявляють про наміри бути учасниками розподілу посад в уряді.

Четвертий етап характеризувалися розподілом політичного простору найбільш впливовими партіями. З одного боку, посилювались тенденції розколів «брендових» партій, а з другого – відбувались об'єднання маловпливових партій спільного ідеологічного спрямування (Українська християнсько-демократична партія, Українська республіканська партія і Українська народна партія «Собор»).

У 2000 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано 109 політичних партій, у 2001 р., після прийняття Закону України «Про політичні партії в Україні», де встановлено більш жорсткі норми щодо створення партії, їх стало уже 115, а напередодні виборів до парламенту 2002 р. – 127. Після прийняття закону про вибори депутатів майже всіх рівнів на пропорційній основі кількість політичних партій різко зросла. Якщо у листопаді 2004 р. їх налічувалось 96, то у березні 2005 р. їх стало 126. На 20 жовтня 2009 р. зареєстровано 172 політичні партії. Але сьогодні «... партії в Україні не стали політичною силою, яка виражає інтереси народу і консолідує суспільство. Вони не мають чітких ідеологічних орієнтирів, не усвідомлюють, не розробляють і не несуть в маси національну ідею, не розробляють інноваційні політичні технології, не йдуть на легітимні компроміси, не толерантні до своїх політичних опонентів, не допускають організаційний та ідеологічний плюралізм» [145]. В Україні протягом вже тривалого періоду спостерігається цікава закономірність: чим більше політичних партій, тим віддаленіша від влади національна еліта, тим менше в суспільній свідомості чітких ідеологічних орієнтирів, які б могли бути зрозумілими і сприйнятими більшістю політично активного населення країни.

У даному аспекті період розвитку політичного плюралізму в Україні з 1998 по 2002 рр. характеризується такими рисами: подвоєння кількості партій

(наприкінці 2001 р. їх налічувалося близько 130); зростання кількості партій, створених шляхом адміністративного втручання з метою захисту інтересів правлячої еліти та активізація зусиль, спрямованих на «клонування» нових партій з метою відволікання голосів від впливових опозиційних партій; фактичний розподіл політичних партій на суто парламентські та позапарламентські, послаблення впливу останніх; потяг до внутрішньої консолідації; загострення міжпартійної боротьби за розподіл повноважень як у парламентських, так і в урядових структурах; посилення впливу суб'єктивних чинників, передусім особистих амбіцій лідерів, на ідейну цілісність та організаційну єдність політичних партій; формування партійних союзів і коаліцій, широких позапартійних громадських об'єднань, що орієнтовані виключно на участь у виборах; поступове розмежування партій по лінії «Влада – опозиція»; вкрай низький рівень довіри суспільства до всіх владно-управлінських інституцій, негативна оцінка діяльності партій в органах державної влади. Важливим чинником впливу на подальше функціонування партій став черговий перегляд виборчого законодавства та внесення істотних змін до нього.

Під час періоду між парламентськими виборами 2002 р. та президентськими виборами 2004 р. відбувається чітке розмежування щодо ставлення партій до діючої влади та лояльності останньої до партій; виділення двох груп партій і блоків: перші намагалися забезпечити проходження до парламенту та отримання урядових посад з метою зближення з президентом та структурами виконавчої влади, надання їм підтримки в обмін на можливість використання адмінресурсу, тобто, орієнтувалися на підтримку влади, другі – діяли в умовах жорсткого протистояння з боку влади і орієнтувалися виключно на підтримку виборців. Очевидним стало тісне зближення президента і пропрезидентських партій

при офіційній безпартійності глави держави; стрімке зростання зацікавленості партій у формуванні уряду. Створено низку партій і блоків з широким представництвом від органів влади. Зростаюча недовіра суспільства до діючої влади і політичних сил, які її підтримують, виявилася у підтримці опозиційних партій на виборах 2002 р., а під час президентської кампанії 2004 р. відбулося остаточне розмежування партій на основі підтримки чи опозиції до діючої влади та створення передумов для партійної біполярності [96].

У свою чергу, між президентськими виборами 2004 р. та парламентськими виборами 2006-2007 рр. здійснилось фактичне встановлення в Україні партійної системи за типом «недосконалого біпартизму», розмежування політичних партій країни на два потужні поляризовані ідеологічні табори – «помаранчевий» і «біло-блакитний», та «болото» – велику кількість малопотужних партій, вплив яких на політичні процеси в Україні є незначним.

Свій варіант генетичної типології українських партій цього періоду, з яким можна погодитись, пропонує В. Базів:

1) партії, які заявляють про свою спадковість з українськими партіями, що діяли на початку ХХ ст. (СДПУ (о), КУН, КПУ);

2) партії націоналістичної орієнтації, які ведуть генезу від ОУН (р), вони мають малий вплив на електорат, характеризуються деструктивною тактикою ведення політичної боротьби;

3) партії більшовицької і прокомуністичної орієнтації (КПУ, СПУ, СелПУ, ПСПУ, Марксистська партія тощо);

4) партії національно-демократичної орієнтації, які фактично походять від Народного Руху України як масової громадсько-політичної організації (НРУ, УРП, УНР, ДемПУ);

5) партії, які об'єднують молодих прагматиків навколо ідеї проведення соціально-економічних і політичних перетворень у країні (НДП, «Реформи і порядок», «Нова генерація»);

6) партії, які створені для задоволення корпоративних потреб, для захисту інтересів певного клану (найяскравішим прикладом була діяльність політичної партії «Громада»);

7) партії, які об'єднують прихильників певного лідера, що прагне вийти на першорядні ролі в теперішній ситуації міжпартійної боротьби («Батьківщина», виборчий блок та парламентська фракція «Наша Україна») [4, с. 30-31].

В цілому ж результати виборів 2006 та 2007 рр. засвідчили виникнення нової розстановки сил у партійній системі. У ній утворилися два полюси: Партія регіонів – з одного боку, та БЮТ і «Наша Україна» – з другого. Значно послабилися позиції лівих сил. Цей період, в першу чергу, позначився принциповим підвищенням ролі партій у політичній системі внаслідок внесення змін до Конституції 2004 р., запровадження пропорційної системи виборів до Верховної Ради та більшості органів місцевого самоврядування. Цей етап характеризувався високим рівнем конфліктності між вищими владними інститутами з періодичними загостреннями та політичними кризами (2007 і 2008 рр.). Умови діяльності політичної опозиції протягом цього етапу були загалом сприятливими. Винятком є 2005 р., коли низка політиків із опозиційного до Президента В. Ющенка табору зазнали переслідувань.

Найбільш інтенсивними проблемними вимірами протягом цього періоду були, відповідно, культурно-етнічний та зовнішньополітичний, що визначали розмежування між «помаранчевими» політичними силами та їх опонентами.

На підставі зовнішньополітичного виміру провідні політичні сили

умовно поділилися на дві групи: «прозахідні» (прихильники європейської та / або євроатлантичної інтеграції) та «проросійські» (прихильники економічної, політичної і соціокультурної інтеграції з Росією). Соціально-економічний вимір відійшов на другий план, проте об'єктивно залишався актуальним (зокрема, і з огляду на наслідки для України світової кризи 2008-2009 рр.) [110, с. 241].

Протягом цього періоду усі провідні політичні сили опинилися під впливом (відносно більшим чи меншим) основних фінансово-промислових груп. До складу партійної системи України на цьому етапі входили сім суб'єктів, серед яких два – середні (Партія регіонів, БЮТ), інші – малі. За кількісною ознакою в період 2004-2010 рр. існувала тенденція до еволюції від багатопартійної системи в напрямі системи «двох з половиною» партій чи «двоблокової системи» [83, с. 17].

Отже, партійна система України протягом цього періоду може бути охарактеризована як система поміркованого плюралізму. В ній існували два полюси, представлені найбільшими політичними силами – Партією регіонів і БЮТом. Антисистемні партії або змінили свій характер (КПУ) або маргіналізувалися (ПСПУ).

У 2013 р. в Україні проявилась тенденція до формування системи з «партією-гегемоном». Відправною точкою етапу є дата проведення другого туру виборів Президента України і перемоги на них В. Януковича, після чого розпочалися досить значні зміни в характері політичного режиму. Процес створення нових політичних партій продовжувався: у період 2010-2011 рр., їх було зареєстровано понад 25. Станом на листопад 2012 р. в Україні було зареєстровано 200 політичних партій, проте більшість із них, як і раніше, існувала лише формально. Значних змін у характері партій не було.

На початку етапу у партійній системі залишалися два полюси – ПР і

БЮТ, хоча внаслідок поразки Ю. Тимошенка у виборчій кампанії 2010 р. та її ув'язнення вага одного з них (БЮТ) знизилася. Блок «Наша Україна – Народна самооборона» припинив існування як окремий суб'єкт партійної системи. Разом з тим на політичну арену вийшли нові політичні сили «лідерського» характеру (партії «Сильна Україна» С. Тігіпка, «Фронт змін» А. Яценюка, «УДАР» В. Кличка), які досягли успіху на місцевих виборах і набули рівня підтримки, достатнього для подолання виборчого бар'єра на парламентських виборах.

Спочатку ці партії могли претендувати на роль самостійного полюсу виборчої системи (т.зв. нові сили), проте в подальшому ці очікування не справдилися. Протягом 2011 р. дещо посилилися позиції ВО «Свобода», почала поступово відновлювати електоральну підтримку КПУ.

Відбулися значні зміни в оточенні партійної системи. Рішенням Конституційного Суду (КС) України була відновлена чинність Конституції в редакції 1996 р., що зменшило роль партій у процесі вироблення та реалізації політики держави, зокрема у процесі формування Кабінету Міністрів.

У грудні 2011 р. набув чинності новий Закон України «Про вибори народних депутатів України», основними нововведеннями якого стали повернення до змішаної виборчої системи, підвищення виборчого бар'єру до 5 % та заборона участі у виборах виборчих блоків.

Умови діяльності опозиції та можливості для рівної політичної конкуренції партій значно погіршилися. Були порушені кримінальні справи проти лідерів опозиційних сил – Ю. Тимошенка та Ю. Луценка, унаслідок чого обох було ув'язнено. Влада вдалася до використання правоохоронних органів для тиску на опозиційні політичні сили, громадські організації, протестні рухи, окремих політиків і громадських діячів.

Під приводом відновлення чинності Конституції в редакції 1996 р.

парламентська опозиція була позбавлена законодавчих гарантій своїх прав і повноважень у Верховній Раді. Було обмежено доступ опозиції до державного телебачення та найбільш популярних телеканалів. Загалом протягом цього етапу в Україні були відсутні рівні умови для політичної конкуренції провладних і опозиційних сил. У 2010-2011 рр. спостерігалось поступове зменшення актуальності соціокультурного поділу на користь соціально-економічного. Серед проблемних вимірів на перший план знову вийшов вимір підтримки режиму, який, за умов зниження актуальності культурно-етнічного виміру, мав тенденцію до накладення на соціально-економічний [110, с. 241].

Проте, ситуація змінилася під час виборчої кампанії 2012 р. У 2012 р. з ініціативи депутатів Партії регіонів Верховна рада прийняла Закон України «Про засади державної мовної політики», який передбачав можливість надання російській мові статусу регіональної, що й було зроблено низкою місцевих рад різного рівня.

Головним завданням цієї ініціативи, яка викликала значний суспільний резонанс і акції протесту україномовної спільноти, була штучна актуалізація соціокультурного поділу суспільства за регіональною ознакою. Це мало запобігти поширенню впливу опозиційних партій на Схід і Південь України, підвищення у структурі мотивацій виборців цих регіонів значущості соціокультурного чинника, компенсувати зростання невдоволення діями партії влади у соціально-економічній сфері протягом 2010-2011 рр. Цій же меті слугувало внесення владою у суспільній простір тези про ототожнення опозиції (національно-демократичних, проєвропейських сил) – з «фашистами», провладних, проросійських сил – з «антифашистами» [110, с. 241].

Виборча кампанія 2012 р. дещо змінила розстановку сил у партійній

системі України. Партія регіонів та ВО «Батьківщина» (у форматі «Об'єднаної опозиції») зберегли свої позиції «полюсів» партійної системи.

Повністю втратили чи значно послабили свої позиції низка політичних партій, утворених ще на початку або в середині 1990-х років. Це саме стосується і деяких партій, утворених унаслідок «Помаранчевої революції», передусім «Нашої України».

Партії, що претендували на роль «нових» сил, вписалися у біполярну схему протистояння «влада – опозиція»: «Сильна Україна» прийняла рішення про злиття з Партією регіонів; «Фронт Змін» увійшов до складу Об'єднаної опозиції «Батьківщина»; «УДАР» приєднався до опозиційного об'єднання вже у Верховній Раді.

За підсумками виборів 2012 р. до складу партійної системи України можна віднести 6 партій: ПР, ВО «Батьківщина», «Фронт Змін», «УДАР», КПУ та ВО «Свобода». Основними суспільними поділами, що визначали лінії міжпартійного розмежування, були соціокультурний і соціально-економічний. Найбільш актуальними проблемними вимірами партійної системи були вимір підтримки режиму, соціально-економічний, культурно-етнічний і зовнішньополітичний.

Протягом 2010-2012 рр. партійна система зберігала ознаки системи поміркованого плюралізму з тенденцією до поляризації, внаслідок збільшення ідеологічної дистанції між крайніми партіями (ними за результатами виборів стали КПУ та ВО «Свобода»).

Однак, максимальна концентрація влади у фактично одній політичній силі – Партії регіонів (на момент початку Майдану усі найвищі посади в країні обіймали представники ПР), встановлення контролю «партії влади» над судовою гілкою влади та правоохоронною системою, використання «державної машини» та кримінальних структур для тиску на політичну

опозицію, опозиційні громадські структури на невдоволеніх владою громадян (включно з фізичним тиском) засвідчили наявність чітко вираженої тенденції до еволюції партійної системи у напрямі системи з «партією гегемоном», за зразком Росії. Це був найгірший варіант із прогнозованих у 2012 р. Ця тенденція отримала подальший розвиток у 2013 р. Зокрема, здійснювалася підготовка конституційних змін, які посилювали залежність судової влади від Президента. До виборчого законодавства були внесені зміни (жовтень 2013 р.), які перешкоджали участі у чергових президентських виборах 2015 р. найбільш рейтингового на той час кандидата від опозиції – В. Кличка. Було значно збільшено фінансування силових структур, на керівні посади в них масово розставлялися представники донецького регіону [110, с. 241].

Відбувалася поступова монополізація інформаційного простору наближеними до влади структурами. В процесі тривалих переговорів з уповноваженими представниками ЄС влада наполегливо ухилялася від вирішення питання звільнення з ув'язнення Ю. Тимошенко – лідера найбільшої на той час опозиційної партії ВО «Батьківщина».

Фінальною стадією у цьому процесі стало прийняття урядом М. Азарова рішення про призупинення процесу європейської інтеграції та жорстокий силовий розгон мирної акції протесту на майдані Незалежності в Києві, що стало початком масового протистояння громадян режиму Януковича, відомого як «Революція гідності». Ці особливості дають підстави характеризувати його як спробу формування системи з партією-гегемоном.

Відмова В. Януковича і його уряду від продовження європейської інтеграції, розгін мирного Майдану 28 листопада 2013 р., широкомасштабні акції протесту, що розгорнулися у Києві та охопили більшість областей України, спричинили суттєві зміни у партійній системі. Ці зміни, у кінцевому

підсумку, стали наслідком тих позицій, які відповідні політичні сили зайняли відносно Майдану і тих практичних дій, які вони здійснювали в цей період. Так, опозиційні парламентські партії, відповідно до своїх політичних позицій, від самого початку активно включилися в акції протесту, попри те, що на початковому етапі громадськими активістами та деякими партійними лідерами висувалася вимога «позапартійності» акцій. Проте, після жорстокого побиття студентів на Майдані Незалежності в ніч з 28 на 29 листопада парламентська опозиція (ВО «Батьківщина», «УДАР» і «Свобода») перебрали на себе головну роль в організації і координації протестного руху. Помітну роль в акціях протесту відіграли й інші політичні партії, створені до Майдану, зокрема, партія «Громадянська позиція» (А. Гриценко), Радикальна партія О. Ляшка (О. Ляшко), партія «Демократичний альянс» (В. Гацько), Політична партія «Об'єднання «Самопоміч» (А. Садовий) [176, с. 189].

В процесі акцій протесту відбулася кристалізація нових політичних партій на базі членів громадських організацій та рухів (формальних і неформальних), інших політичних партій. Найбільш показовим прикладом цього став так званий «правий сектор». Партії, які входили до владної коаліції у Верховній Раді – Партія регіонів та КПУ, на офіційному рівні беззаперечно підтримували дії тодішнього президента В. Януковича та уряду. Партія регіонів стала авангардом боротьби проти Майдану і всього, що з ним пов'язано. Апогеєм парламентської діяльності фракцій ПР та КПУ в період Майдану стало прийняття «законів про диктатуру» від 16 січня 2014 р. Набуття чинності законами спровокувало нову хвилю силового протистояння між владою і протестувальниками, в ході якого з'явилися перші жертви. Таким чином, Партії регіонів і КПУ, по суті, виступили каталізатором протистояння [110, с. 241].

Перемога акцій протесту, що охопили більшість території країни, втеча В. Януковича та зміна влади, що відбулася наприкінці лютого 2014 р., ознаменували кінець домінування Партії регіонів. Після перемоги Майдану, подальшої зміни влади і втечі Януковича та початку російської агресії у Криму і конфлікту на Сході України у партійній системі відбулися значні зміни. Нову розстановку сил зафіксували дострокові президентські вибори травня 2014 р. та парламентські вибори жовтня 2014 р.

Основними підсумками «після майданного» періоду еволюції політичного плюралізму стали: вихід на політичну арену «нових» партій (створених в процесі акцій протесту та після їх закінчення – «Блок Петра Порошенка», «Народний Фронт», «Самопоміч»), зниження рівня підтримки «старих» партій (у т.ч. провладних – ВО «Батьківщина», ВО «Свобода») та «відносно нових» («Удар»); проєвропейське спрямування провідних політичних партій, що сформували коаліцію у Верховній Раді України; втрата підтримки і подальше сходження з політичної арени колишньої партії влади – Партії регіонів (партія зазнала розколу і була «заморожена»), а також її сателіта – КПУ; втрата політичним спадкоємцем Партії регіонів – Партією «Опозиційний блок» монополії на представництво інтересів виборців Півдня і Сходу України; переважно лідерській, «персоналістський» характер новоутворених партій, зменшення ваги ідеологій в їх діяльності, спрощення та уніфікація програмно-ідеологічних засад; послаблення позицій «останніх ідеологічних партій» в системі КПУ та ВО «Свобода»; «віртуалізація» діяльності політичних партій, домінування медіа-технологій, нерозвиненість організаційних структур в регіонах (особливо – у «нових» партій); посилення позицій популістських партій та поширення популізму в цілому; створення партій на основі структур громадянського суспільства, інкорпорація найбільш активних представників громадянського суспільства в партії;

започаткування тенденції до утворення партій, які претендуватимуть на роль «нових», олігархічними групами – на перспективу місцевих і в розрахунку на можливість проведення дострокових парламентських виборів [110, с. 242].

До складу партійної системи України на нинішньому етапі можна віднести до 10 політичних партій, які представлені у ВР або мають можливість впливу на політичний процес. У системі продовжують співіснувати середні і малі партії.

Система залишалася двополюсною. Один полюс представлений партіями парламентської коаліції (проєвропейської), інший (вага якого значно зменшилася) – «Опозиційним блоком». Рівень представництва крайніх правих політичних сил в Парламенті суттєво знизився, ліві партії не представлені взагалі. Основні лінії поділу в партійній системі проходять між провладною коаліцією і опозицією, передусім, на основі ставлення до конфлікту на Донбасі та до соціально-економічної політики влади, зокрема, дій, спрямованих проти ФПГ, які підтримують опозицію. Водночас, існує напруга всередині коаліції, залежно від готовності партій нести солідарну відповідальність за соціально непопулярні наслідки соціально-економічної політики Уряду [110, с. 242].

В цілому партійна система України в сьогодні зберігає ознаки системи поміркованого плюралізму, з обмеженнями, що накладаються умовами збройного конфлікту з Росією. Активний процес утворення нових партійних проектів, динамічні зміни у підтримці парламентських партій, можливе переформатування парламентської коаліції та Уряду, наступні місцеві, а не виключені, й дострокові парламентські вибори – усе це дає підстави для висновку, що процес еволюції партійної системи на даному етапі триває, а сама система ще не набула усталеного вигляду.

Таким чином, динаміка трансформації суспільно-політичних

відносин в Україні має суперечливий і непрогнозований характер, коли авторитарні тенденції довгий час перебували в стані протиборства з демократичною альтернативою. «Революція гідності» в Україні 2013-2014 рр., у ході якої було повалено авторитарний режим В. Януковича, відкрила можливість побудови в Україні справжньої плюралістичної демократії. Варто відзначити, що в трансформації політичного режиму України можна виділити чотири основних періоди: 1) кінець 1980-х – 1996 рр.; 2) 1996-2005 рр.; 3) 2005-2010 рр.; 4) 2010-2014 рр.

2.2. Прояви політичного плюралізму в сучасних електоральних компаніях.

Політична плюралізація суспільно-політичних відносин українського суспільства проявляється у електоральній поведінці виборців, яка демонструє ступінь легітимності багатопартійної системи.

Так, соціологічні дослідження 1991 р., що аналізує у своїй роботі Є. Головаха, довели, що припущення про досить високий рівень цікавості наших співвітчизників до політики та їх можливостей участі в цій сфері не більше, ніж стереотип [34, с. 33]. За даними дослідження, у 1991 р., коли вирішувалася доля СРСР і незалежності України, значну увагу політиці в пресі й телепередачах приділяли лише 31-32 % опитаних; 58-59 % заявили, що поки в країні все добре, їх не цікавить, в чиїх руках влада; близько половини опитаних не вважали себе достатньо компетентними, щоб оцінити власну політичну позицію за шкалою «ліві – праві». Показово те, що хоча проект союзного договору уважно прочитали лише 9 % опитаних, проте свого ставлення до необхідності підписання цього документа не змогли висловити 41 % респондентів. Тобто, решта опитаних (більшість), хоча

проект уважно й не читали, але висловлювали судження щодо необхідності його підтримки чи не підтримки, внесення поправок тощо [34, с. 20-22].

Таким чином, описані показники демонструють невисокий рівень політичної зацікавленості та компетентності громадян України на початковому етапі здобуття незалежності.

Протягом наступних років кількість українців, які заявляли про свій інтерес до політики, зростала: якщо у 1994 р. цікавилися політикою 72,3 % опитаних (не цікавилися – 27,2 %), то у 2004 р. політикою цікавилися вже 79,0 % опитаних (не цікавилися – 20,8 %). Зростання інтересу до політики дещо позначилося й на кількості громадян, які вважали себе достатньо компетентними, щоб визначитися з найбільш близькою для них політичною течією: з 42,5 % у 1994 р. їх кількість зросла до 53,9 % у 2004 р. Хоча такий прогрес і не можна назвати значним, адже кількість тих, хто так і не зміг визначитися з політичними позиціями, становила майже половину опитаних. Необхідно відзначити, що й самі опитані досить об'єктивно оцінили рівень власної політичної компетенції. Так, на запитання «Чи вистачає їм сучасних політичних знань?» у 2004 р. стверджувальну відповідь дали лише 15,4 %, а 34,6 % визнали, що таких знань їм бракує (решта опитаних не змогла відповісти або визнала, що її це питання не цікавить). Окрім того, у 1994 р. громадян, які вважали, що їм вистачало сучасних політичних знань, було 11,0 %, не вистачало знань – 31,9 % опитаних [123, с. 28], тобто за десять років незначно побільшало і тих, кому знань вистачало, і тих, кому не вистачало.

Варто наголосити, що навіть після «Помаранчевої революції» рівень політичної компетентності українських громадян не зазнав суттєвих змін (табл. 1).

Як і у 1991 р., більшість визначалася з долею союзного договору, не

прочитавши уважно проект його тексту, так і у 2006 р., вперше обираючи народних депутатів України за пропорційною системою, лише 17,7 % опитаних ознайомилися з програмними матеріалами і листівками політичних сил, 13,5 % спостерігали за дебатами в ЗМІ, 2,8 % ходили на зустрічі з лідерами партій і блоків. Більшість опитаних (57,7 %) заявили, що знали, за кого голосувати, ще до початку виборчої кампанії. Проте реальний рівень цієї «обізнаності» продемонстрував розподіл відповідей на запитання: чи знають вони, яким чином партія чи блок, за які вони проголосували, збираються розв'язувати актуальні політичні й соціально-економічні проблеми? Лише від 28 % до 42,5 % опитаних заявили, що знають (відсоток залежить від конкретної проблеми); від 53,5 % до 65,3 % зізналися, що не знають, як політичні сили, яким вони віддали голоси, збиралися вирішувати політичні й соціально-економічні проблеми; ще 3,4–8,2 % заявили, що їх це взагалі не цікавить [34, с. 9-10].

Таким чином, не дивлячись на формально задеклароване зростання інтересу громадян України до політики, реальний рівень обізнаності та компетентності наших співгромадян не є досить високим, та не надто змінився від часів проголошення незалежності.

Із показниками зацікавленості політикою та компетентності у даній сфері тісно пов'язується такий фактор, як рівень довіри громадян до політичних інститутів: органів державної влади, місцевого самоврядування, політичних партій, а також окремих лідерів. Так, соціологічні опитування засвідчили, що у 1991 р. довіра населення України до органів влади була вкрай низькою: уряду повністю і значною мірою довіряли лише 20 % опитаних, парламенту – 19 %. Комуністичній партії повністю і значною мірою довіряли 20 % опитаних, найбільшій опозиційній партії – 9 %. Як незначну оцінила більшість опитаних свою довіру до тодішніх політичних

лідерів – В. Фокіна, Л. Лук'яненка, І. Драча; лише рівень довіри до Л. Кравчука наближався до оцінки «довіряю деякою мірою». Про рівень довіри до політиків свідчить і те, що 70 % опитаних підсумували, що «політикам ніколи не можна повністю довіряти» [123, с. 29].

З проведенням низки політико-правових реформ у незалежній Україні ситуація з довірою до політичних інститутів мала б поліпшитися, проте, як свідчать результати соціопитувань, цього не сталося. Так, повністю і значною мірою Президентів у 1994 р. довіряли 16,1 % опитаних громадян, уряду – 11,4 %, парламенту – 9,7 %. При цьому, зовсім і значною мірою не довіряли органам влади більше половини опитаних: Президенту – 52,8 %, уряду – 50,8 %, парламенту – 51,2 %. Приблизно такі ж показники рівня довіри зберігалися аж до 2004 р., причому показники недовіри навіть зростали. Так, у 2004 р. Президентів повністю і значною мірою довіряли 15,0 % (зовсім і значною мірою не довіряли 58,1 %), уряду довіряли 11,2 % (не довіряли 57,7 %), парламенту довіряли 9,1 % опитаних (не довіряли 63,1 %). Тимчасове підвищення рівня довіри й зниження рівня недовіри до Президента й уряду спостерігалось лише у 1995 р., як наслідок обрання Президентом Л. Кучми, і у 2000 р., як наслідок діяльності В. Ющенка на посаді Прем'єр-міністра.

Проте, навіть у ті роки кількість тих, хто зовсім і значною мірою не довіряв органам влади, була більшою за кількість тих, хто повністю і значною мірою довіряв. Що ж стосується Верховної Ради, то рівень довіри до неї до 2004 р. не зазнавав суттєвих змін і залишався стабільно низьким. Приблизно так само, як і центральним органам влади, довіряли наші співгромадяни й місцевим органам влади, хоча останні, за логікою, мали б бути ближчими до народу. Так, у 2002–2004 рр. кількість опитаних, які повністю і значною мірою довіряли місцевим органам влади, коливалася від

14,3 % до 16,6 %; при цьому, зовсім і значною мірою не довіряли місцевій владі більше половини опитаних [123, с. 31].

Цікаво відзначити також збільшення кількості тих, хто бачив серед існуючих в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу – з 13,9 % опитаних 1994 р. до 25,5% 2004 р. При цьому, кількість тих, хто вважав, що таких партій і рухів немає, залишилася приблизно незмінною – 28,0–30,9 %. Зросла й кількість опитаних, які бачили політичних лідерів, які, на їх думку, могли б ефективно керувати країною, – з 18,5 % у 1994 році до 28,4 % у 2004. Щоправда, при цьому зросла й кількість тих, хто вважав, що таких лідерів в Україні немає, – з 24,6 % у 1994 році до 35,3 % у 2004 [119, с. 13-14]. Загалом, за даними опитувань, проведених фондом «Демократичні ініціативи» і центром «Соціс» у липні 2004 року, у жодного політичного лідера рівень повної довіри до нього не перевищував рівня повної недовіри.

Значне зростання рівня довіри населення до політичних інститутів України спостерігався після президентських виборів та «Помаранчевої революції» 2004 р. Соцопитування, проведене фондом «Демократичні ініціативи» і Київським міжнародним інститутом соціології через кілька місяців після тих подій, у березні 2005 р., показало рекордний рівень довіри: Президентові повністю і скоріше довіряли 60,4 % опитаних (зовсім і скоріше не довіряли 17,1 %), уряду довіряли 52,2 % (не довіряли 18,5 %), парламенту довіряли 40,2 % (не довіряли 27,5 %), політичним партіям довіряли 19,0 % (не довіряли 36,0 %) [38, с. 44]. Таким чином, вперше в історії незалежної України кількість громадян, які довіряли органам влади, перевищила кількість тих, хто їм не довіряв.

Однак, це тривало недовго, ситуація швидко змінювалася не в кращий бік, і вже опитування, проведене фондом «Демократичні ініціативи» та

Київським міжнародним інститутом соціології у вересні 2005 р., зафіксувало традиційне для громадян України переважання недовіри до органів влади над довірою до них. Рівень довіри до Президента знизився до 33,4 % (повністю і переважно довіряли), рівень недовіри зріс до 41,0 % (зовсім і переважно не довіряли); уряду довіряли 26,6 %, не довіряли 49,4 %; парламенту довіряли 18,7 %, не довіряли 47,1 %; місцевим радам і держадміністраціям довіряли відповідно 25,4 % і 24,9 %, не довіряли 41,0 % і 40,4 % опитаних відповідно [38, с. 44]. Серед причин можна зазначити величезні передвиборчі очікування та надії, пов'язані з обранням президента, не реалізація яких і стала каталізатором руйнування довіри.

У 2006 р. показники довіри до Президента України та уряду залишилися приблизно на тому ж рівні – їм повністю і переважно довіряли по 36,9 % і 23,8 % опитаних фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Український соціологічний сервіс» у червні 2006 р. Дещо зросла довіра до обраних за пропорційною системою парламенту і місцевих рад: Верховній Раді повністю і переважно довіряли 25,6 %, місцевій владі – 36,5 % опитаних (до речі, після виборів 2006 р. Верховна Рада вперше за роки незалежності отримала краще співвідношення довіри-недовіри, ніж Кабінет міністрів). Водночас зросла недовіра населення до всіх органів влади, практично сягнувши рівня 2004 р.: Президенту зовсім і переважно не довіряли 56,8 % опитаних, уряду – 62,4%, парламенту – 56,2 %, місцевій владі – 52,8 % [30, с. 120]. Серед причин такої тенденції варто зазначити конфлікти між суб'єктами влади, наприклад, конфлікти в уряді з майбутньою відставкою, а також конфлікти у парламенті.

За даними опитування, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» у грудні 2007 р., громадяни України переважно не довіряли органам державної влади та державним інституціям. Найбільше громадяни не довіряли правоохоронним органам: міліції (баланс довіри-недовіри становить

– 38 %), судам (–37 %) та прокуратурі (–30 %). Конституційному суду також переважно не довіряли (–22 %). Дещо менші показники недовіри до Верховної Ради (–19 %), Президента України (–17 %), місцевої влади (–15 %) та уряду В. Януковича (–14 %) [20].

Таким чином, фактично протягом всього періоду незалежності України населення держави демонструвало досить невисокий рівень цікавості та довіри до політичних і державних інститутів. Тільки одного разу, протягом періоду після президентських виборів та «Помаранчевої революції» 2004 року, чисельність громадян, які довіряли владним структурам, перевищила число тих, хто, відповідно, не довіряв.

Позитивною зміною стало підвищення рівня довіри до рад різних рівнів після проведення виборів за пропорційною системою 2006 р. У контексті цього треба зазначити, що важливим показником є рівень довіри до політичних сил та електоральні настрої населення.

Одним з важливих факторів, без якого неможливий розвиток демократичного суспільства, є впевненість населення у власній можливості впливати на політичні процеси. Адже інтерес до політики і знання про неї не матимуть сенсу, якщо громадянин не впевнений, що його участь у політичних процесах матиме якийсь ефект. Те, що у 1991 р. 74 % опитаних висловлювали впевненість у відстороненості простих людей від реальної влади, засвідчує, що протягом століть панування спочатку російської імперської, а потім радянської влади населення не мало реальних політичних прав. Того ж у 1991 р. лише 7 % опитаних висловили думку, що вони могли б вжити якихось заходів у випадку, якби уряд ухвалив рішення не в інтересах народу. Серед різних форм соціального протесту найбільшу кількість прихильників отримали б збір підписів – 86 %, законні мітинг і демонстрація – 82 %. Незаконні дії, такі як незаконний страйк і захоплення будівель,

підтримали б відповідно 21 % і 13 % [123, с. 32]. Таким чином, не дивлячись на слабку змогу вірити в результативність своїх дій, переважна більшість громадян були готові до законних акцій протесту.

Протягом наступних років переконаність населення і віра у власні сили та можливості чинити вплив на розгортання й перебіг політичних процесів майже не змінилася. Кількість тих, хто вважав, що вони могли б реально протидіяти рішенню уряду, яке обмежувало їх права, у 2004 р. становила 6,2 % опитаних (майже стільки ж, як у 1991 р.); 69,0 % були переконані, що вони нічого не могли б вдіяти. Співвідношення оптимістів і песимістів дещо змінювалося, якщо справа стосувалася необхідності протестувати проти дій не центральної, а місцевої влади: у такому випадку 13,3 % вважали, що могли б щось зробити, 54,9 % вважали, що не могли б. При цьому лише 22,2 % опитаних вважали досить ймовірними масові виступи населення проти падіння рівня життя і на захист своїх прав; 28,0 % висловили готовність взяти особисту участь у таких заходах [123, с. 34].

Після президентських виборів 2004 р. («Помаранчевої революції») ситуація певним чином змінилася на краще, але не суттєво. Соціологічне опитування, що проводилося фондом «Демократичні ініціативи» та установою «Український соціологічний сервіс», ілюструє, що у червні 2006 року більшість громадян все ще не задоволені тим, як функціонує демократія в Україні: що вони цілком і переважно не задоволені заявили 61,3 % опитаних, повністю і переважно задоволених було 29,2 %. За шкалою, де «1» означає повністю диктаторський режим, а «10» – повністю демократичний, опитані виставили Україні середню оцінку «5,5» [34, с. 30]. Такі показники, водночас, не демонструють, що населення переконано повірило в перемогу демократичних цінностей.

Слід зауважити, що людина може виявляти цікавість до політики, бути

компетентною в даній сфері, вірити в свої сили, проте, поряд із цим, залишатися лише стороннім спостерігачем. З іншого боку, у будь-якому суспільстві існують люди, які зовсім не переймаються політикою, проте вважають своїм обов'язком регулярно відвідувати виборчі дільниці. Синтез першої та другої тенденції у розвинених демократичних державах іноді призводить до того, що чергові вибори можуть виграти політичні сили, які не мали б жодних шансів навіть за умов збереження досить високого рівня політичної компетенції населення.

Таким чином, як свідчать результати соціологічних опитувань, проведених наприкінці 1991 р., тільки 5 % населення України було членами політичних партій і громадсько-політичних рухів, 3 % брали участь у мітингах, 2 % відвідували партійні збори. Найбільшою популярністю користувалися спортивні товариства, в яких брали участь 11 % опитаних. При цьому, 70 % опитаних повідомили, що вони не входять до жодних громадських організацій [76, с. 23]. Протягом наступних років рівень залученості населення до громадського життя ще зменшився, і у 2004 р. членами політичних партій і суспільно-політичних рухів були лише 2,5 % опитаних, навіть членів спортивних товариств залишилося лише 2,1 %, а 83,8 % опитаних не входили до жодної громадсько-політичної організації [116, с. 13].

У даному аспекті суперечливість, що полягає у низькій залученості населення України до громадсько-політичних об'єднань, а також його активна участь у голосуваннях протягом виборів демонструє наявність у переважної частини наших громадян прагнення брати участь у прийнятті політичних рішень, а також одночасну недовіру політичним партіям як інструментам впливу на подібні рішення. Поряд із цим, характерною є слабка віра у можливість власного впливу на прийняття партійних рішень (іноді

навіть за умови членства в тій чи іншій політичній партії). Крім того, помітною є недостатня обізнаність людей про методи впливу громадян на суспільно-політичні процеси у демократичних суспільствах.

Результати соціологічних досліджень українського фонду «Демократичні ініціативи» свідчать про одночасне існування в Україні двох суперечливих тенденцій політичного розвитку – авторитарної та демократичної. Керівник Фонду І. Бекешкіна стверджує, що «Україна зараз знаходиться на розпутьті, стан суспільства надає рівні шанси розвитку в різних напрямках – в бік демократизації та підсилення авторитаризму. Фактором розвитку у напрямку демократії є «соціальна енергія» громадянського суспільства, яка знайшла яскраве виявлення, зокрема, під час «Помаранчевої революції» [8].

Водночас, дві третини опитаних громадян та половина експертів-політологів виступають за сильного лідера та вважають його наявність головним чинником позитивного розвитку суспільства. Але при цьому сильний лідер не повинен стати авторитарним лідером, порушуючи норми демократії та права людини». Враховуючи події 2013-2014 рр., варто зазначити про маловерогідність лідера авторитарного лідера. Фактично, ми спостерігаємо певний транзит від авторитаризму до демократії в умовах країн Східної Європи, і Україна тут не виключення. Лідери, що діють в цих державах і змушені після краху соціалізму по новому планувати і формувати суспільство й політичну систему, не можуть спиратися на історичні зразки, їх просто немає, вважає Н. Данилюк [48, с. 546].

Більшість опитаних експертів вважають, що проведення виборів в Україні є виявленням демократичного вектора її розвитку. У той же час, опитане населення схильне вважати, що проведення виборів створює лише «удавану демократію» (47,8 % опитаних) [116, с. 13].

В сучасній Україні фактично відсутня згода щодо мети політичного розвитку, а це – істотний виклик демократичній трансформації. Саме так простежується невідповідність форми правління (змішана республіка) реаліям «розколотого» українського суспільства, яке досі не узгодило єдиної загальнонаціональної мети подальшого розвитку та не визначилося з основними політико-правовими засадами суспільного устрою. «Більш придатною в такій ситуації була б форма правління, заснована на чіткому розподілі повноважень законодавчої, виконавчої та судової влади у президентському або парламентському форматі», – вважає В. Свінцицький [141].

Події листопаду 2013 – лютого 2014 років, які отримали назву «Революція гідності», створили підґрунття для зростання ролі громадян як безпосередніх суб'єктів політичного процесу та створенню принципово-нового шляху розвитку політичного плюралізму на теренах України.

21-22 лютого 2014 р. рішенням Верховної Ради VII скликання в Україні була відновлена дія положень Конституції в редакції 2004 р., які передбачали парламентсько-президентську модель організації державної влади. Внаслідок зміни влади відбулося політичне переформатування Парламенту – створена коаліція «Європейський вибір». Головою Верховної Ради та, відповідно до Конституції, виконуючим обов'язки Президента став один з лідерів «Батьківщини» О. Турчинов. Уряд очолив А. Яценюк (на той момент – представник «Батьківщини»).

Були проведені масштабні зміни в керівництві правоохоронних органів і силових структур, місцевих державних адміністрацій. З метою стабілізації ситуації у східних областях влада вдалася до нестандартного підходу: головами Дніпропетровської і Донецької обласних державних адміністрацій

були призначені представники крупного бізнесу І. Коломойський та С. Тарута.

Верховна Рада прийняла рішення про проведення 25 травня 2014 р. позачергових виборів Президента України, місцевих виборів у м. Києві та низці інших міст і регіонів.

Президентська кампанія розгорталась у надзвичайних обставинах, на фоні конфлікту у Криму та активізації сепаратистських рухів на Півдні і Сході України. У виборах взяли участь 21 кандидат, основна боротьба тривала між кандидатами П.Порошенком та Ю.Тимошенко. У результаті Петро Порошенко переміг у першому турі. У більшості областей України Петро Порошенко отримав більше 50 % голосів виборців, а в одинадцяти областях за нього проголосувало більше 60 % [128].

В цілому ж перемога П. Порошенка у першому турі стала наслідком прагнення суспільства до якнайшвидшої стабілізації влади та надії на мирне врегулювання конфлікту на Донбасі.

Що стосується парламентських виборів 2014 р., то вибори до Верховної Ради відбувалися за виборчим законом 2011 р., з мажоритарно-пропорційною виборчою системою у співвідношенні 50/50 і виборчим бар'єром 5 %. Вибори не проводилися в АР Крим, тимчасово окупованої Росією, і на територіях Донецької і Луганської областей, контрольованих терористами. В одномандатних округах вибори проводились у 198 з 225 округів, до списків було внесено близько 30,5 млн. виборців. У виборах за партійними списками взяли участь 29 партій. У змістовному аспекті стрижнем передвиборчих кампаній партій були теми: відновлення миру / захисту країни; утримання економічної ситуації / боротьби з економічною кризою; здійснення реформ / реалізації європейського вибору; оновлення влади (люстрації) / боротьба з корупцією.

Громадська думка щодо парламентських виборів була наступною. У виборах Верховної Ради мав намір взяти участь 65 % населення. Найбільший відсоток тих, хто висловив готовність взяти участь у голосуванні, – у Західному (88 %) та Центральному (76 %) регіонах, істотно менша готовність до участі у виборах – у Південному (57 %) та Східному (59 %) регіонах, а на Донбасі – лише 23.5 % жителів. Порівняно з виборами 2012 року, більш ніж удвічі зменшився відсоток тих, хто пояснював свою відмову від участі у виборах недовірою до чесності проведення виборів (з 25 % до 13 %), зменшилася і кількість тих, кого взагалі не цікавить політика (з 16 % до 10 %). Напередодні виборів-2014 43 % населення схильні були вважати, що вибори зможуть поліпшити ситуацію в Україні, 32 % вважають, що вибори нічого не змінять, а 7 % упевнені, що вибори лише погіршать ситуацію [40].

У результаті проведених парламентських виборів виборчий бар'єр подолали шість партій: з них 5 представляли нову владу – «Блок Петра Порошенка», «Народний фронт», Об'єднання «Самопоміч», Радикальна партія О. Ляшка, ВО «Батьківщина», одна – попередню («Опозиційний блок»). Переважна більшість кандидатів, обраних в одномандатних округах, були висунуті провладними політичними силами або підтримувалися ними.

Післявиборчі опитування окреслили наступні позиції. Абсолютна більшість виборців (73 %) вважали, що зробили на виборах правильний вибір. Серед виборців парламентських партій задоволені своїми партіями виборці Опозиційного блоку (88 %), партії «Самопоміч» (82 %), Народного Фронту» (75 %), «Батьківщини» (75 %), Радикальної партії Олега Ляшка (75 %), Блоку Петра Порошенка (68 %). Проте й виборці партій, які не пройшли до Верховної Ради, вважають, що їхній вибір був правильний: Комуністичної партії (95 %) та «Свободи» (86 %). А найбільше впевнені в правильності свого волевиявлення ті, хто пішов на вибори та зіпсував

виборчий бюлетень (98 %). Виборці усіх без винятку політичних сил позитивно оцінювали діяльність у новообраній Верховній Раді тієї партії, за яку вони проголосували: 53 % – позитивно і лише 10 % – негативно. Більшість населення позитивно оцінює те, що в новообрану Верховну Раду зайшла група громадських активістів (позитивних оцінок – 59 %, негативних – 23 %) та військових, які брали участь у бойових діях на Донбасі (53 % позитивних оцінок і 27 % негативних). Громадяни вважали, що саме ці депутати зможуть внести позитивні зміни у діяльність Верховної Ради [41].

У цілому ж вибори зафіксували нову розстановку політичних сил у країні, зокрема:

- орієнтація на європейську інтеграцію стала «мейнстрімом» партійно-політичного середовища: всі кандидати, які посіли найвищі позиції за результатами виборів, представляли проєвропейську частину політичного спектру;

- втратила підтримку колишня «партія влади» – Партія регіонів, а також КПУ (не досяг успіху жоден із кандидатів, пов'язаних з попереднім режимом);

- суспільство не підтримало політичні сили, що позиціонують себе як праворадикальні (ВО «Свобода», «Правий сектор»);

- партія «Удар» втратила претензії на лідерські позиції. Це сталося через відмову її лідера В. Кличка брати участь у президентських виборах, що не могло бути компенсовано його перемогою на виборах міського голови Києва.

Головними підсумками парламентських виборів вважають:

- завершення процесу оновлення вищих владних інститутів, започаткованого після перемоги «Революції гідності» 2013-2014 рр.;

- значне кількісне та якісне оновлення Парламенту. 236 з 422 обраних депутатів були обрані вперше, до виборчих списків партій активно

залучалися «нові обличчя» – учасники АТО, громадські активісти, волонтери, журналісти;

- зменшення рівня представництва основних ФПГ та, відповідно, їх впливу на діяльність Парламенту;

- формування коаліції з проєвропейських політичних сил; чисельний склад коаліції, здатний забезпечити її стабільне функціонування; наявність можливостей для створення конституційної більшості;

- закріплення «лідерського» характеру більшості провідних політичних партій;

- втрата політичними спадкоємцями Партії регіонів монополії на представництво інтересів виборців Півдня і Сходу України;

- зменшення рівня представництва в Парламенті крайніх політичних сил – як лівих, так і правих [153].

Після перемоги демократичних сил організована громадськість, зокрема громадські структури Євромайдану, одразу включилися у процес відновлення конституційного ладу в Україні, реформування системи державної влади, подолання корупції та беззаконня, захисту прав і свобод людини і громадянина. Проте, ці позитивні процеси та тенденції суспільно-політичного поступу були поставлені під загрозу новим серйозним викликом національній безпеці України – військовою агресією з боку Російської Федерації, окупацією та анексією АРК, інспіруванням російськими спецслужбами та проросійськими організаціями сепаратистських заворушень на Сході та Півдні України [129].

У 2015 р. відбулись вибори на місцевому рівні. Попри всі недоліки в законодавчому та організаційному забезпеченні, президентські та парламентські вибори 2014 р. в Україні знаменували собою перемогу тих політичних сил, які називали себе «післямайданними». Час, що минув з

моменту тих виборів, показав, правда, що далеко не всі з цих новообраних та новопризначених політиків відповідають тим вимогам, які звучали на Євромайдані. Але залишалося головне: завершити переформатування влади й на третьому – місцевому – рівні [138]. Місцеві вибори мали б закінчити «перезавантаження» влади в Україні й остаточно відповісти на питання: який політичний баланс існує в країні у післямайданну епоху.

Складна соціально-економічна ситуація та відсутність видимих результатів реформ призвели до того, що збільшити свої електоральні здобутки у жовтні 2015 р. порівняно з парламентськими виборами 2014 року, змогли лише ті політичні сили, які гостро критикували дії центральної влади. Найбільша провладна партія «Блок Петра Порошенка «Солідарність», незважаючи на поглинання організаційних активів «УДАРу» та «Народного фронту», лише наблизилась до результату, отриманого на парламентських виборах (22 %). Натомість, гостра критика влади дозволила досягти найкращого електорального росту, насамперед, «УКРОПу» та ВО «Батьківщина». При цьому, результат останньої цікавий тим, що ця політична сила входила до провладної коаліції [126].

Для порівняння, «конструктивна» критика влади об'єднанням «Самопоміч» під час цих виборчих перегонів дала, скоріше, зворотній результат. Порівняно з парламентськими виборами, «Самопоміч» розгубила значну частину свого електорату, особливо у своїх базових регіонах (на Заході та у столиці). На відміну від решти парламентських партій, які брали участь у виборах до всіх обласних рад, «Самопоміч» «пропустила» вибори у Рівненській, Одеській, Миколаївській, Сумській, Черкаській та Чернігівській обласних рад. «Опозиційний блок» також незначно покращив свій результат (з 9 до 12 %), хоча у боротьбу за колишнє електоральне поле «Партії регіонів» на цих виборах (на відміну від виборів до ВРУ 2014 року)

включилися нові політичні проекти – «Відродження» та «Наш край», які отримали результат у межах прохідних 5 %. За їхніми даними, якби в жовтні 2015 відбувалися парламентські вибори – партія потрапила б до парламенту. А от «Радикальна партія Олега Ляшка», незважаючи на жорстку опозиційну риторику, не змогла покращити свої здобутки порівняно з минулим роком. Результат «радикалів» зберігся на показниках 2014 року. Разом з тим, зазначають аналітики, у місцевих виборах не брав участі «Правий сектор», участь якого могла б скоригувати результати одразу кількох політичних сил, найбільше – «Свободи», «УКРОПу» та «Радикальної партії» [126].

Місцеві вибори, що пройшли в Україні 25 жовтня 2015 р., продемонстрували певні зміни в політичній ситуації в державі, що сталися за рік після парламентських виборів. Характерною ознакою місцевих виборів 2015 року стала досить низька явка виборців, яка, за офіційними даними ЦВК, склала 46,62 % від загального числа виборців [136]. Означене зображує падіння довіри громадянського суспільства до «нової» політичної еліти через її неефективні спроби провести швидкі реформи у соціальній та економічній сферах.

Відповідно, координальної переміни балансу сил на місцях місцеві вибори 2015 не показали. Показовим тут є результат місцевих виборів до Дніпропетровської міськради, де найбільшу кількість голосів отримав Опозиційний блок. Так, головним змістом кампанії Опозиційного блоку стала тема зубожіння населення. Агітаційні ролики буяли жорсткими картинками соціальної дійсності, які мали наштовхувати виборця на думку, що «раніше все було краще». Інструментами донесення меседжу кампанії Опозиційного блоку стали контрольовані телеканали – «Інтер» і «Україна», а також велика кількість замовних матеріалів на інших телеканал [37]. Очевидно, що свою ставку Опозиційний блок зробив на простий електорат,

переважно східних регіонів країни, і завдання було визначено чітко – отримати «свої регіони» і представництво в радах по всій Україні. Натомість перемогу на виборах до харківської міськради отримала партія «Відродження». Слід відзначити, що у результаті «опозиціонери» суттєво втратили на сході країни, поступившись регіональним проектам, але змогли отримати представництво в місцевих радах в центрі України, що в партії вважають успіхом.

В цілому ж вибори до місцевих органів влади 2015 р. продемонстрували досить серйозний рівень «політичної апатії серед виборців». Судячи за результатами місцевих виборів, жодна з політичних сил не може претендувати на якусь більш-менш значиму підтримку в масштабах країни або одного регіону.

Слід також звернути увагу на аналітику місцевих виборів 2015 в Україні, яку надали іноземні медіа. Так, британське видання *Open Democracy* стверджує, що ці вибори не можуть нічого змінити, бо оновлення, яке наче б то відбулося у місцевих осередках партій, насправді є лише ширмою для подальшого політиканства та розквіту корупції. Немає оновлення еліт, немає нових облич, немає нових підходів і немає бачення майбутнього. У списках більшості партій присутні ті, проти яких люди протестували, кого вони вважають корупціонерами і бандитами. Американське видання *Foreign Policy* беззаперечно пов'язує місцеві вибори з можливістю подальшого проведення реформ. Журналісти видання вважають, що саме ці вибори мали стати показником того, чи дійсно країна готова до реформ, чи знов скотиться у популізм [37].

Таким чином, парламентські 2014 р. та місцеві вибори 2015 р. підтвердили повернення України до лона традицій політичного плюралізму. Показовою відмінністю від перших років незалежності оновлений

український політичний плюралізм відзначається електоральним піднесенням громадянського суспільства та досить високою довірою до політичних партій. Звісно, такий кредит довіри є небезмежним. Політичному плюралізму в Україні потрібно пройти суттєве налаштування під низку факторів, які визначають політичну участь громадян у політичному в цілому, електоральному, зокрема, процесі, якій детермінує суспільно-політичні відносини в суспільстві.

Висновки до розділу 2.

У становленні та розвитку політичного плюралізму в Україні в аспекті формування багатопартійності можна виділити шість етапів (включно із сучасним – незавершеним), підсумком кожного з яких ставали суттєві зміни у партійній системі аж до зміни її типу. Це відповідно: 1990–1995 рр. (етап становлення багатопартійності); 1996–1999 рр. (етап формування системи поляризованого плюралізму); 2000–2004 рр. (етап переходу до системи поміркованого плюралізму); 2005–лютий 2010 р. (етап стабілізації системи поміркованого плюралізму); з березня 2010 р. до лютого 2014 р. (етап посилення поляризації партійної системи та тенденції до системи з партією-гегемоном); з лютого 2014 р. (етап почався у лютому 2014 р. як результат «Революції Гідності» та має наступні характерні ознаки: поновлення багатопартійної діяльності, формування спектру політичних напрямків серед політичних партій, підсилення політичної активності громадян).

Електоральні процеси в Україні у 1991–2015 років показують, що політичний плюралізм на перших етапах свого розвитку був досить позитивно сприйнятий електоратом. Однак це відбулося завдяки оновленню

фасада минулої моністичної партійної системи. Політична активність громадян не простежувалася, що поступово призвело до зворотного ефекту – формуванню недовіри до багатопартійної системи та очікуванням появи «партії влади», здатної навести лад у державі. Відповідним чином фіксувались настрої електорату практично до початку «Помаранчевої революції», результатом якої став електоральний розкол країни на два табори: прибічників авторитарних та євроінтеграційних тенденцій. На зазначеному етапі електоральна активність підвищилась. Однак варто констатувати, що така активність була не результатом позитивного вектору розвитку суспільства, а спровокована ідеологічним протистоянням різних олігархічних груп. З моменту перемоги авторитарної Партії регіонів багатопартійність трансформувалась у гегемонію однієї правлячої партії. У свою чергу, жорстке відношення до опозиції зіграло зворотній ефект з правлячою партією. Активізувалось громадянське суспільство, на арену політичної боротьби вийшли відсторонені від влади політичні еліти, наслідком чого стало підвищення протестних настроїв і сама «Революція Гідності».

Парламентські 2014 р. та місцеві 2015 р. вибори підтвердили повернення України до лона традицій політичного плюралізму. Показовою відмінністю від перших років незалежності оновлений український політичний плюралізм відзначається електоральним піднесенням громадянського суспільства та досить високою довірою до політичних партій. Звісно, такий кредит довіри є не безмежним. Політичному плюралізму в Україні потрібно пройти суттєве налаштування під низку факторів, які визначають політичну участь громадян у політичному в цілому, електоральному зокрема, процесі, який детермінує суспільно-політичні відносини в суспільстві.

РОЗДІЛ 3

ПЛЮРАЛІЗМ ЯК МЕХАНІЗМ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

3.1. Основні чинники та тенденції сучасних трансформаційних процесів.

В умовах плюралістичної моделі політична влада широко розподілена серед учасників політичного процесу, між якими відбувається постійна конкурентна боротьба [1, с. 31]. Відповідно, плюралізм у політичній сфері деякі дослідники трактують як існування конкуренції між політичними суб'єктами. При цьому «плюралісти» протистоять «елітистам». Перші вважають суспільно-політичні організації важливіші розходжень між правлячим і керованим класом [58, с. 91].

Головна суперечність демократії – це суперечність між ідеєю демократії як повновладдя народу і неможливістю її практичного здійснення. Демократія не може бути «правлінням народу» в буквальному розумінні. Реальна демократія передбачає, насамперед, свободу вибору народом компетентних керівників, а також можливість для народу впливати на них і в разі потреби змінювати їх більш достойними і компетентними. За час свого існування демократія модифікувала, доповнила свої принципи настільки, що вже не містить в собі відвертої суперечності елітизму. Головним питанням для демократії стало питання «що править?» в державі, тобто, чи править в ній закон, а питання «хто править?» відсунуто на другий план.

У свою чергу, від самого початку представницька демократія зародилася саме тому, що нове індустріальне суспільство вимагало налагодження інших відносин між рівними та вільними особистостями. Вважається, що саме дана

потреба зумовила становлення демократичних форм правління, а згодом їх широке розповсюдження у державах та суспільствах, де набувало масовізації індустріальне виробництво. У той же час, аграрні країни залишалися свого роду у «полоні» авторитаризму.

У кінці ХХ – на початку ХХІ століття світові трансформаційні процеси набули досить стрімкої динаміки розвитку, було сформовано головні ознаки нового постіндустріального суспільства. Нині правлячі політичні еліти та широкі маси населення проживають в єдиному інформаційному просторі, а політичні явища та процеси набувають ще більш публічного характеру. Через відсутність гнучкості і адаптивності, авторитарні режими не здатні ефективно відповідати на чисельні та різноманітні виклики сучасного суспільного розвитку.

Таким чином, демократична форма правління нині є не просто бажаною, а об'єктивно необхідною як для населення, так і для політичних еліт, які все ж таки прагнуть досягти добробуту і процвітання у власній державі. У цьому потреби еліти та народу збігаються.

Недосконалість авторитаризму полягає також у його значній залежності від конкретних особистостей. У той час, коли складні виклики та зміни сучасного суспільно-політичного розвитку здатні бути вирішені тільки за умови залучення ресурсів колективного розуму усього суспільства, що, безумовно, базується на плюралізмі і толерантності [158].

Як зауважує Ф. Фукуяма, «стабільна політична структура може виникнути лише за умов, якщо люди, що об'єднані спільними інтересами, здатні до співробітництва заради загальних цілей... Схильність до самоорганізації є саме та складова, яка конче потрібна для успішної роботи демократичних інститутів. Саме право, засноване на народному суверенітеті, перетворює систему свободи взагалі в систему свободи, засновану на законі.

Жодна система не може бути вибудована, спираючись на масу неорганізованих та ізольованих один від одного індивідів, схильних формувати власні погляди та уподобання, про які стає відомо лише під час виборів» [157, с. 580].

Слід наголосити, що процеси політичного реформування завжди досить сильно ускладнюються відсутністю зваженої суспільної консолідації з основних стратегічних напрямків подальшого розвитку держави, а також слабкістю національної єдності. Фактично, відсутність ефективного та розвинутого громадянського суспільства, нівелювання демократичного досвіду інших держав спричиняє надмірну політизацію усіх суспільних процесів та гіпертрофує роль владної верхівки.

У даному аспекті теорія демократії і теорія еліт є двома різними способами теоретичного пояснення однієї й тієї ж політичної реальності, які не тільки не виключають, а навпаки, взаємно передбачають одна одну. «Демократія не може бути безпосередньою владою народу у прямому значенні цього слова. Вона є своєрідним суспільно-політичним ідеалом, наближеність до якого визначається ступенем участі народу у здійсненні влади, яка відбувається у різних формах безпосередньої і представницької демократії». Вже саме визнання необхідності представницької демократії означає неминучість елітарного правління. Завдання, отже, полягає не у витісненні демократією елітизму, а в їх ефективному поєднанні. Концепції демократичного елітизму є не тільки спробами теоретичного поєднання демократії та елітизму, а й містять цінні рекомендації щодо практичного вирішення цієї проблеми. У відповідних працях Й. Шумпетера, Р. Даля, К. Мангейма, Дж. Сарторі, Т. Дая, Х. Зіглера виокремлено і обґрунтовано найважливіші характеристики еліт та умови функціонування суспільства, необхідні для ефективного поєднання демократії та елітизму. Це, по-перше,

плюралізм політичних еліт, який впливає із політичного плюралізму і розподілу влади як одних із найважливіших принципів демократії. По-друге, конкурентність еліт, що дає масам можливість вибору бажаних керівників, без якого також немає демократії. По-третє, якісний склад самої політичної еліти, її відкритість для поповнення найбільш здатними до управління вихідцями з усіх верств суспільства. По-четверте, відповідальність еліт перед масами, наявність в останніх ефективних засобів контролю за діяльністю еліт.

Якщо представники еліти взмозі створити умови, які сприяють розкриттю творчого потенціалу особистості у суспільстві та створенню соціальних механізмів, що мінімізують конфлікт людини з вимогами соціального характеру, то що таке суспільство сприяє швидкому усвідомленню особистістю необхідності змін та виробленню відповідних рис, які мобілізують її сили на досягнення стійкої динаміки росту соціально-економічної системи завдяки досягненню консенсусу у суспільстві.

Легітимність функціонування політичної влади відображає рівень її авторитету, ціннісні уявлення більшості громадян та забезпечує суспільний порядок. Це вказує на взаємообумовлений характер існування політичної еліти та суспільства, що проявляється в наявності попиту на відносини «панування-підкорення» як фактору структурованості суспільства та умов для досягнення консенсусу.

Досягнення політичного консенсусу в суспільстві та плюралізації суспільно-політичних відносин є взаємовпливовими процесами і є головною метою будь-якого сучасного суспільства. Так, наприклад, у Великій Британії взаємна підпорядкованість громадянського суспільства та політичної еліти єдиній системі конституціоналізму, тобто особливій формі правової держави,

в якій відносини регламентуються правовими нормами, сприяла вчасному реагуванню на потреби суспільства і світові виклики та стала дієвим засобом розв'язання існуючих суперечностей між політичними суб'єктами та забезпечення стабільної динаміки розвитку суспільства.

Щодо сучасної України, то її радянська історична спадщина, яка базувалася на матеріальній і духовній «нікчемності» окремої людини, котра нібито була неспроможна самостійно вирішувати будь-які суспільно-політичні проблеми, все ще впливає на вибір вектору розвитку соціально-політичних процесів в цілому і суспільно-політичних відносин, зокрема.

Можно стверджувати, що за два десятиліття незалежності у нас не сформувалася власна «національна аристократія», яка прагнула б стати провідником суспільної консолідації та духовного відродження України [125, с. 183]. У період первинного «переділу» і накопичення капіталу в українському суспільстві лояльні до влади прошарки здобули ключові позиції у ринково-економічній сфері, створили фактично закритий олігархічно-корпоративний механізм здійснення влади. Цей механізм і трансформував зароджену у перші роки незалежності «політику цінностей» на абсолютно протилежну «політику інтересів» провладних класів. Врешті-решт, держава в цілому опинилася приватизованою як «новими» підприємцями-власниками, так і численними адміністративно-номенклатурними кадрами. І лише останні роки дають надію на радикальні зміни у цьому напрямку.

Сьогодні «політичним авангардом» приватного підприємництва стають, перш за все, представники великого бізнесу. Вони накопичили суттєвий капітал, проте в умовах економіко-політичної нестабільності (та нерідких кризових явищ) не прагнуть інвестувати його в політику. Таким чином,

можна зробити висновки, що налагодження партнерських стосунків влади з великим бізнесом здатне попередити загострення конфлікту і сприяти розвитку численних суспільно важливих програм. Прикладом успішної співпраці владних інституцій з великим бізнесом може вважатися участь українських бізнесменів у численних єврофорумах, які відбувалися в Україні і світі, що, у свою чергу, сприяє посиленню євроінтеграційних позицій. Відтак, євроінтеграційні прагнення України ставлять на порядок денний такі завдання як зростання ваги демократичних стандартів і досягнення політичного консенсусу в країні.

Вагомим фактором є те, що в бізнесовому середовищі існує важливий «резерв» політичної активності, який можна ефективно використовувати для реалізації в економічній політиці. Тобто, великий капітал та наявні при ньому політичні важелі, здатні впроваджувати потрібні та конструктивні перетворення і проводити досить структурні реформи у соціальній, економічній та інших сферах. Це, в свою чергу, сприятиме плюралізації суспільства одночасно з досягненням консенсусу і стабільності в суспільстві.

Доцільно звернути увагу на необхідність чіткого регламентування і контролювання «переходів» окремих осіб зі сфери бізнесу до влади, і навпаки; прагматизування та оптимізування урядової політики у сфері надання послуг підприємцям.

Доброзичливі стосунки та партнерство між представниками підприємництва та владних органів у результаті дієво впливатимуть на розвиток суспільно значимих проектів і досягнення злагоди у суспільстві.

Крім того, важливим є залучення до влади людей з громадського сектору, фахівців різних напрямків та рівнів, волонтерські рухи, професійно-галузеві об'єднання тощо.

Варто відзначити, що найефективнішим демократичним механізмом впливу громадянського суспільства на державну владу є механізм громадської думки. Як зазначає А. Митко, громадська думка – це реальне соціальне явище, найбільш динамічний та варіабельний стан суспільної свідомості. Для того, щоб громадська думка стала реальним і впливовим чинником суспільного життя, необхідна свобода публічного висловлення думок, як в різних формах поширення та подання інформації, і в різних формах проведення масових акцій (зборів, мітингів, демонстрацій, ходів, пікетів). Основною функцією механізму громадської думки є інтеграція суспільства на основі базових для нього норм і цінностей. Реалізація цієї функції забезпечує підтримку цілісності і стабільності суспільства. Механізм громадської думки виконує і інші функції, наприклад, такі, як соціалізація особистості, легітимація владно-примусових відносин, мобілізація соціальної та політичної активності та інші. Механізм громадської думки забезпечує як становлення і розвиток самого громадянського суспільства, так і його взаємодію з державною владою [107, с. 100].

У контексті вище зазначеного варто підкреслити, що політичний плюралізм найбільш адекватний суспільству, у якому домінує середній клас, який володіє в цілому задовільним статком, що має освіту, яка дозволяє кожному бути досить автономним у реалізації права вибору. Навіть у тих, хто не відноситься до груп фінансово самостійних і не має достатніх ресурсів для підтримки своїх лобістів, все-таки є можливість періодично брати участь у виборах і впливати на формування вищих органів влади.

Саме тому формування середнього класу є одним із ключових моментів у системі реформування суспільно-політичних відносин у напрямку їх плюралізації.

Варто зауважити, що середній клас вважається базовою основою

суспільства майже в усіх високорозвинутих державах світу. Адже саме представники даного класу здійснюють значний внесок у тенденції економічного зростання та стимулюють розвиток демократичних засад управління та врядування. Послаблення демократичних засад у розбудові нашої держави значною мірою є наслідком прорахунків у реформуванні механізмів влади та управління, загостренням політичної боротьби, практично знищенням середнього класу.

У розвинутих країнах Заходу середній клас становить категорію переважно добре матеріально забезпечених людей, до яких належать не лише середні та дрібні підприємці, але й наймані працівники, державні службовці, високооплачувані робітники та ін. Водночас, слід підсумувати, що в українському суспільстві середній клас як суб'єкт бізнесу ще досі не володіє достатніми можливостями та стимулами для свого прогресивного розвитку. З цих причин, надзвичайно важливим завданням постає саме створення умов для динамічного розвитку середнього класу, що, окрім всього іншого, є важливим фактором у процесі подолання бідності та вирішення важливих соціально-політичних і економічних питань.

Становлення ефективного та дієвого середнього класу в українському суспільстві, його зміцнення виступає у якості політичного та гуманітарного замовлення суспільства.

У таких посткомуністичних країнах як Польща, Чехія, Латвія, Литва, Естонія існує середній клас за всіма параметрами та ознаками, які є загальноприйнятими як у політологічній науці, так і в офіційній статистиці. Порівнюючи з цими країнами, в Україні немає середнього класу, бо до нього можна віднести лише близько 6-8% населення України [30, с. 67-68].

На сучасному етапі в Україні утвердилося два основних підходи до характеристики даної проблеми, серед них позиція А. Пую про те, що «в

країні немає сформованого середнього класу, оскільки немає для цього соціально-економічних передумов» [131, с. 61]. Інша позиція, репрезентована К. Бородюком, навпаки, узагальнює, що «в країні вже сформувався середній клас, але нечітко визначені його масштаби та категорії населення, які реально можуть бути віднесені до нього за всіма ознаками» [14, с. 120]. Спільним узагальнюючим елементом в цих поглядах є припущення про досить важливе значення формування потужного середнього класу в українському суспільстві як «стабілізатора» політичного розвитку.

Варто також відмітити, що до середнього класу переважно відносяться індивіди, які не лише з точки зору статусу та високого матеріального положення відповідають характеристикам середнього класу, скільки за наявним значним індивідуальним потенціалом. Прикладами цього можуть бути молоді люди, які здатні знаходити шляхи та можливості «виживати» та ефективно реалізовуватись у конкурентному середовищі, а також ставлять перед собою перспективні цілі та сміливо втілюють їх у життя. Негативною тенденцією в даному контексті виступає те, що представники середнього класу нині масово емігрують за кордон, оскільки вони практично не бачать шансів та умов для ефективної самореалізації в Україні. Таким чином, потенційний середній клас сьогодні масово емігрує з українського простору. Показово, що ці індивіди за кордоном у більшості випадків досягають неабияких успіхів, миттєво адаптуючись і включаючись до середнього класу Польщі, Німеччини, Франції тощо.

Слід відзначити, що саме середній клас вважається основною передумовою політичної стабільності у суспільстві та головним ланцюгом у досягненні політичних компромісів та суспільної злагоди. Адже його представники не люблять революцій, яким характерні радикалізм та екстремізм. Даний клас є стрижнем провідних соціокультурних і політичних

відносин у соціумі. Водночас відсутність даного стрижня перетворює країну на нестабільну і невизначену [22, с. 147].

Процес становлення та розвитку середнього класу тільки набуває свого розвитку і в часи економічної кризи проходить під впливом факторів, що обмежують його інтенсивність, оскільки у структурізації спостерігається подальше двополюсне розшарування на багатих і бідних, що не допомагає у створенні відповідних умов для плюралізації і одночасно гармонізації суспільно-політичних відносин.

Варто зауважити, що задля формування дієвого середнього класу досить вагоме значення має удосконалення механізмів залучення іноземних інвестицій до вітчизняної економіки, а також створення необхідних умов для повернення «вивезеного» капіталу. Особливу роль у цьому процесі відіграватиме багатокладність національної економіки, як основа плюралізації суспільно-політичних відносин.

У цілому функціонування державного регуляторного механізму в Україні на сьогоднішній день не відповідає загальним вимогам рівню та якості життя, який можна було б назвати достатнім. Більше того, формування загальних стратегічних засад становлення середнього класу характеризується недостатньою узгодженістю та єдністю, замкнутістю ключових державних інститутів на виконанні власних завдань, що часто не повною мірою відповідають пріоритетам формування стабільного середнього класу [89, с. 11].

У свою чергу, боротьба інтересів класів (насамперед, еліти та середнього класу) та обумовлена її перебігом політична конкуренція мають відбуватися у певних процедурних рамках, на підставі визнання легальних «правил гри» і пом'якшуватися загальнонаціональним базовим консенсусом із засадничих питань суспільного буття. Якщо ці умови не виконуються, то демократичний

плюралізм стає джерелом конфліктності, дестабілізації та авторитаристських ризиків.

Ю. Габермас справедливо зазначає, що з факту плюральності діючих осіб і двоїстої умови, у силу якої реальність однієї волі зустрічається з реальністю іншої волі, – із цього виникає нова проблема спільного переслідування колективних цілей, а вже відома проблема регулювання спільного життя під впливом складності соціального ставиться іншим способом. Прагматичний дискурс – оскільки він повинен привести у відповідність власні інтереси з інтересами інших – вказує на необхідність компромісів. В етичному дискурсі мова йде про прояснення ототожнення себе з колективом; повинне бути залишене місце й для різноманіття індивідуальних життєвих проєктів. У морально-практичних дискурсах нормативні заповіді повинні бути випробувані не тільки з погляду їх значимості та доречності, але й у світлі їхньої відповідності настроям людей. Разом із включенням у поле розгляду цілей і програм зрештою піднімаються й питання, що стосуються передачі та нейтрального застосування влади [158, с. 28].

Відповідно, консенсусна тематика зазвичай висвітлюється через призму еволюції політичних режимів та систем, геополітичних стратегій і взаємодій, формування політичних інститутів та специфіку реалізації політичних процесів.

Так, діалектика розмежування лібералізму та радикальної демократії, котрій надала імпульсу французька революція, і сьогодні зберегає свою актуальність. Спір йде про те, чи можливо сполучити рівність зі свободою, єдність із плюралізмом, множинність або права більшості із правами меншин. Ліберали виходять із того, що інститулює у правовому відношенні рівні свободи для всіх і розуміють ці свободи як суб'єктивні права. Для них права людини мають нормативний пріоритет перед

демократією. Конституція ж, яка розділяє законодавчу та виконавчу владу, володіє в їх очах перевагою перед волею демократичного законодавця. З іншого боку, адвокати егалітаризму розуміють колективну практику вільних і рівних людей як формування суверенної волі. Для них права людини виникають із суверенної волі народу, а конституція, яка розділяє різні форми влади, зобов'язана своїм походженням волі демократичного законодавця [158, с. 34].

Проте, усталення розуміння поняття «консенсус» насамперед як принципу узгодження різновекторних інтересів та потреб, а також засобу ефективної організації державного управління характеризувалося складністю та суперечливістю. Протягом значного періоду категорія «згода» ототожнювалася насамперед із політичною стабільністю і соціальним порядком в цілому. Тільки у XXI столітті поняття «консенсус» почало розумітися і трактуватися вченими більш глибоко, наприклад, як необхідна засада формування громадянського миру та злагоди, що є значно бажанішою і надійнішою, аніж методи примусу.

У плюралістичній державі конституція виражає формальний консенсус. Громадяни бажають регламентувати своє спільне життя відповідно до тих принципів, які, оскільки вони ґрунтуються на рівних інтересах кожного, можуть знайти обґрунтоване схвалення всіх. Така асоціація структурована завдяки відносинам взаємного визнання, у яких кожний може розраховувати на повагу до себе як до вільного і рівному з боку всіх. Кожна і кожний повинен (повинна) знайти визнання в трьох відносинах: у своїй недоторканності вони повинні знайти рівний захист і рівну повагу як унікальні індивіди, як члени етнічної або культурної групи і як громадяни, тобто як члени політичного співтовариства [158, с. 217].

Відповідно, питання встановлення політичного консенсусу

детермінуються нагальними завданнями ефективного державного будівництва у незалежній Україні. Суверенізація і демократизація держави, а також подальші політичні кроки щодо зміцнення даного задекларованого статусу, вимагають належного рівня громадянської згоди та підтримки. За відсутності подібного консенсусу фактично неможливо здійснювати легітимацію інститутів державної влади.

Представницька демократія передбачає наявність політичного плюралізму. Втім, останній вимагає відповідного нормативно-правового регулювання свого існування. Боротьба різних суспільних інтересів, а також політична конкуренція повинні відбуватися у встановлених процедурних рамках, та здійснюватися на засадах визнання законних «правил гри». У тому випадку, коли дані умови не реалізуються, демократичний плюралізм може, навпаки, ставати джерелом конфліктності та дестабілізації у суспільстві.

Варто відзначити, що після здобуття незалежності в Україні державна політика і нині залишається досить неструктурованою, особливо щодо використання потенціалу політичного консенсусу різних державотворчих процесах нашої держави. Внаслідок цього, перед науковцями постають такі пріоритетні завдання: вивчення та співставлення теоретичних підходів до розуміння суспільно-політичного консенсусу, узагальнення специфіки застосування консенсусних процедур у сучасній демократичній державі, прогнозування та передбачення різнорідних перешкод на шляху реалізації консенсусної практики в сучасному українському політикумі, необхідної для досягнення суспільної злагоди та європейськості, оскільки без внутрішньодержавної політичної рівноваги і збалансованості не будуть оптимальними державницькі зусилля як на внутрішньополітичній, та і зовнішньополітичній аренах.

Необхідною умовою вважається визначення деякої спільної для сторін

структури та моделі майбутнього розвитку суспільства (можливо без деталей), що передбачає можливість досягнення компромісних угод. У даному аспекті до проявів політичної активності задля досягнення політичного консенсусу можуть відноситись: прийняття Конституції (як акту народного волевиявлення); прийняття нормативних актів загальнодержавної дії; створення суспільно-політичних рухів, що об'єднують різноманітні політичні сили на засадах поліідеологічності тощо.

У політичній теорії і, відповідно, політичній практиці чітко відокремлюються два шляхи розвитку суспільно-політичних відносин – «органічний» шлях (на основі двостороннього руху громадянське суспільство – владні структури) і «конфліктний» шлях (тобто через зіткнення влади із суспільством) як два різних ідеальних типи, яким більшою або меншою мірою відповідають моделі розгортання політичної активності та процеси становлення інститутів демократії у різних країнах, що у кінцевому рахунку може стати підґрунтям у досягненні політичного компромісу у суспільстві.

«Конфліктний» шлях – це по своїй структурі шлях помилок, спроби влади знайти легітимність встановленням більш-менш випадкових моделей згоди із суспільством. Цей шлях характеризується короткочасовою легітимізацією дій влади, але в кінцевому рахунку породжує конфлікт за формулою «згода – непорозуміння». На цьому шляху практично неминучою є періодична втрата владою легітимності і відповідні соціальні колізії (повстання, революції або просто акти масової громадянської непокори). Іноді «конфліктний» шлях встановлення демократії дає несподівані результати.

Таким чином, консенсус як добровільна і довготривала узгодженість у позиціях суб'єктів суспільно-політичних процесів є досить вагомим та

необхідною умовою плюралізації суспільно-політичних відносин у демократичних країнах, і навпаки, тобто, ці процеси тісно взаємопов'язані і взаємовпливові. В тих суспільствах, де багатопартійна система тільки починає формуватися, де свободи слова, віросповідання, друку лише тяжіють до того, щоб бути загальновізнаними та невід'ємними, народжуються відчуття толерантності, справедливості та взаємопорозуміння, оскільки майбутнє демократичного врядування принципово залежить від рівня усвідомлення суспільством і політичною елітою національних пріоритетів розвитку країни. Демократичні зміни позитивно вплинуть на можливість задоволення групових інтересів, а конфронтація та нетерпимість є викликом, який породжує суттєві загрози базисним основам демократії, дестабілізації і конфронтації в суспільстві.

3.2. Політична участь як складова плюралізації суспільно-політичного життя.

Політичний плюралізм можливий лише у тих суспільствах, де наявний відповідний рівень громадської активності. На переконання Р. Патнема, «Соціальний капітал, втілений у горизонтальних мережах громадської активності, сприяє ефективній роботі і уряду, і економіки, а не навпаки. У сильному суспільстві – міцна економіка і міцна держава» [122, с. 215].

Окремим видом активності, якому досить мало приділяється увага у політико-правовій літературі, є «громадянська непокора» як форма неінституціональної діяльності. Так, Ю. Габермас зазначав, що «будь-яка впевнена в собі конституційна демократія вважає громадянську непокору необхідним і тому нормалізованим компонентом...» [158, с. 99]. Готовність підтримати виправдану громадянську непокору є профілактичним засобом

проти потенційних відходів від справедливості і тим самим вносить стабільність у впорядковане суспільство, зазначає А. Колодій [83, с. 15].

Але у наш час у деяких випадках більш правильно говорити не про громадянську активність, а про громадянську пасивність як вияв відповідної позиції [71, с. 20].

Поняття «активність / пасивність» у політичній практиці безпосередньо пов'язано з політичною стабільністю / нестабільністю у суспільстві. Політичну стабільність розуміють як «мистецтво балансування» між різними політичними силами і тенденціями (мистецтво компромісу) [75, с. 20]. Її антипод – політична нестабільність – означає насамперед стан конфліктності, що активно продукує нетолерантність. Витоком конфлікту є протиріччя, які носять універсальний характер і відображають суперечливі відношення між елементами цілого, що з'являється при будь-якій диференціації в структурі суспільства. Теперішня диференціація, властива українському суспільству, несе в собі імпульс протистояння, яке, насамперед, пов'язана з суперечливістю інтересів різних регіонів і центру, «регіонів-донорів» і депресивних регіонів.

На визначальну роль саме суб'єктивного чинника нетолерантності вказують багато вчених. Наприклад, В. Котигоренко підкреслює, що якщо «переважає орієнтація на конструктивну взаємодію в інтересах політичної стабільності і владно-управлінської ефективності, недосконалість правових норм, інших інституціональних регуляторів та інститутів політичної системи не створює в ній якихось конфліктогенних зон. Останні формуються тоді, коли в більшості представників правлячого класу орієнтація на конструктивну взаємодію відсутня або є рецесивною» [86, с. 19]. І у цьому контексті роль політичної участі громадян у політичному процесі є вирішальною. Саме тому існують обґрунтовані підстави стверджувати, що

політична участь, окрім реалізації ролі механізму соціальної взаємодії громадян, є безперечним інтеграційним інструментом, спрямованим на соціально-політичну консолідацію суспільства або окремої його частки.

На нашу думку, слід уважно проаналізувати мотиви, чому громадяни беруть участь у політиці. Загалом під мотивами політичної участі розуміють усю сукупність зовнішніх або індивідуально-психологічних факторів, що спонукають громадян до політичної активності та наділяють її певним значенням та спрямованістю, – вважає Д. Бітем [11, с. 129].

Більшість дослідників обумовлюють політичну участь двома мотивами, а саме: бажанням «досягнення власного інтересу» або бажанням «відчуття контактів з іншими людьми» [74, с. 58].

Перший мотив набув найбільш ґрунтовного аналізу в рамках «теорії раціонального вибору», початок розробки якої пов'язаний з ім'ям відомого американського науковця К. Ерроу. На його переконання, громадяни беруть участь у політиці, керуючись лише власною вигодою та бажанням досягти своєї мети, яка є вираженням їх еґоїстичних інтересів. Таким чином, будь-яка політична дія громадян є результатом раціонально-мотивованого, усвідомленого вибору, який гарантуватиме їм найбільшу вигоду. При цьому отримана вигода має бути більшою за ресурси, які були витрачені під час участі.

Враховуючи існування відмінностей між вигодою кожного окремого громадянина та навіть іноді антагоністичність індивідуальних інтересів, слід очікувати, що у процесі відстоювання власних інтересів громадянами нарощується конфліктний потенціал у суспільстві. Рано чи пізно слідувало б очікувати переростання соціально-політичного напруження у справжню «війну всіх проти всіх». Але насправді цього не відбувається. Попри існування в суспільстві різноманітних інтересів та позицій, політична

система, якщо вона є відкритою та дійсно здатна відповідати на зовнішні виклики, має надавати можливість артикуляції цих позицій та відстоювання інтересів громадян. Ці механізми слугуватимуть каналами зняття політичної напруги та цивілізованої форми конструктивного протистояння. Як такий механізм в рамках демократичних систем виступає саме політична участь громадян – від безпосередньої участі у прийнятті політичних рішень до протестних форм відстоювання своїх інтересів.

Український дослідник Е. Ключенко стверджує: «Політична участь є одним із виявів суперництва, боротьби, конфліктності як загальних характеристик соціуму. Але це, насамперед, різновид інституціоналізованого конфлікту в політиці, який є своєрідною віддушиною та способом спрямування соціального невдоволення і негативних емоцій, що слугує збереженню соціальної структури й удосконаленню суспільства» [77, с. 50].

Р. Дарендорф зазначає, що «Політична участь за умов демократії – це впорядковані форми дискусій між класами», замість відкритої боротьби, а демократія – це управління через конфлікти, через збільшення шансів участі в управлінні» [49, с. 143].

Таким чином, політична участь – це регульовані та контрольовані конструктивні політичні конфлікти, на відміну від деструктивних конфліктів, характерних для недемократичних суспільств (стихійних соціальних вибухів), які викликані намаганням кожного окремого громадянина або їх об'єднань відстояти власний інтерес та висловити свою особисту позицію. У цьому сенсі саме існування механізму політичної участі дозволяє уникнути критичного зростання соціально-політичної напруги та спрямувати її в інституційні рамки політичної взаємодії між громадянами та владою.

Дещо по-іншому, на відміну від конфліктологів, аналізують роль політичної участі представники структурного функціоналізму. Так, один з

найвідоміших представників структурного функціоналізму Т. Парсонс зазначає, що політика є однією з чотирьох підсистем соціальної системи, головною функцією якої є цілеорієнтація суспільства, а політична участь «спонукає громадян працювати заради цієї мети» [121, с. 24]. Водночас Т. Парсонс відзначає: «У сучасних державах пряма та рівноправна участь усіх громадян в управлінні неможлива, тому й набули розвитку представницькі інститути та участь громадян у певних виборчих системах» [121, с. 122].

Інший представник структурно-функціонального підходу С. Ліпсет наголошує, що завдяки політичній участі «забезпечується демократія, яка пов'язана із наданням максимального широкого доступу до структури прийняття рішень для різноманітних груп населення» [Цит. за: 49].

Таким чином, згідно зі структурно-функціональним підходом політична участь є одним із механізмів підтримки стабільності суспільства та головним елементом його політичної підсистеми, за допомогою якого нейтралізується відчуженість широких верств громадян від процесу прийняття політичних рішень.

Повертаючись до мотивів політичної участі, слід зазначити, що певною дилемою в плані тлумачення постають емоційні або ірраціональні політичні дії громадян, які не переслідують реалізацію індивідуальних інтересів, а також колективні дії, коли існує певне розмежування між інтересом кожного окремого члена та групи в цілому, але попри це громадяни все ж таки беруть участь у відстоюванні колективних інтересів на політичному рівні [36, с. 45].

Для роз'яснення причин такого роду участі дослідники посилаються на цілу низку соціально-психологічних мотивів, серед яких найважливішим є необхідність громадян відчувати себе часткою соціуму та взаємодіяти із іншими членами спільноти.

Американські дослідники Д. Маклелланд і Дж. Аткинс запропонували класифікувати усі ці соціально-психологічні мотиви участі громадян у політичному процесі на три групи:

– мотив влади та / або мотив контролю – базується на притаманній людині потребі домінувати над іншими або протистояти домінуванню над собою;

– мотив досягнення (мети, успіху, уникнення поразки та ін.) – полягає у потребі досягнення особистості намічених цілей із максимальним ефектом та використання політичної участі як інструмента для досягнення успіху та уникнення невдачі;

– мотив аффіліації (налагодження дружніх стосунків з іншими) – ґрунтується на соціальній потребі людини бути членом певної групи та уникнути ізоляціонізму, вказує Д. Бітем [11, с. 45].

Саме завдяки мотиву аффіліації відбувається консолідація зв'язків соціально-політичної спільноти та конструювання її як гармонійної цілісності. Наприклад, зазначений мотив детермінує членство громадян у політичних партіях, «які не лише захищають ті чи інші її інтереси, але й дають відчуття єдності» з «подібними собі» або з тими, хто може чимось бути корисним [11, с. 47].

Окрім цього, схожість позицій та емоційна залученість у рамках політичної участі приводить до «політичної ідентифікації громадян з певною соціально-політичною групою, інститутом, системою», що дозволяє задовольняти потреби громадян у соціальних контактах [81, с. 167].

Отже, по-перше, політична участь залишається традиційною формою політичної взаємодії між громадянами, а також основним механізмом інтеракції між владою та суспільством. Саме через політичну участь навіть у таких її специфічних формах, як протестні дії або абсентеїзм, громадяни

набувають унікальної можливості впливати на процес прийняття політичних рішень та оцінювати дії уряду, що відрізняє демократичні політичні системи від закритих тоталітарних або авторитарних режимів; по-друге, політична участь мотивована певними індивідуальними або груповими інтересами, які можуть іноді мати антагоністичний характер та призводити до нарощування напруженості в суспільстві. Але її підпорядкування певним процедурним та ціннісним нормам трансформують її в ефективний канал вирішення політичних та соціальних протиріч. Політична участь дійсно є певною мірою вираженням соціально-політичного конфлікту у суспільстві, але у його цивілізованій, конструктивній формі, що відрізняє інституціоналізовані конфлікти від деструктивних спорадичних соціальних вибухів; по-третє, політична участь за умов демократичних режимів стає також фактором інтеграції соціально-політичної системи та консолідації інститутів громадянського суспільства. Це спричинено не лише індивідуально-психологічними мотивами політичної участі громадян, але й фактом налагоджування довіри між владою і суспільством та існування реального механізму впливу на дії уряду та підконтрольності влади волі громадян.

У трансформаційних суспільствах, навпаки, навіть якщо усі процедурні норми політичної участі мають своє законодавче закріплення, досвід показує, що політична участь вносить розкол у суспільство та стає дезінтегруючим чинником. Цьому сприяє також скептичне ставлення громадян до «питомої ваги» свого голосу та його впливу на політичний процес, а також висока емоційна активність акторів політичної участі.

Більш детальний аналіз особливостей політичної участі в умовах демократичних трансформацій в подальшому буде здійснено на прикладі України.

Так, низька політична ефективність (відчуття безпорадності перед владою) та низький рівень політичної компетентності є проявами сутнісних характеристик українського суспільства, які мають негативний вплив на політичну активність громадян навіть за умов інституційного забезпечення участі. Вітчизняний політолог Е. Ключенко підкреслює: «Рівень політичної участі в суспільстві, що трансформується, багато в чому зумовлений його загальними соціопатіями, такими як аномія та ізоляціонізм», до яких додаються специфічний посттоталітарний патерналізм та амбівалентність [77, с. 55].

При цьому політична активність громадян у рамках традиційних конвенційних формах зазнала суттєвого спаду в Україні на фоні зростання протестного потенціалу суспільства. Яскравим прикладом у цьому сенсі стали події «Помаранчевої революції» 2004 року. Однією з можливих причин зазначеного феномену можуть вважатися радикальні соціальні трансформації, які відбуваються не тільки в Україні, але й в усіх інших країнах, які знаходяться на етапі демократичного транзиту. Ці соціальні зміни та значний темп соціальної мобільності відбуваються на тлі погіршення економічних умов життя для деяких верств населення. В цілому ж за умов відсутності сталих традицій політичної участі та амбівалентності політичної свідомості українських громадян згаданий вище інтеграційний ефект політичної участі в Україні нерідко стає малоефективним, а в окремих випадках та контрпродуктивним, що виштовхує із суспільно-політичних відносин політичний плюралізм.

Означене говорить про низький рівень політичної довіри між суб'єктами суспільно-політичних відносин.

Джерела аналізу проблем суспільної довіри можна знайти ще в працях Г. Гроція, Дж. Локка, І. Канта, Т. Гоббса. У цих і подальших дослідженнях

поняття довіри не одержало однозначного трактування. Однією групою дослідників вона розуміється як очікування, відношення, установка, стан, почуття, процес передачі інформації, процес соціального обміну та інших необхідних благ, особистісна та групова якість, компетенція. Інші фахівці розглядають довіру як індивідуальний, груповий або суспільний настрій, клімат, соціальну ситуацію або соціальну проблему [16, с. 26]. У дослідницькому середовищі можна спостерігати полеміку із приводу змісту довіри, науковці з різних сфер намагаються визначити необхідні та достатні ознаки для відмежування довіри від суміжних станів (довірливості, упевненості, переконаності, віри і т.п.). Але при будь-якому розумінні довіри незалежно від сфери розгляду, дослідники схиляються до того, що вона виконує значний спектр функцій у сучасному суспільстві, сприяє гармонізації відносин людини та груп, інтеграції, забезпечує взаємодію, регулює міжособистісні, внутрігрупові та міжгрупові відносини [92, с. 26].

У політологічному аналізі розуміння довіри набуває онтологічного звучання, розуміння як «метакатегорії». Це означає, що відсутність довіри до держави, влади, політичним інститутам веде до системної онтологічної кризи. У політологічному аналізі довіра вирішує цілий ряд принципових завдань. У першу чергу – це стійкість держави та її органів. Всі інститути держави функціонують у континіумі, тобто просторі дії, довіри або недовіри. Значення довіри може змінюватись залежно від політичного інституту, так апарат державного насильства може функціонувати поза категорією довіри, тоді як континіум інституту виборів має особливу чутливість до інституту виборів. Безумовно, ефективність інституту виборів залежить від цілого ряду факторів (законодавчих, кадрових, політико-культурних, технологічних), але довіра виступає деякою синтетичною субстанцією, що пронизує всі зазначені фактори, наявність довіри наділяє владу більш значними ресурсами для

реалізації тих або інших політичних рішень [157, с. 105].

У політологічному аналізі довіра розглядається також як основа для формування стабільності влади у довгостроковому періоді, що визначає легітимність і стійкість влади. Довіра прямо включена в механізм легітимації влади, формуючи соціальну базу підтримки владних інститутів і здійснюваного ними економічного або політичного курсу. У більш широкому осмисленні довіру варто розглядати як один з факторів, які підтримують інтегрованість і стійкість суспільства в цілому. Індикаторами недовіри в політологічному ключі виступають електоральний абсентеїзм, скорочення кількості громадян, що беруть участь у виборах, акції протесту проти офіційного економічного або політичного курсу. Недовіра до офіційних структур веде у суспільстві до появи й розширення «сірої зони», тобто неформальної зони дій протизаконного або напівлегального характеру (наприклад, корупція, бартер і т.д.).

Відповідно, політична довіра включена в процес формування різномірних форм суспільних асоціацій. Без цього неможливо досягти консолідації суспільства на основі мінімального консенсусу. Довіра виступає одним з основних факторів політичної мобілізації мас в умовах демократії та забезпечує безперебійне функціонування її інститутів. Демократії потрібний фундамент соціальної довіри, а падіння рівня інституціональної підтримки з боку громадянського суспільства неминуче приведе до фундаментальних змін політичної системи.

На думку вченої Г. М. Заболотної, соціальну базу підтримки інститутів влади та їх політекономічного курсу забезпечує довіра, котра безпосередньо вплітається у механізм легітимації владного авторитету [62, с. 69-70]. Дане твердження підкреслює важливість політичної довіри громадян у період об'єднання для ефективного та стабільного функціонування цих структур.

Крім того, ще наприкінці 1950-х – початку 1960-х років у роботі Г. Алмонда та С. Верби «Громадянська культура» було доведено, що тільки довіра більшості громадян до існуючого положення речей є основою громадянської культури, тобто демократизації суспільства.

Л. Даймонд зауважує, що «рівень міжособистісної довіри є одним з чинників політичної довіри як довіри до інститутів, позаяк вона може характеризувати відносини не лише між пересічними громадянами, але й представниками еліти. Політичні еліти, які довіряють одна одній, легше інституалізують домовленості між особою, аніж політики, які не вірять обіцянкам іншої сторони» [44, с. 933]. Тобто, за Л. Даймондом, місцеві громади, що характеризуються вищим рівнем довіри, набагато швидше піддаються впливу та політичній мобілізації, адже населення в даному випадку мотивоване на досягнення зазначених суспільно-політичних цілей.

Дослідник К. Ніколеску пропонує до розгляду емпіричні докази щодо встановлення в регіоні Центральної Європи вже на початку 1990-х років значного рівня «активізму взаємодії» між різноманітними інститутами громадянського суспільства, державними органами та політичними організаціями, на противагу «індивідуальному активізму» на рівні окремих осіб чи груп. Даний факт передбачає на початкових етапах утвердження елітарної демократії, а згодом, стимулює залучення більшої кількості індивідів до сфери політики [197, р. 211].

Р. Патнем відстежив стійкий зв'язок, що існує між «соціальним капіталом», що утворюються на рівні окремих громад та спільнот з капіталом, який формується на рівні всього суспільства та впливає на «гарне урядування» на державному рівні: «Члени місцевих спільнот (асоціацій) і громад, що звикли до співпраці і знають головні принципи (само)урядування, є більш чутливими до низької ефективності державних інституцій і

критичними щодо них» [122, с. 223].

Чим вище рівень асоціативної повсякденної політичної участі громадян, тим вище показник політичної довіри громадян до політичного режиму у цілому. Як приклад можна згадати про трансформаційні процеси Східної Європи (зокрема Польщі та Угорщини) на початку 1990-х років ХХ століття. Там довіра до демократичних інститутів і процедур сприяла підвищенню активності недержавних організацій і в остаточному підсумку утвердженню демократичного політичного режиму. Тому, коли в американському суспільстві соціологи почали фіксувати зниження рівня політичної мобілізації населення, відразу з'явилися тривожні публікації про загрозу існуванню демократичного ладу. Так, С. Ліпсет і У. Шнейдер констатували, що народ став висловлюватися усе більш критично із приводу дій (результатів) головних інститутів [56, с. 87].

Наукові розробки періоду кінця 1990-х – початку 2000-х рр. засвідчують, що в країнах ЦСЄ зазначене явище не є безпосереднім. Мова йде про те, що рівень соціальної довіри, який спостерігався у післявоєнний час, а також економічна та міжособистісна взаємодії не дають підстав, за Ф. Ньюманом, для використання концепту «соціальний капіталі» для проведення подібних досліджень у регіонах ЦСЄ у 90-і роки. Водночас, цитований автор зауважує, що «відносини, які склалися між людьми в комуністичний період, підпорядковувалися іншим логічним закономірностям, аніж тим, що діють у західному світі. І вони досить статистичні, щоб змінитися протягом 1990-х рр.» [196, с. 209].

Інноваційною є теорія американського політолога Н. Леткі, яка підтверджується крім того й емпіричними дослідженнями. Так, було виявлено, що членство в комуністичних політичних партіях у період розвитку соціалізму приваблювало, передусім, активних громадян, а також

тих, хто цікавився політикою. У даному ракурсі, після початку демократичних перетворень, що відбувалися на зламі 1980 – 1990-х рр., «старі» партійні активісти, в першу чергу, почали брати участь у новітніх формах політичної діяльності та у більшості своїй досить швидко адаптувалися до нових демократичних стандартів політики [193, с. 667].

Багато західних науковців вважають, що, не дивлячись на «позірну революційність» подій 1989–1991 рр., у країнах ЦСЄ перехід до демократичного врядування у дійсності був результатом «торгів між елітами», а не свідченням реального розгортання та посилення ролі громадських рухів та розвитку реального плюралізму.

Синтез вказаних підходів дозволив Н. Леткі зробити припущення про те, що рівень політичної участі у державах ЦСЄ напряму залежить від набору таких чинників: 1) рівень членства у добровільних асоціаціях; 2) рівень довіри до інститутів і між громадянами; 3) сприятливого поєднання участі громадян у добровільних асоціаціях та їх високого рівня довіри до інститутів; 4) попереднє членство в прокомуністичних партіях; 5) впровадження політичною елітою демократичних інститутів і процедур [193, с. 668].

Проте гіпотези Н. Леткі були підтверджені тільки частково. Наприклад, членство у добровільних громадських організаціях впливає на рівень політичної участі лише в тому випадку, коли це є одночасно залученням до процесів гармонізації розвитку місцевих громад, а не суто професійних асоціацій. Поряд із цим, було підсумовано, що участь у діяльності комуністичних політичних партій та подібних організацій виявилася ефективною «школою демократії», оскільки це зумовило зростання політичної участі їх членів у перехідний період, не дивлячись на фактор трансформації організаційно-ідеологічної приналежності. Вплив такого фактора «соціального капіталу», як довіра, не було виявлено. Як наслідок,

громадяни, що мають значну міжособистісну довіру, беруть участь у політичному житті з таким же рівнем активності, як і громадяни, які не довіряють одне одному та державним інститутам [193, с. 675]. Слід зазначити, що у 1994 р. західні політологи Е. Мюлер і М. Селігсон, співставляючи емпіричні дані з низки держав, підсумували, що рівень довіри між різними громадянами не завжди корелюється з рівнем розвинутості демократії. Вони поставилися досить скептично до надання громадянської участі суттєвого значення у процесах консолідації демократії [195, с. 646].

Таким чином, політична участь та політична довіра є передумовами плюралізації суспільно-політичних відносин. Політична участь та політична довіра в українському суспільстві здебільшого вносять до нього певну диференціацію, розділяючи його на «своїх» та «не своїх», що гальмує формування реального політичного плюралізму, заснованого на інтересі населення та його окремих груп.

3.3. Етнічні загрози трансформації суспільно-політичних відносин.

Суспільно-політичні процеси, які є деструктивними з точки зору реальних політичних реформ, спрямованих на встановлення політичного плюралізму, мають власним наслідком замість створення різноманіття усередині системи її дезінтеграцію та навіть так званий етнічний сепаратизм (якщо мова йде про багатоетнічні суспільства).

Так, події так званої «російської весни» у 2014 р. поставили ще більш гостро питання етнічності у межах української державності як бар'єр у консолідації суспільства, що потребує вироблення виваженої етнополітики і чіткого визначення вектору розвитку.

Як відзначає П. І. Гнатенко, у загальному значенні етнічність може бути

визначена як така характеристика особистості, яка об'єктивно й суб'єктивно фіксує її місце розташування у соціальному просторі, тобто приналежність до того або іншого етнонаціонального співтовариства [33, с. 100].

Розуміння етнічного феномена в різних наукових теоріях трактуються по-різному, однак їх можна звести до трьох основних підходів - примордіальному, інструментальному та конструктивістському.

У теоріях примордіального підходу виділяють два напрямки: соціобіологічний та еволюційно-історичний. Прихильники першого розглядають етнічність як об'єктивну даність, споконвічну (примордіальну) характеристику людства. Вони пояснюють етнічність за допомогою еволюційно-генетичних ідей, інтерпретуючи її як «розширену» родинну групу, «розширену форму родинного відбору та зв'язку». Примордіалісти підкреслюють в етнічності глибоку афективну прихильність людей. Пояснення цьому сучасна наука намагається дати лише в останні роки, коли соціальні психологи стали розробляти теорію аффіляції (потреби приналежності до групи). Соціобіологічне розуміння етносу представлене у концепцією Л. Гумільова, який вважав етнос природним, біологічним феноменом, джерелом розвитку якого є пасіонарний поштовх. Якщо в ранніх роботах Л. Гумільов трактував етнос як біологічну одиницю, то в 80-х рр. ХХ ст. запропонував вважати визначальними в його формуванні й розвитку такі фактори, як ландшафт, клімат і т.п. При зміні ландшафту, відзначав Л. Гумільов, етнос втрачає свою природу та зникає [52]. З західних дослідників із примордіалізмом пов'язують ім'я К. Гірца, який визначав етнічність як «колективно схвалена і привселюдна виражена з особистісної ідентичності» або як «соціально ратифіковану особистісну ідентичність» [186].

У середині 70-х рр. ХХ ст. як реакція на неможливість примордіалізму

обґрунтувати причини росту національних рухів в західній науці виникає інша інтерпретація етнічності, відповідно до якої вона розглядається як інструмент, що використовується політиками в досягненні своїх інтересів. Такий підхід одержав назву інструменталізму. У свою чергу, інструментальний напрямок пояснення етнічності виходить із розуміння етнічності як деякого соціального інструмента. У рамках цього напрямку етнічна група трактується як спільність, поєднана інтересами, а етнічність – як засіб для досягнення групових інтересів, мобілізації в політичній боротьбі. Прихильники цього напрямку пояснюють збереження етнічних груп потребами людей у подоланні відчуження, характерного для сучасного суспільства масової культури, споживчих цінностей і прагматизму. Тобто, на відміну від примордіалістів, творці інструментального підходу орієнтуються не на пошук об'єктивних основ етнічності (вони приймають існування етнос як факт), а на виявлення тих функцій, які виконують етнічні співтовариства. Ґрунтуючись на функціоналізмі та прагматизмі, прихильники інструменталізму вважають етнічність породженням етнічних міфів, які створюються для досягнення певної вигоди та одержання влади. Етнічність розуміється як ідеологія, яку формує еліта з метою мобілізації мас на боротьбу за владу.

Найбільш яскравими представниками цього підходу можна вважати Ж. Девоса та Л. Романуччі-Росс, чия книга «Етнічна ідентичність» дотепер є основним навчальним посібником у західних країнах. У ній автори розуміють, що «етнічність є соціальною формою лояльності, що виникає з людської риси мати спадкоємну приналежність. Останнє є доповненням до використання етнічності в ситуаціях, коли визначається відмітність від інших» [184, с. 350]. Таким чином, розуміється, що етнічність, перебуваючи в «сплячому» режимі, викликається до життя та використовується з метою

соціальної мобільності, подолання домінування й підпорядкування, соціального контролю та солідарної поведінки.

Відповідно до третього, конструктивістському, підходу, етнічне співтовариство, що розуміється на основі диференціації культур, етнічного почуття й сформованих у його контексті доктрин, являють собою інтелектуальний конструкт письменників, учених, політиків. Розвиток ЗМІ й освіти дозволяє транслювати їх ідеї широким масам. Ключову роль у мобілізації членів етнічної групи на колективні дії в ім'я політичних або соціальних цілей відіграють лідери, які нерідко переслідують власні цілі й не завжди виражають волю народу. На думку конструктивістів, етнічні ознаки (мова, традиційна культура, етнічне самосвідомість), які виступають у примордіалістів ідентифікаторами етносу як структури, не мають винятково етнічної приналежності, їм властивий загальносоціальний характер і вони залежать від політичної, соціально-економічної ситуації, у якій опиняється людина. Етнічність, за конструктивістами, – це процес конструювання уявних спільнот, що ґрунтується на вірі в те, що вони пов'язані природними зв'язками, єдиним типом культури, ідеєю про загальну поведінку й загальне історичне минуле. Тобто, в рамках цього напрямку етнічність розуміється як форма соціальної організації культурних розходжень [142, с. 32].

У свою чергу, на думку З. Баумана, відродження етнічності в політичному дискурсі, пов'язано не з національно-державними пріоритетами, а, навпаки, з ослабленням ролі національної держави, і відбиває «денаціоналізацію держави» і «приватизацію національності», тобто розрив між державою й націями. Етнічність стає одним із символічних центрів, навколо яких формуються гнучкі та вільні від санкцій співтовариства, конструюються й затверджуються індивідуальні ідентичності [177, с. 167]. На його думку, посилення процесів етнічності властиво винятково слабким

національним державам. Як підтвердження, він приводить слабкий рівень національної ідентичності в країнах соціалістичної Східної Європи під впливом наступаючих глобалізаційних процесів. Автор вважає, що навіть наявність сильного націоналістичного символізму у вигляді парадів, свят та ін. не в змозі сховати цю слабкість і, як наслідок, можливість розпаду національної держави на кілька частин. Можливим засобом протидії таким процесам є створення певних інтернаціональних просторів, які будуть об'єднанні загальною економічною та соціальною політикою.

Таким чином, етнічний фактор є реальним потенціалом бажання сформувати етнічне співтовариство, яке здатне впливати на соціально-політичні та управлінські процеси в суспільстві й державі, забезпечуючи стабільність і суспільний консенсус, незважаючи на етнічний та іншого роду плюралізм.

У сучасних умовах також проявляється спроба розглядати етнічний фактор як можливість етнічних груп реалізувати власні інтереси в суспільстві й спосіб соціального самоствердження. Адже в різних сферах інтереси можуть проявлятися по-різному, і, як справедливо зауважує В. Ананьев, «етнонаціональний фактор може виступати як функціональним, так і дисфункціональним елементом суспільства, тобто сприяти руйнуванню» [60, с. 79]. Тому дуже важливим аспектом уявляється досягнення у політичному просторі і суспільно-політичних відносинах не тільки етнічного плюралізму, но і загального бачення головних проблем, які можуть бути вирішені тільки у суспільстві, що може знайти оптимальний консенсус у спільних і навіть антагоністичних питаннях.

Тут не мають значення засоби, важливий сам феномен, оскільки він прагне зіграти роль моралізації політики – роль, завдяки якій він завойовує популярність, успіх у самому широкому змісті. У даному аспекті І. Кант

засуджував практику політичного моралізму, оскільки бачив у цьому виверт прагнення до влади. Саме політичні суверенітети він обвинувачував у тому, що під приводом моральної переваги загального права вони заохочують власну спрагу влади. В ім'я найвищих інтересів держави, в ім'я порятунку народу приймаються військові рішення та обмеження свобод, що в остаточному підсумку передбачає політику особистої влади. У нашому випадку мова йде не про державу, а про етнічні громади, які використовують політичний моралізм, ставлячи культурну недоторканність і культурну сприйнятливість вище загального права. В ім'я етнічної приналежності, в ім'я суверенітету ідентичності громади ставлять вище закону приватну мораль, розцінену як переважаюче загальне право. Отже, граючи на емоціях або віктимізації, вони домагаються чогось на зразок публічного розгляду справи, начебто б для того, щоб потренуватись у владі, у точності на зразок «гіпердемократії» мас. «Не треба переводити специфічні вимоги на мову політики або включати їх у логіку програми, ні, слід вплинути на політику за допомогою принципово неполітичної мови, враховуючи етичні вимоги або до голос розуму [185, с. 137]. Тобто, у той час як для І. Канта принцип публічності повинен був відокремити приватний зміст максими від її публічної цінності та витягти з неї інтерес, який був би кращий для спільного проживання в громаді, публічність, що служить культурі ідентичності, все робить навпаки: вона надає легітимність максимам, оскільки вони є приватними, і саме тому, що вони приватні.

Відповідно для збереження єдності суспільства та створення реального політичного плюралізму потрібна етнізація політики.

Дж. Ротшильд пропонує під поняттям політизація етнічності розуміти чотири основних напрямки посилення діяльності: 1) переконувати нацменшини, що політика є корисною справою для їх культурних цінностей;

2) стимулювати зацікавленість і стурбованість етнічних співтовариств зв'язком політики з розвитком їх культурних цінностей; 3) активізувати процес перетворення їх у самосвідомі етнічні групи; 4) направляти діяльність етнічних співтовариств у політичне русло [67].

Також, на думку деяких дослідників, політизувати етнічність означає: 1) надати людям можливість усвідомити роль політики для збереження їх етнокультурних цінностей і навпаки; 2) стимулювати їх увагу до цього взаємозв'язку; 3) мобілізувати їх на формування етнічних груп, що мають однакову самосвідомість; 4) направити їх поведінку в сферу політичної діяльності, опираючись на це усвідомлення й групову самосвідомість [142, с. 37].

Крім того, можна виділити такі причини політизації етнічності: 1) соціально-економічна нерівність етнічних груп, об'єктивно склалась в процесі модернізації 2) усвідомлення цієї нерівності як історичної несправедливості членами етногрупи; 3) формування етнонаціоналізму (прагнення до зміни політичного статусу) як реакції на політику центра [52]. Наприклад, сьогодні Європа може нав'язати свої стандарти й цінності ісламському світу. Проте мусульмани в європейських державах усе більше замикаються в межах власного культурного, конфесіонального, мовного середовища й намагаються створити щось начебто «паралельного суспільства», адаптуючи «Європейське навколишнє середовище» під звичний для себе спосіб життя [80]. Для мусульман, що влаштувалися в Європі, питання не в тому, що обрати – традиційно ісламський або західний спосіб життя, а в тому, як успішно функціонувати ісламу на Заході.

У цілому політизація етнічності за певних умов може або прискорювати або гальмувати політичний розвиток держави. Як наслідок, з політичної арени зникають відомі й з'являються нові суб'єкти міжнародних відносин.

Процес політизації також сприяє перетворенню особистого пошуку людини свого місця й ролі в сучасному світі на групові вимоги відповідного відношення до влади, створюючи відповідні умови для виходу психологічно культурної енергії етнічних співтовариств [139, с. 77]. Тому процес політизації етнічності можна охарактеризувати, як процес формування в етнічній спільності політичної свідомості, необхідність мобілізації для досягнення певної мети, вихід на політичну арену й боротьба за участь у прийнятті політичних і управлінських рішень і контроль за їх виконанням. Тобто, це процес перетворення етнічних співтовариств на суб'єкти історії. Звичайно, у сьогодні політику етнічності експлуатується в основному з метою стабілізації або дестабілізації поточної ситуації, консолідації й мобілізації населення або його деморалізації й роз'єднання. Деякі аспекти етнічності можуть бути навмисно гіпертрофовані, а те й взагалі сконструйовані. Окремий індивід або група можуть зарахувати себе до певного етносу, заявивши тим самим про відносно стійку та етнічно пофарбовану систему своїх уявлень і оцінок. Етнічність індивіда або групи може конструюватися також ззовні, наприклад, державою або якою-небудь партією для того, щоб приписати їм потрібні характеристики, якими потім можна вдало маніпулювати. Етнічність експлуатується в політику саме через вплив на здатність і готовність населення втягтися в колективній дії.

Таким чином, етнізацію політики можна визначити як феномен, що виникає на перетинанні різних сфер громадського життя людини (політичної, соціальної, економічної) і характеризується розповсюдженим впливом етнічних, національних факторів на політичний процес і отримання їм певного етнічного фарбування. У свою чергу, політизована етнічність (тобто етнічна група, охоплена прагненням досягти певної політичної мети), як правило, є ініціатором конфліктних ситуацій, кидаючи виклик іншому, не

менш важливому суб'єкту, яким є національна держава. Відповідно політизована етнічність потребує оптимальних суспільно-політичних відносин, які обґрунтовуються ефективною етнополітикою.

Як нації, так і політизована етнічна група виступають суб'єктами із власними політико-ідеологічними доктринами, покликаними обґрунтувати їхні інтереси, мету, права. Інтерес «націй-держав» формується як націоналізм. У багатьох випадках націоналізм був стимулятором воєн, конфліктів, дискримінації одним народом іншого і т.п., через що він викликав до себе негативне відношення.

У свою чергу, проблема пропорційного розподілу влади між суб'єктами етнополітичного процесу прямо пов'язана з питанням про справедливий або несправедливий характер національно-державного устрою. Відношенням громадськості до цього питання великою мірою визначається легітимацією системи в очах громадян. Питання про те, хто контролює законну владу і як вона використовується для рішення міжетнічних проблем, здобуває особливе значення. Так, залежно від морально-психологічного настрою та політичної традиції суб'єкта, його етнополітична поведінка може бути: 1) наступальною або захисною; 2) активною або пасивною, конформістською або нейтральною; 3) екстремістською або помірною; 4) безкомпромісною (ірраціональною) або компромісною (раціональною); 5) легальною або нелегальною; 6) насильницькою або ненасильницькою [93, с. 19].

Діалектика громадського життя така, що різний ступінь «об'єктності» властивий кожному, у тому числі особам, які приймають рішення на найвищих щаблях ієрархії влади. Оскільки нормальне функціонування будь-яких етнополітичних відносин передбачає суб'єкт-об'єктний взаємоперехід його сторін, варто вказати, що кожна з політичних або етнонаціональних сил не може уникнути тимчасового, ситуативного

перебування в позиції об'єкта поточної етнополітики. Ситуативно-об'єктивна позиція в такому розумінні є лише необхідною умовою участі в житті суспільства, показником того, що в цей момент комусь доводиться випробовувати на собі вплив інших людей або політичних сил, які виступають ініціаторами відносин... [108, с. 33].

У свою чергу, основні компоненти структури етнополітики та формування відповідних суспільно-політичних відносин у суспільстві можна звести до трьох напрямків:

1. Етнополітичні відносини суб'єктів певної країни, які проявляють певний характер взаємозв'язків етносів між собою й з інститутами влади. У змістовному плані вони характеризують різноманітну взаємодію національної еліти та національного електорату, національних рухів, партій і т. п. Показником етнополітичного життя тут є відносини суб'єктів етнополітики в змаганні за політичне панування або задоволення власних інтересів – свідоме національне примирення або міжнаціональний конфлікт у суспільстві.

2. Етнополітична свідомість як сукупність поглядів і установок, які характеризують відношення етнічних співтовариств і різних національностей до владних установ, традицій, норм політичного життя та відбиваються через суспільну думку і політичні дії.

3. Етнополітична організація як частина установ держави та етнічних співтовариств у вигляді національних автономій, етноеліти, національних рухів, партій і інших ланок. Відображаючи національний склад держави, вона зосереджує в собі владні волевиявлення цього поліетнічного складу, втілює його в керівні рішення, надає певну спрямованість процесу міжнаціональних відносин [101, с. 573], вирішуючи чи, навпаки, провокуючи конфліктні ситуації і порушуючи, тим самим, стабільність, а іноді і

цілісність держави. Останнє викликає загрози так званого етнічного сепаратизму.

Необхідно відзначити, що в основному більшість вимог по формуванню державних і автономних утворень за етнічними або національними ознаками має сепаратистський характер і в тому або іншому ступені загрожує територіальній цілісності держави.

Яскравим прикладом розвитку європейської дезінтеграції, сепаратизму є Країна Басків в Іспанії, де не вщухають заклики до відділення, хоча цей регіон і так має найбільші права автономії [1]. Проблеми розвитку сепаратизму є й в Італії. Керівники націоналістичного руху дотримуються ідей Беніто Муссоліні, «LegaNord» має вирішальні голоси в парламенті, чим шантажує керівництво держави по впровадженню заходів диференціації громадян півночі та півдня Італії за етнічною приналежністю [9].

Присутні сепаратистські настрої у Бельгії. Економічно значно розвинена Фландрія не хоче економічно допомагати менш розвинутій франкомовній Валлонії. За результатами опитування, більше 60 % населення Фландрії та більше 40 % валонців не виключають можливості відділення [104, с. 153]. У Великобританії центром дезінтеграційних настроїв стала Шотландія, де, наприклад, на парламентських виборах 2007 року вперше за 50 років перемогли націоналісти, які завірили свій народ, що Шотландія може стати незалежною державою в десятилітній строк [73]. Останні парламентські вибори, хоча і були достатньо гострими, все ж не втягнули країну у сепаратистський раскол.

У контексті існуючих етнічних протиріч у державній політиці зарубіжних країн варто згадати, що в спеціальному дослідженні ООН по расовій дискримінації в політичній, соціальній і культурній сферах (1971 р.) сформульовані основні моделі державної етнополітики:

1. Асиміляція, що базується на ідеї переваги домінуючої культури, гомогенності країни за рахунок відмови від різноманіття культур на користь домінуючої. Асиміляція звичайно розуміється як відмова від збереження своєї культурної ідентичності та самобутності в процесі контактів з домінантною культурою.

2. Інтеграція постулює процес, у якому різноманітні елементи комбінуються в єдність, утримуючи базову ідентичність. Інтеграція припускає гарантію рівних прав і можливостей для всіх громадян незалежно від їх групової приналежності. Стратегія інтеграції жадає від груп етнічних співтовариств поступової адаптації до основних цінностей домінантного суспільства, а більшість повинна адаптувати соціальні інститути (освіту, культуру, судову справу і т. д.) для кращої відповідності потребам багатонаціонального суспільства. Ця інтеграційна стратегія найбільш придатна для реалізації тільки в суспільстві, у якому рівень упереджень є відносно низьким (тобто мінімально поширені символічна дискримінація або расизм, етноцентризм) і існують позитивні суспільно-політичні відносини між різними етнічними групами [9].

3. Фузія (дифузія) – процес, у якому дві або більше культури комбінуються та утворюють нову культуру, що відрізняється від похідних. Фузія – це не стільки політика, скільки результат, що забезпечує можливість для меншої ієрархії та більшої рівності між різними етносами у суспільстві.. Прикладом фузії можна вважати возз'єднання ФРН і ГДР і досягнення певного консенсусу в подальшому розвитку новоутвореного суспільства.

4. Сегрегація – це політика, що базується на домінуванні однієї культури при збереженні деяких етнічних груп у незмішаному виді, але в ієрархічній позиції. Сегрегація буває примусова й добровільна [24, с. 183]. Таке відділення часто супроводжується дискримінаційними проявами різного

рівня з боку основної частини населення відносно «відособленої» і змушеної утворювати анклав в суспільстві [9]. Такі суспільства не можуть бути стабільними консенсусними у будь-яких аспектах.

5. Плюралізм – це політика, що спрямована на об'єднання різних етнічних груп, культивує рівність і повагу. Але в багатоетнічних суспільствах така політика символізує як роз'єднання, так і об'єднання або внутрішнє роз'єднання союзу. В основі моделі мультикультуралізму – відхід від ідеалу чітко окресленої, заснованої єдиною мовою, загальної ідейної традиції національної культури на користь рівноправного співіснування численних культур, стилів життя та творчих практик, властивих різним етнічним, соціальним, релігійним, або навіть віковим групам з їх специфічними ідентичностями. У цілому така модель заохочує конструктивний діалог між етнічними групами, а в її межах різні типи етнічної ідентичності вважаються однаково цінними як складові загального національно-культурного контексту. Прикладами подібної політики можна назвати Канаду та США [33, с. 83].

Автор роботи не визначав за мету дослідження позитивних і негативних рис політики мультикультуралізму, тому даному аспекту не приділяється значна увага.

Ґрунтуючись на розглянутих підходах, спробуємо дати своє бачення можливих моделей розвитку української державності з урахуванням фактора етнічності. Потенційно можна застосувати чотири моделі: 1) поліетнізму – базується на уявленні про багатонаціональну структуру населення України; 2) двоетнічності – ґрунтується на уявленні відносно України як держави, де борються за політичне, ідеологічне й культурне лідерство два етноси: український і російський; 3) моноетнічності – базується на тому, що Україна має своїм основним етносом українців та закріплюється гаслом «Україна для

українців» і нині знаходить прихильників серед українських націоналістів; 4) етнонаціоналізм – ґрунтується на вимозі національного самовизначення у формі суверенної держави, адже в цілому світове співтовариство негативно ставиться до розпаду існуючих національних держав і, як правило, засуджує сепаратизм, обмежуючи етнонаціональні вимоги до рівня збереження етнічної ідентичності груп або забезпечення їхньої рівноправності.

Із цього приводу є цікавою точка зору М. Фадеїчевої, яка стверджує, що залежно від того, яка теоретична основа національної та етнічної політики, можливі два варіанти розгортання політичного процесу щодо націй і етносів [153]. Перший – толерантний, заснований на розумінні етносу як певної кількості людей, що мають природно-культурні риси подібності в зовнішньому вигляді, мові і способі життя, які можуть бути об'єднані сучасним і загальним (на певній загальній території) існуванням або розділені в часі (минулі покоління) і в просторі (розсіяні або розділені народи). Умовами подібності виступають внутрішні (соматичні риси при всьому різноманітті їхніх проявів) і зовнішні (територія, ландшафт, клімат) природа.

Другий варіант – інтолерантний, властивий суспільству подолання, суспільству загальної ворожості. Замість діалогу культур пропонується культурна ізоляція, боротьба за чистоту культури, чистоту мови, чистоту крові. Це конфліктогенний сценарій, що приводить до руйнування держав і етнотциду. Зокрема, у світі зараз існує більше 180-ти держав, і лише не більше 20-ти з них етнічно однорідні, тобто в них етнічні меншості становлять менш 5 % населення. У більше 40 % держав світу проживає п'ять і більше етнічних меншостей. Усього у світі налічується близько 8 тис. народів – великих і малих – і, теоретично, кожний з них може претендувати на незалежність [175].

Таким чином, для поліетнічної української держави оптимальним для забезпечення її загальнонаціональної консолідації була б етнополітика плюралізму, яка б виразила принцип єдності через багатоманітність як фундамент утвердження толерантності. Для її утвердження необхідна низка процедур стосовно співпраці у політико-державній діяльності, у проведенні попередніх громадських слухань, погоджувальних рад і комісій тощо. Необхідно належним чином врегулювати на законодавчому рівні місце і роль парламентської і позапарламентської опозиції, а також ухвалити Етичний кодекс депутата, блок етичних обов'язків при реєстрації політичної партії чи іншого публічно діючого об'єднання громадян. Варто запровадити тимчасовий мораторій на публічні виступи тих діячів, в тому числі журналістів, які зазіхають на міжрелігійний, міжетнічний мир, схильні до екстремістських політичних заяв. Також необхідною умовою впровадження етнічної політики толерантності має бути встановлення відповідальності та посилення боротьби з проявами таких соціально небезпечних явищ, як дискримінація, ксенофобія, різного роду нетерпимість тощо, які створюють підґрунтя для неконсенсусності у суспільстві, дестабілізації, провокуючи сепаратистські настрої і подальший розкол.

Висновки до розділу 3.

Розвитку та становленню політичного плюралізму сприяє цілий ряд об'єктивних факторів: політична участь, політична довіра, зміна соціальної структури суспільства, добровільний консенсус між соціальними групами та етнічне розмаїття складу населення держави.

Політичною участю є цілеспрямовані дії громадян та їх об'єднань, через які вони впливають або намагаються впливати на процес прийняття

політичних рішень, формування владних інститутів, функціонування політичної системи через призму відстоювання (вираження) власних інтересів або реагування на дії суб'єктів політичних відносин. Натомість політична довіра – це сформоване у свідомості громадян та виражена у волі їх об'єднань відношення до політичної системи, можливості відстоювання власних інтересів та впливу на суспільно-політичні відносини, що легітимізує механізму плюралістичної демократії. Політична участь та політична довіра в українському суспільстві здебільшого вносять до нього певну диференціацію, розділяючи його на «своїх» та «не своїх», що гальмує формування реального політичного плюралізму, заснованого на інтересі населення та його окремих груп.

Наслідки «Революції Гідності» обумовили необхідність врахування етнічної приналежності як важливого фактору розвитку політичного плюралізму у такій багатоетнічній державі як Україна. За для недопущення формування так званої «п'ятої колони» з проросійсько налаштованих громадян для Української держави як поліетнічної, багатоконфесійної, з усталеними культурно-цивілізаційними відмінностями оптимальним для забезпечення її загальнонаціональної консолідації була б етнополітика політичного плюралізму, яка б виразила принцип єдності через багатоманітність як фундамент утвердження толерантності. Реалізація принципу толерантності на практиці передбачає, насамперед, становлення таких засад, які могли б законодавчо забезпечити індивідуальні права та свободи людини, а також сприяли реалізації особливих інтересів різного роду соціальних груп (меншин).

Консенсус як добровільна і довготривала узгодженість у позиціях суб'єктів суспільно-політичних процесів є досить вагомим та необхідним умовою плюралізації суспільно-політичних відносин у демократичних

країнах, і навпаки, тобто ці процеси тісно взаємопов'язані і взаємовпливові. У тих суспільствах, де багатопартійна система тільки починає формуватися, де свободи слова, віросповідання, друку лише тяжіють до того, щоб бути загально визнаними та невід'ємними, народжуються відчуття толерантності, справедливості та взаємопорозуміння, оскільки майбутнє демократичного врядування принципово залежить від рівня усвідомлення суспільством і політичною елітою національних пріоритетів розвитку країни. Демократичні зміни позитивно вплинуть на можливість задоволення групових інтересів, а конфронтація та нетерпимість є викликом, який породжує суттєві загрози базисним основам демократії, дестабілізацію і конфронтацію в суспільстві.

РОЗДІЛ 4

ПЛЮРАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

4.1. Зарубіжний досвід плюралізації суспільно-політичних відносин на прикладі країн Вишеградської четвірки.

В аспекті дослідження трансформації суспільно-політичних відносин у бік плюралізації з усіма застереженнями можна виділити групу посткомуністичних держав, у яких відносно успішне становлення плюралізму мало практично поступальний, лінійний характер. Серед найбільш успішних прикладів становлення політичного плюралізму у Центрально-Східній Європі слід назвати Польщу, Угорщину, Чехію та Словаччину.

Для України досвід саме цих країн є показовим, адже вони пройшли практично той же шлях побудови демократичного суспільства та плюралізації суспільно-політичних відносин, що й Україна. Водночас

трансформаційні процеси у Польщі, Чехії та Словаччині розпочалися раніше та проходили більш продуктивно, що обумовлено дещо іншими умовами входження цих держав до демократичного табору. По-перше, Угорщина, Польща, Чехія та Словаччина, хоч і входили до Договору про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу, який по своїй суті переводив їх під повний протекторат СРСР, однак мали власну політичну систему, яка суттєво відрізнялась від бюрократичного апарату радянських республік. По-друге, у цих країнах зберігалась багатопартійні традиції, які були практично знищені в Україні радянською владою. По-третє, якщо на Польщу, Чехію та Словаччину після їх виходу з організації Варшавського договору основний вплив здійснювали переважно західні партнери, активно підтримуючи демократичні трансформації, то на вітчизняну політичну історію активно здійснювала тиск російська політична еліта, гальмуючи процеси власного політичного вибору та відповідних перетворень. Вважаємо, що Україна нарешті повинна самостійно визначити свій вектор соціально-політичного розвитку і враховуючи власні сили і можливості зробити свій остаточний вибір і сформулювати основні шляхи його досягнення. Саме тому вивчення досвіду Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччині є доцільним і необхідним.

Вишеградська четвірка (далі – В4) виникла після підписання 15 лютого 1991 р. в угорському місті Вишеграді Декларації про співробітництво Чехії, Словаччини, Польщі та Угорщини з метою розвитку європейської інтеграції. Декларація визначила як загальні завдання повернення державного суверенітету, усунення залишків тоталітаризму, побудова демократії і ринкової економіки, а також участь у європейських інтеграційних процесах.

Одним з найбільш показових прикладів системної трансформації політичного життя представляє собою досвід Чеської Республіки.

Як констатує Е. Г. Задорожніук, передумови демократизації суспільно-політичних відносин у Чехії були закладені ще у другій половині XIX – початку XX ст., коли одним з результатів розвитку чеського суспільства у складі багатонаціональної держави Габсбургів стало виникнення автономної політичної системи із широким спектром партій та об'єднань [63, с. 241]. Вони відображали інтереси різних верств суспільства та, переживши розпад Австро-Угорської Імперії, здебільшого збереглися у незалежній Чехословацькій Республіці. Будучи, як і Австро-Угорщина, багатонаціональною державою, міжвоєнна Чехія зберегла специфічну особливість політичного ладу габсбурзької монархії: існування автономних національних політичних підсистем, однією з яких була чеська. Розходження полягало у тому, що у 1918-1938 рр. саме чеська підсистема (і чеські політичні партії як її найважливіший елемент) служила фундаментом республіканського режиму. Це відбилося й у самому терміні «державотворчі партії», який вживався стосовно п'яти провідних політичних партій Чехії. Саме партії перетворилися у головні центри прийняття політичних рішень, ставши основним механізмом вираження волі різних соціальних груп і верств, перед якими стояло непросте завдання збереження демократичного республіканського режиму в країні, яку роздирали міжнаціональні та соціальні конфлікти.

Після 1939 р. нормальний розвиток демократичних інститутів у чеських землях був перерваний спочатку нацистською окупацією, а потім (з лютого 1948 р.) – пануванням Комуністичної партії Чехословаччини, яка зосередила у своїх руках всю владу, використавши її для створення в країні авторитарного режиму радянського типу. Проте навіть у цих умовах багатопартійність була формально збережена, хоча дві некомуністичні партії, об'єднані із Комуністичною партією Чехословаччини та кількома

громадськими організаціями у межах Національного фронту, були лише сателітами комуністів, не маючи скільки-небудь помітного впливу на вироблення політичного курсу. Демократична традиція в Чехії, закладена ще в роки монархії та продовжена при Першій республіці, виявилася перерваною, що не могло не відбитися на процесі відновлення демократичних інститутів, у тому числі системи політичних партій, у посткомуністичний період.

У свою чергу, «оксамитова революція» восени 1989 р. у Чехословаччині не тільки поклала початок формуванню нової системи влади, але й створила умови для закладання правових основ функціонування реальної багатопартійності та плюралістичної демократії. Були прийняті і практично відразу ж впроваджені у суспільну практику відповідні закони, якими регламентувалися порядок проведення виборів у законодавчі органи влади, утворення партій і політичних рухів, припинення та заборони їх діяльності. Були скасовані статті конституції про провідну роль Комуністичної партії у суспільстві, про її чільне положення в політичній системі країни [49, с. 193]. З. Н. Кузнецова зазначає, що реформатори прийшли до влади на революційній хвилі та об'єдналися на базі заперечення комуністичного режиму. Уже на початковому етапі трансформації були створені класичні політичні механізми демократії. Умовою формування плюралістичної партійної системи стала законодавчо проведена деполітизація органів державного управління. Закон про люстрацію заборонив колишнім комуністичним функціонерам займати керівні пости в органах державної влади [90, с. 16]. Застосування в Чехії Закону про люстрацію привело до того, що партійні функціонери комуністичного режиму були повністю виключені із джерел рекрутування нової чеської політичної еліти, яка отримувала свої ресурси у великій соціальній базі дисидентів-демократів.

Особливістю цього періоду в Чехословаччині було також те, що політичні зміни не закінчили соціально-економічну трансформацію, а передували їй. Для створення стандартної системи політичних партій, характерної для європейських країн з розвинутою демократичною традицією, ще не існувало необхідних соціальних передумов. Тому для періоду посткомуністичної лібералізації та створення основ демократії і багатопартійності був характерний такий феномен, як масові рухи. Вони служили, з одного боку, противагою силам старого порядку, які потерпіли поразку, але не були зломлені остаточно, з іншого ж – являли собою свого роду політичний інкубатор, у рамках якого відбувалося поступове розмежування між різними течіями та формувався фундамент майбутніх партій. У Чеській Республіці таким рухом став Громадянський форум, який об'єднав широкий спектр супротивників комуністичного режиму. А. В. Носова зазначає, що чеський Громадянський форум став важливою частиною процесу політичної демократизації в країні. У структурі форуму можна розрізнити «внутрішню» і «зовнішню» сторони, що обумовило унікальність цієї організації, заснованій на горизонтальних, неієрархічних засадах [113, с. 11].

Перемога Громадянського форуму на перших за 44 роки вільних демократичних парламентських виборах у 1990 р. показала, що короткий період протистояння Комуністичній партії та об'єднаної антикомуністичної опозиції в Чехії завершився переконливою перемогою останньої. Загроза реставрації колишнього режиму була практично усунута, що створило передумови для подальшого формування та структурювання нової системи влади.

Як вказує Ю. А. Щербакова, зламування старої державної машини та формування нових вищих державних законодавчих і виконавчих органів

спочатку носили характер «реконструкції». У результаті домовленості між Комуністичною партією Чехословаччини, Громадянським форумом і «Громадськістю проти насильства» частина депутатів Федеральних зборів країни здали свої мандати, а їх місця зайняли (без проведення виборів, шляхом «призначення») представники опозиції. Багаторазово змінювався склад чехословацького уряду для того, щоб як можна повно задовольнити за своїм персональним складом опозицію. Більше того, в 1990–1992 рр. процес політичної трансформації в Чехословаччині протікав при збереженні існуючого ще при соціалістичному ладі конституційного порядку, на основі Конституції ЧРСП [64, с. 271-272].

У 1990-1992 рр. політичні партії європейського типу, відмітними ознаками яких є відносна чіткість програмно-ідеологічних установок, фіксоване членство та багаторівнева ієрархічна структура, поступово витиснули з політичної сцени більш аморфні суб'єкти – рухи, домінування яких було відмітною рисою перших місяців після антикомуністичної революції. У Чехії цей процес знайшов своє вираження також у розпаді Громадянського форуму. На його місці виникли кілька партій та об'єднань, з яких найбільш значна роль у новітній політичній історії країни випала на долю правої Громадянської демократичної партії (ГПД). ГПД як найбільш численна та організована політична партія ліберально-консервативного напрямку швидко завоювала широку популярність. Проте їй не вдалося стати монополістом на правому фланзі чеського політичного спектра, де виник і ряд інших, хоч і менш впливових, політичних суб'єктів. Ішло поступове розмежування й на лівому фланзі та у центрі політичної сцени. Однак у цілому системі політичних партій у Чехії в 1990-1992 рр. була притаманна значна роздробленість і нестабільність, що, втім, можна вважати природнім явищем, властивим початковій стадії переходу від комуністичного режиму до

демократії у всіх країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Специфічно чеським феноменом виявилася лише наявність достатню популярної та консолідованої нереформованої Комуністичної партії [172, с. 44].

У подальшому становлення нової політичної еліти в Чехословаччині мало кілька очевидних специфічних рис. Представляється, що чеська та словацька еліти мали різні джерела рекрутування і по-різному розставляли пріоритети у своїй діяльності. Чеська еліта у своїй більшості була стурбована, насамперед, розвалом економіки, словацька – надавала великого значення боротьбі за національно-державні інтереси словацького народу [112, с. 232]. Представникам чеської та словацької політичної еліти не вдалося виробити єдині підходи до рішення масштабних завдань трансформації і навіть домовитися про прийняття Основного закону країни – нової конституції чехословацької держави. Головний зміст національного питання в Чехословаччині становила комплексна проблема державно-правового врегулювання чесько-словацьких відносин. І на початку 90-х років це питання трансформувалося в проблему власне існування державного утворення за назвою Чехословаччина [170, с. 170].

Дійсно, чехословацьке суспільство ще наприкінці 80-х рр. ХХ ст. несло в собі елементи напруги та потенційного конфлікту у відносинах між чехами і словаками. По суті конфлікт являв собою боротьбу національних груп за зміну свого статусу, за право зосередити у своїх руках і розпоряджатися більшою частиною суспільних ресурсів. Оскільки чехословацьке суспільство на початку 90-х років можна було охарактеризувати як демократичне та плюралістичне, саме цей його стан і визначив спосіб вирішення конфлікту в договірній формі [174, с. 186]. На думку Ю.А. Щербакової, конфлікт у Чехословаччині, з одного боку, можна розглядати як деструктивне явище, яке

призвело до розпаду єдиного державного утворення, а з іншого боку – як явище, що сприяло підтримці рівноваги в окремо взятій Словацькій Республіці та окремо взятій Чеській Республіці [173, с. 119].

Тому до другого електорального циклу у демократичній Чехословаччині, чергу під яким підвели парламентські вибори 1992 р., у чеській і словацькій частинах країни склались дві зовсім різні системи: якщо для Чехії були більш близькі політичні суб'єкти, які базуються на традиційних ліберально-демократичних цінностях, то для Словаччини – характерною виявилася прихильність націонал-популістським ідеям. Відсутність інституціонального механізму для пошуку консенсусу після виборів 1992 р., на яких у різних частинах єдиної держави перемогли протилежні за своїми ціннісними установками політичні сили, виявилось причиною не вирішення в остаточному підсумку політичної кризи, за якою пішов розпад федеративної держави у 1993 р. У даному аспекті, як вказує Ю. А. Щербакова, політична трансформація у своїх основних рисах завершилася в Чеській Республіці до 1993 р. та була оформлена Конституцією Чеської Республіки, прийнятою Чеською Національною радою 16 грудня 1992 р. [174, с. 190].

Подальший процес консолідації чеського довівся на середину 90-х років, коли виникли досить міцні зв'язки між основними політичними суб'єктами та певними соціальними групами. Одночасно значно зросла роль партій як центрів прийняття рішень, що визначають подальший хід трансформації чеського політичного життя. Зокрема, саме праві партії, що завоювали парламентську більшість на виборах 1992 р., насамперед ГДП, взяли у свої руки забезпечення «оксамитового розлучення» Чехії зі Словаччиною, ініційованого словацькою стороною. У той же час відбувалося швидка маргіналізація і «вимивання» невеликих центристських партій і рухів, які втрачали авторитет і популярність. У цьому сенсі можна говорити про

диверсифікованість політичних переваг чеських виборців уздовж осі «ліві – праві» – з концентрацією преференцій по обидва боки від центра цієї гіпотетичної осі. Із центристських партій міцні позиції вдалося завоювати тільки християнським демократам.

На лівому фланзі політичного спектра різко підсилилися позиції Чеської соціал-демократичної партії (ЧСДП) як провідної опозиційної демократичної сили. Звісно у 1990 і 1992 рр. соціал-демократи, через цілком зрозумілі причини, не могли одержати великої підтримки виборців. Чеське суспільство, охоплене демократичною революцією та принесеної нею свободою, не бажало знову бачити у владних структурах політичні сили, так чи інакше пов'язані з комуністичним минулим. Але вже до 1996 р. ЧСДП, усередині якої відбувся ряд істотних перебудовань, зуміла не тільки вдало скористатися ситуацією, коли значна частина соціуму розчарувалася у соціально-економічній політиці громадянських демократів, але й, що особливо важливо, запропонувати альтернативну економічну стратегію перехідного суспільства. Критикуючи ГДП за нав'язування соціуму константи індивідуального успіху та матеріального благополуччя, ЧСДП висунула на перший план завдання побудови соціально орієнтованої ринкової економіки. Запропонована соціал-демократами програму економічних реформ, орієнтованих головним чином на соціальну сферу, одержавши високу підтримку виборців, багато в чому й забезпечила ЧСДП друге місце на виборах у Палату депутатів у 1996 р. При цьому зростання популярності ЧСДП багато в чому являв собою результат «негативного вибору»: виборці віддавали перевагу цій партії, виражаючи незадоволеність політикою правоцентристської коаліції, яка перебувала у владі з 1992 р.

Разом з тим, баланс сил, який склався у результаті парламентських виборів, створив у політичному процесі Чехії досить цікавий прецедент:

юридично соціал-демократи, які програли вибори, виявилися фактично у ролі переможців. Колишній парламентській коаліції у складі ГДП-ГДА (Громадянський демократичний альянс) – ХДС-ЧНП (Християнський демократичний союз – Чеська народна партія) не вистачило всього двох місць для одержання більшості місць у парламенті та можливості формування правоцентристського уряду. Досить складний переговорний процес і пошук компромісу між політичними суб'єктами в остаточному підсумку привів до того, що громадянські демократи одержали право сформувати кабінет міністрів, але були змушені поступитися ЧСДП рядом планованих до виборів позицій.

Таким чином, у 1992-1996 рр. у Чехії відбулася консолідація провідних політичних сил, однак цей процес залишився незавершеним. ГДП і ЧСДП стали домінуючими суб'єктами на чеській політичній сцені, хоча остаточної консолідації правих і лівих сил навколо цих партій не відбулось. До того ж неоднорідність правоцентристської коаліції та зростаюче невдоволення значної частини суспільства політикою уряду В. Клауса послужили передумовою кризи правих сил. Розпад правоцентристського блоку восени 1997 р. виявився наслідком, з одного боку, внутрішніх протиріч у середовищі правих, з іншого боку, – непростой соціально-економічної ситуації в країні та пробуксовки урядового курсу, який приносив правим успіхи і політичні дивіденди на початку та середині 90-х рр., але у другій половині десятиліття більше не виправдував себе. Відставка прем'єр-міністра Чехії, голови ГДП В. Клауса завершила панування правих партій на чеській політичній сцені. До цього ж періоду 1996-1997 рр. відноситься й завершення політико-ідеологічної та соціальної трансформації всіх основних суб'єктів політичного життя.

Розкол серед громадянських демократів привів, з одного боку, до дроблення правих сил на чеській політичній сцені, але з іншого боку – сприяв зімкненню перемігшої більшості ГДП на чолі з В. Клаусом, чия енергія дозволила партії успішно провести виборчу кампанію перед достроковими виборами 1998 р. та зберегти за ГДП положення однієї із провідних політичних сил країни. Після перемоги соціал-демократів на виборах 1998 р. в Чехії склалась ситуація, за якої не вдалося створити ані право-, ані лівоцентристську правлячу коаліцію. В умовах, коли створення уряду, який опирається на парламентську більшість, представлялося неможливим, способом збереження політичної стабільності в Чехії виявилася, виникла в результаті переговорів двох найбільших партій, ЧСДП і ГДП, нестандартна політична комбінація – «опозиційний договір». Його суттю стало формування однопартійного соціал-демократичного уряду, який опирався на явні меншості у палаті депутатів, але утримувався у влади за рахунок того, що провідна опозиційна партія, громадянські демократи, дозволила йому перебувати у влади, оскільки не піднімала у парламенті питання про недовіру кабінету. Така згода ГДП була обставлена рядом умов, реалізація яких фактично привела до широкого партнерства між соціал-демократами та громадянськими демократами, незважаючи на програмно-ідеологічні розходження між ними. «Опозиційний договір» став засобом деблокування політичної системи Чехії – без зміни конституційних принципів парламентської демократії та зі збереженням пропорційного представництва політичних партій у парламенті Чехії. Позитивний ефект «опозиційного договору» полягав у тому, що політичний прагматизм узяв гору над надмірною ідеологізацією політики, забезпечивши після шести років панування правих сил зміну уряду та значної частини політичної еліти.

У подальшому «опозиційно-договірна» система продовжувала існувати, підкріплена двома додатковими угодами між ЧСДП і ГДП у 2000–2001 рр., однак ставало ясно, що ця політична комбінація поступово зживає себе. Договір між ЧСДП і ГДП був суцільно тактичною угодою, яка не усунула та не могла усунути глибоких протиріч між двома партіями. Така нестандартна політична практика, яка, по суті, була політичною змовою двох провідних партій країни, викликала у чеському суспільстві нову хвилю громадянського протесту. Така мобілізація громадянського суспільства, актуалізована в результаті спровокованого ЧСДП і ГДП конфлікту, сприяла консолідації політичних сил, які були не згодні з домінуванням у політичному процесі країни двох великих партій. Консолідація ідейно близьких політичних суб'єктів на правому континуумі партійного поля привела незабаром до утворення коаліції чотирьох політичних об'єднань – ХДС-ЧНП-СС-ГДА-ДС («Демократичний союз»), союз яких був офіційно закріплений у результаті підписаної 28 вересня 2000 р. «Святовацлавської угоди». Підписаний чотирма вищезгаданими партіями документ передбачав їх тісне співробітництво, головним чином спрямоване проти виняткового домінування у політичному процесі країни соціал-демократів і громадянських демократів. Надалі у результаті наростаючих протиріч усередині партнерів по «опозиційному договору» ЧСДП і ГДП були змушені відмовитися від своєї політичної угоди. У свою чергу, відмова ЧСДП і ГДП від нестандартної політичної практики та інтеграційні процеси, що відбулися на правому континуумі партійного поля, означали, що партійна конкуренція в Чеській республіці знову повернулася у звичне русло економічного позиціонування різних політичних акторів.

Період 2000-2002 рр. став не тільки часом занепаду та краху «опозиційно-договірної» системи, від збереження якої керівництво ЧСДП

офіційно відмовилося напередодні парламентських виборів 2002 р., але й етапом стабілізації системи політичних партій Чехії. Визначилося декілька великих політичних суб'єктів, які представляють основні ідеологічні течії та володіють стійкою популярністю серед певних верств електорату, стабільною матеріальною базою, яка дозволяє звістки широкомасштабну передвиборну кампанію. Такими суб'єктами були помірковано ліві соціал-демократи, консервативні громадянські демократи, комуністи, ліберали, християнські демократи. Стабілізація соціально-економічної обстановки в Чехії сприяла подальшій маргіналізації сил, які виступали під радикальними гаслами, насамперед, вкрай правої спрямованості [4].

Така ситуація відобразилась на подальшому розвитку політичного життя Чехії в перші півтора десятиліття XXI ст. Так, завдяки посиленню співробітництва Громадянсько-демократичного союзу та Чеської соціал-демократичної партії, сформувався баланс двох сил: правоцентристи та соціал-демократи. Таким чином, Чехія через практику дрібнення політичних суб'єктів та ситуацію монополізації владного простору наблизилася до формування двопартійної системи, визнаною найбільш сприятливою для розвинених демократичних держав. Однак останні дострокові парламентські вибори, які пройшли у Чехії в 2013 р., виявили тенденції переваги лівих сил у політичному житті. Майже 21 % голосів виборців набрала ЧСДП, АНО (центристська партія «Акція незадоволених громадян») – майже 19 %, Комуністична партія Чехії і Моравії – 15 %. ГДП отримала лише 7 % голосів виборців та відповідно 16 мандатів у чеському парламенті на противагу загальним 83 мандатам ЧСДП та Комуністичної партії Чехії і Моравії [204]. Наведене свідчить, що у Чехії за останні 20 років відбулось переосмислення лівої ідеології та комуністичної доктрини у політичному просторі на фоні кризового стану неоліберальних та

ультраправих концепцій. Тому говорити, що процес трансформації політичного життя Чехії завершився остаточно, а політичні партії сформували плюралістичну систему, як це прийнято у демократичній державі, ще зарано. Хоча, у той же час, креативне осмислення чеського досвіду є актуальним і необхідним для українських реалій.

Таким чином, Чеська Республіка за понад чверть століття пройшла суттєвий шлях від комуністичної держави до країни із демократичною структурою політикуму. Завдяки плюралізації суспільно-політичних відносин, яке проявилось у наявності широкого спектру політичних партій, що представляли інтереси різних верств чеського соціуму, процеси демократизації влади у Чеській Республіці мали відчутні результати. Після етапів боротьби між демократичними та соціалістичними рухами та їх консолідацією в «опозиційному договорі», чеське політичне життя ціле десятиліття було збалансованим. Однак, як показують результати дострокових виборів у чеський парламент 2013 р., цей процес ще не завершений, зважаючи на отримання «другого життя» Комуністичною партією Чехії.

У свою чергу, Словаччина являє собою один із прикладів повторного впровадження політичного плюралізму на просторі посткомунізму, причому успішного. Перша спроба побудови політичної демократії була почата після «оксамитової революції» 1989 р. і перервана встановленням так званого меч'яризму. Його можна визначити як систему політичного панування, який мав тенденцію до переродження в авторитарний режим при збереженні демократичних інститутів і процедур, маніпулювання якими, а також використання кримінальних структур дозволяє мінімізувати вплив опозиції в суспільстві [147]. Оскільки меч'яризм не усував самих демократичних процедур, вибори стали головним механізмом його подолання у 1998 р.

Із приводу значення виборчої кампанії 1998 р. та її результатів у науковій літературі присутні різні оцінки. Більшість дослідників розглядають вибори 1998 р. як поворотний момент у процесі виходу Словаччини зі стану посткомунізму. Так, Ю. А. Щербакова вважає, що вибори спричинили «зміни політичного стилю, котрий панував у країні протягом чотирьох років – 1994-1998 рр. У цих виборах не було очевидного переможця, але був, безумовно, хто програв, – це урядова коаліція на чолі з Мечьяром» [147]. Словацькі дослідники підкреслюють, що до кінця 1990-х років відбулися істотні зрушення в електоральній мотивації громадян. Я. Бунчак, порівнюючи результати аналізу цінностей, визнаних населенням на початку та наприкінці десятиліття, виявляє не радикальні зміни, але помітні зрушення в їх змісті. Найбільш виразне зрушення в оцінці сфери політики, важливість якої в очах людей значно знизилася. В 1991 р. з політикою пов'язувалися більші надії, а наприкінці 90-х рр. – від неї вже нічого особливо гарного або корисного не чекали [16, с. 9]. Так, Я. Стена вказує, що основи електоральної активності лежали в сфері соціальних відносин. «Виборці були не задоволені станом словацької охорони здоров'я, життєвим рівнем, криміналізацією громадського життя, безробіттям, рівнем оплати праці та пенсійного забезпечення. У передвиборній мотивації населення прагнення до відновлення демократії займало лише п'ятнадцяте місце» [Цит. за: 171].

Істотні зміни відбулися в структурі партійної системи Словаччини. І. Н. Тарасов, визначаючи загальну періодизацію трансформації партійних систем у посткомуністичному ареалі, показує, що сучасний етап розвитку партій Центрально-Східної Європи охоплює період, починаючи з 1997-1998 рр., коли в основному склався діючий склад політичних сил. Головною характеристикою дослідник називає прагнення до стандартизації організаційної структури політичних партій, їх відносин між собою на тлі

зміни фаз розширення та скорочення відкритої межпартійної конкуренції [147].

Американський дослідник К. Діган-Краузе вважає, що успіх повторної демократизації у Словаччині пов'язаний з переформатуванням партійної системи країни, а також зміцненням інституту виборів. Відкрита ідейна конкуренція політичних партій дозволила протягом двох електоральних циклів (1998-2002 рр., 2002-2006 рр.) створити стійку конфігурацію електоральних переваг, зберегти політичну стабільність. Виборча кампанія й результати виборів 2002 р. зафіксували факт подолання мечьяризму. Демократична коаліція зуміла сформувати уряд, опираючись на парламентську більшість, незважаючи на те, що партія В. Мечьяра – Рух за демократичну Словаччину (ДЗДС, пізніше Народна партія, НП-ДЗДС) – виявилася інкумбентом, одержавши 19,5 % голосів виборців [Цит. за: 171].

Роль політичного центра була незначною. Центристи, представлені в парламенті з 1998 р., збільшили в 2002 р. своє представництво в 2 рази, однак в 2006 р. жодна центристська партія не одержала парламентського статусу. Перманентна криза центру – характерна риса словацької партійної системи. Центр оформлений слабо, його становлять перманентно виникаючі суб'єкти, які позиціонують себе «над конфліктом». Неважко помітити, що вплив лівих значно змінився. Якщо в 2002 р. їх представництво в парламенті становило лише 1/3, то у 2006 р. популярність партії «Смер – Соціальна демократія» поправила положення лівих у Словаччині. Навпроти, праві, пройшовши пік електоральної підтримки в 2006 р., виявилися витиснутими на периферію парламентської політики.

Оцінюючи внутрішньополітичну ситуацію в Словаччині після виборів 2006 р., А. Хорват цілком наочно показав, що для цієї країни зовсім не характерне протистояння лівих і правих, лібералів і консерваторів. Більше

помітний розкол між популістсько-націоналістичним і помірним істеблшментом. Нові партії та коаліції, як правило, формуються не на ідеологічній, а на кон'юнктурній основі [Цит. за: 171].

У цьому зв'язку найважливішою характеристикою словацької партійної системи виступає коаліційний потенціал політичних партій. За увесь час існування незалежної Словаччини лише у 2012 р. був сформований однопартійний уряд, чого не було навіть при мечьярізмі та високій популярності ДЗДС. Правоцентристські кабінети М. Дзурінди (1998-2006 рр.) і І. Радичової (2010-2012 рр.) являли собою коаліції, які в різні періоди склалися із представників від 4 до 8 політичних суб'єктів. Кабінет Р. Фіцо в 2006-2010 рр. лише з великою часткою умовності можна назвати лівоцентристським. Таким чином, праволіберальні партії в Словаччині мають великий коаліційний потенціал, однієї із причин якого є помітна фрагментація ідеологічного спектру. Саме слабкий коаліційний потенціал «Смер» змусив партію в кампанії 2012 р. вишиковувати стратегію домінування [171]. Навпроти, опозиція, ядром якої є Словацький демократичний і християнський союз (СДХС), у пошуку нових партнерів не має істотних утруднень. Ще одним потенційно помітним гравцем на словацькій політичній сцені М. Рибарж і К. Діган-Краузе називають прокомуністичних політичних суб'єктів [Цит. за: 171].

Таким чином, словацький політичний плюралізм має основні характеристики, які властиві сучасному етапу розвитку партій Центрально-Східної Європи: це стандартизація політичних суб'єктів і відносин міжпартійної конкуренції, стабілізація парламентського представництва та зменшення варіативності електоральних переваг.

Що стосується досвіду плюралізації в Угорщині, то у сучасній історії процес трансформації суспільно-політичних відносин шляхом плюралізації

розпочався у листопаді – жовтні 1989 р. формується офіційна опозиція. Виникає Угорський демократичний форум (націонал-консерватори) та інші організації. Діалог влади та опозиції почався у вигляді «круглого столу» 13 червня 1989 р. під егідою незалежного форуму юристів, учасниками якого була влада, дев'ять опозиційних партій та провладні суспільні організації. Висновком домовленостей було: узгодженість з опозицією щодо змін у державному ладі, внесення змін у конституцію, введення посади президента, підготовка до вільних парламентських виборів. Під час даних засідань відбулась подія, після якої почався етап демократичної трансформації в Угорщині – символічні похорони 16 червня 1989 р. Імре Надя, на 31 річницю його смерті, в яких брало участь близько 300 тисяч чоловік [87, с. 65].

Одночасно завдяки вищевикладеним подіям в Угорщині зникає керівна роль комуністичної партії (слід відзначити, що в Угорщині до сьогодні збереглися партії та угруповання ортодоксальних комуністів, але вони перебувають сьогодні на периферії політичного життя і майже не відграють помітної ролі), проходять вільні парламентські вибори та встановлюється багатопартійність. В Угорщині до компромісу проведення демократичних парламентських виборів опозиційні партії та комуністи прийшли під час засідань угорського трьохстороннього столу в червні - вересні 1989 р. Також цього року прийняті основні принципи виборчого права, які містяться в конституції Угорщини. Перші вільні вибори були проведені 25 березня 1990 р. на мажоритарно-пропорційній основі [161, с. 34].

Після перемоги на виборах Угорський демократичний форум (УДФ) утворив з Незалежною партією дрібних хазяїв та із Християнсько-демократичною народною партією урядову коаліцію, яка опирається на міцну парламентську більшість. Одночасно принципово важливе значення мала політична угода, яку УДФ уклав із Союзом вільних

демократів (СВД). Суть її в значній мірі зводилася до того, що УДФ на виборах президента країни підтримав кандидата від СВД А. Генца, а вільні демократи, у свою чергу, на основі узгодження принципових питань зобов'язалися підтримувати УДФ у парламенті при рішеннях, пов'язаних зі зміною суспільно-економічної системи та відповідних виправлень до конституції, які вимагають при голосуванні кваліфікованої більшості в 2/3 депутатів. За даною угодою стояла певна спільність позицій зазначених політичних сил, що виявилася в ході їхньої боротьби з Угорською соціалістичною робочою партією (УСРП) та її наступницею – Угорською соціалістичною партією (УСП). Однак на ділі після фактичного відходу УСРП із суспільно-політичної сцени та слабкості УСП угода християнсько-демократичного УДФ із ліберальною опозицією отримала більш широкого змісту, зігравши досить важливу роль у підтримці відносно стійкості угорського суспільства на етапі якісної трансформації суспільно-політичних відносин [103].

Слід підкреслити, що таку гармонійну трансформацію в Угорщині можна пояснити тим, що в цій державі було відсутнє явне домінування однієї партії та склалась двухблокова відносно рівноважна система. Угорський політолог А. Вебер підкреслює особливість партогенеза в Угорщині: тут, на відміну від інших країн регіону, ніякої ролі не відіграли історичні партії [205, с. 805].

У цілому ж зі зміною політичної системи домінуючим у суспільному житті Угорщини на період до 1993 р. став християнсько-демократичний напрям, який відрізнявся досить яскраво вираженим національно-патріотичним фарбуванням. Поряд з ним отримав розвиток потужний ліберальний рух, який представляв основну опозиційну силу відносно християнсько-демократичної парламентської більшості та

коаліційного уряду. Явно більш слабкою виглядає поки угорська соціал-демократія. Тут мав місце не переборений зв'язок з недавнім комуністичним минулим. Це обумовило невисоку популярність соціал-демократичного напрямку серед населення. Однак у 1994 р. відбулося утворення коаліції з лівої (Угорська соціалістична партія – УСП) і правої (СВД) партій, що виявилось революційним кроком у політиці того часу, тому що в східноєвропейських країнах боротьба між лівими та правими в ті роки прийняла форму антагоністичного конфлікту [17, с. 180].

Унаслідок виборів 1994 р. утворилась урядова коаліція УСП-СВД. Створення цієї коаліції мало далекосяжні наслідки для СВД. Вільні демократи на виборах 1998 р. втратили близько 2/3 своїх виборців, що пояснюється низкою попередніх невдач. Головним «гріхом» СВД був сам факт створення коаліції з посткомуністичною УСП, тому більшість попередніх виборців СВД проголосувала за ФІДЕС – УГС.

На початку XXI сторіччя на угорську політичну арену, як головні гравці, знову виходять ліві. Але світова криза, помилки керівництва уряду і, в першу чергу, авторитаризм Ф. Дюрчані, призводить до катастрофічного зменшення довіри до соціалістів. Опозиція навпаки завойовує все більше і більше прихильників серед електорату, вплив правонаціоналістичної ідеології на населення країни зростає, чому сприяло також і членство країни в НАТО та ЄС.

Слід відзначити, що за період трансформації в Угорщині не тільки виникли партії, що мають стабільну підтримку електорату, а й сформувалась стандартна система партій, характерна для розвинутих європейських демократичних країн. Консолідація партій призвела до їхнього скорочення з 200 до 70 на початку XXI ст. Угорщина далі інших країн Східної Європи

просунулась на шляху створення двопартійної системи (за УСП або СМД голосують приблизно 90% виборців) [17, с. 180].

Так, успішний процес політичної структуризації суспільства яскраво видно на тому прикладі, що під час виборів 2002 р. два найбільші виборчі блоки (УСП, з одного боку, та ФІДЕС – УГС й УДФ – з другого) здобули понад 90 % голосів виборців, тоді як на виборах 1990 р. такої підтримки не отримали навіть перші п'ять парламентських партій разом узятих. Таким чином, фактично відбувається поступовий і природний перехід до двополюсної системи. Створення двох зазначених політичних полюсів, які ввібрали більшу частину електорату колишніх провідних партій, відбулося протягом незначного відтинку часу. Досвід попередніх шістьох парламентських виборів засвідчив тенденцію до гомогенізації електорату на всій території Угорщини: регіональні відмінності в результатах виборів ставали дедалі менш значними.

Також у даному аспекті показовою є передвиборча кампанія 2006 р. Так, початок 2006 р. в Угорщині пройшов під знаком передвиборчої боротьби. Провідна партія соціалістично-ліберальної урядової коаліції, Угорська соціалістична партія (УСП), активно проводила таку соціальну політику, яка б забезпечила їй максимальну підтримку не лише в таборі постійних прибічників, але й тих, хто ще не визначився зі своїм вибором. Коаліційний партнер соціалістів, Союз вільних демократів – Угорська ліберальна партія (СВД–УЛП) на чолі з Габором Кунце висунув низку умов для продовження партнерства на майбутніх виборах. Серед них була вимога реформи системи охорони здоров'я в Угорщині. Союз молодих демократів – Угорський громадянський союз (СМД–УГС), провідна опозиційна партія на чолі з Віктором Орбаном, розширила базу своєї підтримки в суспільстві. Для цього

в березні було укладено партнерську угоду зі Спілкою угорських профспілок [18].

Аналогічний крок здійснив також опозиційний Угорський демократичний форум (УДФ) на чолі з Ібоя Давідом, який уклав угоду про взаємодію на виборах із Союзом підприємців Угорщини. Однак неспроможність правих об'єднатись скоротила їхні шанси на перемогу; основну провину аналітики, покладали на Віктора Орбана, відомого своєю безапеляційністю та авторитарним стилем керівництва.

За підсумками обох турів УСП отримала 190 мандатів (48%), СМД-УГС разом із ХДНП – 164 (42%), СВД-УЛП – 20 (4,6%), УДФ – 11 (2,8%). Головою Державних Зборів УР було вкотре обрано Каталін Сілі (УСП) [149, с. 28].

6 квітня 2014 р. в Угорщині відбулися парламентські вибори. За їх результатами правляча угорська партія ФІДЕС прем'єр-міністра Віктора Орбана змогла утримати конституційну більшість у новому складі Державних зборів (парламенту), отримавши на виборах 6 квітня 2014 р. 133 депутатські мандати (66,83 %). Результати виборів ще раз підтвердили, що позиції правлячої коаліції досить сильні. Більшість населення підтримало правоконсервативний курс уряду Віктора Орбана. Так що з впевненістю можна стверджувати, що ці вибори не принесли суттєвих змін у політичне життя Угорщини [150].

Отже, угорський політичний плюралізм виражає наступні напрямки суспільно-політичних поглядів: консервативно-лівий, соціалістичний, соціал-демократичний, соціал-ліберальний і радикально-демократичний, правоцентристський, народно-демократичний та консервативно-правий, християнський. За року трансформації суспільно-політичних відносин Угорщина змогла добитись значних успіхів у політичній трансформації

суспільно-політичних відносин, демократія тут заснована на плюралізмі, інтегрованому суспільстві, громадянській культурі, європейських ліберальних цінностях.

Варто відзначити, що процес становлення та розвитку угорського, чеського та словацького політичного плюралізму можна провести паралелі із українською моделлю. Слід визнати, що після подій на Майдані у 2013–2014 рр. та розпочатої владою політичної перебудови, Україна знаходиться лише на етапі започаткування демократичної державності, яка останні 25 років вміло консервувалась різними політичними силами. І хоч вітчизняна політична історія містить факти наявності як соціал-демократичних, центристських та націоналістично й ліберально орієнтованих партій, так і укладення компромісних договорів між різними політичними силами, варто констатувати, що здебільшого ці факти носили псевдодемократичний характер, адже були, скоріш, проявленням волі олігархічних та владних сил тіньової економіки, ніж репрезентацією інтересів громадянського суспільства. До того ж продовження діяльності Комуністичної партії України у різноманітних владних конструкціях говорило вже не про реальне ідеологічне значення цього руху, а про конформну підтримку його лідерами будь-яких провладних об'єднань при суттєвому сприйнятті Комуністичної партії України, а точніше – давно втрачених її цінностей, які перетворились на памфлети, серед найнижчих верств суспільства. На сьогоднішній день українські суспільно-політичні відносини нагадують чеський варіант переходу із посткомуністичної ери у демократичну, який мав місце наприкінці 80 – початку 90-х р. ХХ ст. Поки що, як і у випадку із угорськими чеськими та словацькими перетвореннями, українці віддають перевагу проєвропейським та ліберальним політичним

партіям, відкидаючи лівий бік політикуму як такий, що гальмує реформи в країні.

4.2. Польський досвід розбудови політичного плюралізму та його впливу на політичні процеси в Україні.

Процес політичної трансформації, який почався в Польщі у 1989 р., у якості однієї з найбільш значимих складових містив у собі з метою демократизації суспільно-політичних відносин розвиток політичного плюралізму у всіх його проявах. Так, довгі роки фактично одна партія – Польська об'єднана робоча партія – визначала політичне буття країни, на монолітному вигляді якого практично не відбивалося існування партій-сателітів – Об'єднаної селянської та Демократичної. Однак процеси демократизації суспільно-політичного життя в Польщі кінця 80-х – початку 90-х років змінили цю картину.

Однак особливістю становлення політичного плюралізму у Польщі у порівнянні з іншими країнами, у яких панував радянський режим, була наявність організованої і відносно чисельної опозиції, що охоплювала робочих державних підприємств, об'єднаних у профспілку «Солідарність». Прагнення комуністів зберегти політичну владу на тлі зростаючої економічної кризи і відсутності перспектив його подолання в рамках радянського блоку призвели до спроб розширення інтеграції зі світовою системою. Але початкові спроби включити окремі опозиційні групи в політичний діалог не привели до успіху.

Початок сучасних демократичних змін у Польщі можна датувати 80-ми роками, коли прагнення громадян до участі в управлінні державою увійшло в конфлікт з існуючою законодавчою базою і конституційними основами

польської держави. Розпочатий процес формування демократичної складової конституціоналізму знайшов точку росту в 1988 р., коли влада усвідомила неминучість політичних перетворень і почали переговори з опозицією на чолі з Л. Валенсою. На початку лютого 1989 р. приступив до роботи так званий «Круглий стіл» на віллі Магдаленка. Результатом переговорів стала угода, підписана 4 квітня 1989 р. яка передбачала ряд докорінних змін в державному устрої Польської Народної Республіки. Поряд з поступками опозиції, часткової лібералізації ЗМІ та легалізації руху «Солідарність», угода передбачала і лібералізацію виборчого законодавства (35 % місць у сеймі розподілялися на виборній основі, а 65 % були гарантовані Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) і союзним з нею партіям і організаціям), а також відновлення інститутів президента і сенату. Але політична система, сформована в ті роки, незважаючи на очевидні поступки опозиції в області зміни системи державної влади, не була результатом усвідомлених конституційних реформ, а лише підсумком політичного компромісу.

Розпочаті перетворення політичного та соціально-економічного життя Польщі стали платформою для активізації конституційного процесу, підсумком якого стали 7 конституційних реформ, які були реалізовані у 1989-1997 рр. Як зазначає Б. А. Страшун, основними цілями розпочатого процесу були: «створення умов для перетворення держави на демократичну і правову, пошук оптимальних форм організації державної влади, відродження громадянського суспільства» [78, с. 345]. Ухвалення 7 квітня 1989 закону про внесення поправок до Конституції ознаменувало собою створення Третьої Речі Посполитої. Хоча, як зазначає Б. А. Страшун, влада, підписавши угоду за підсумками «Круглого столу», «розраховувала зберегти свою владу фактично, спираючись на допомогу партій-союзників» [78, с. 675-676]. Конституційна реформа і наступні вибори до сейму і сенату

продемонстрували прагнення громадян до ще більш глибоких політичних змін і фактично ознаменували закінчення епохи комунізму в Польщі.

Оцінюючи значення «Круглого столу» в польській історії, не варто переоцінювати його роль як майданчика, на якому розроблявся інституційний дизайн нової демократії. «Круглий стіл» став лише опорною точкою для пошуку найбільш оптимальної системи управління. Контракт між владою та опозицією, укладений за підсумками переговорів, «надав польської системної трансформації еволюційний характер» [100, с. 30], але не дав відповідей на ключові для реформування соціально-політичного життя та, зокрема, суспільно-політичних в країні.

Частково допустивши опозицію до законодавчої роботи, ПОРП розраховувала оновити і знову легітимізувати свою власну владу. Але частково відкриті вибори дали несподіваний результат, ставши точкою відліку формування нової партійної системи в Польщі. Що стосується ситуації на той період у системі правління, то зміни Державної ради спіралися на гарантований парламентською більшістю інститут президента, який обирався обома палатами Національних зборів і володів досить великими повноваженнями в питаннях відкликання уряду і розпуску сейму, а також право відкладального вето, і саме Національні збори, які склалися тепер з сейму і сенату, сформували напівпрезидентську систему управління з невеликим ухилом у бік парламентаризму.

Доволі швидко виникає безліч політичних партій (до 1991 р. було зареєстровано 270 партій). Однак це були утворення в основному нечисленні, які не мали ні чітких програм, ні соціальної бази, ні фінансового забезпечення. Тоді, на зорі польського політичного плюралізму, більше 10 партій і рухів визначали себе як християнські, стільки ж – як екологічні й «зелені». У назвах 20 партій фігурувало визначення «демократичний»; 14 –

«національний»; 6 – «консервативний», 4 – селянський [2, с. 54]. Як би пробудившись від летаргічного сну, відродилися партії й рухи, які існували в міжвоєнній Польщі. Знову на політичній сцені з'явилася ППС (Польська соціалістична партія).

У реальності партійна мозаїка була набагато більш складної та багатопланою. Досить сказати, що у перших демократичних виборах у сейм брало участь більше 100 виборчих об'єднань і блоків, 24 з яких увійшли до складу сейму [2, с. 55]. Ці перші, дійсно вільні вибори проводилися на основі пропорційної виборчої системи, що не припускає ніяких обмежень. Така «м'яка» виборча система лише мінімально спотворювала волю виборців і була виправдана рядом обставин. Насамперед, необхідно було продемонструвати реальну політичну волю та можливість прояву плюралізму думок. Будь-які спроби введення обмежень могли викликати асоціації з колишнім режимом, що було небажано. Крім того, політичні сили, пов'язані з «Солідарністю», були тоді сильні та авторитетні настільки, що конкуренції можна було з не побоюватися.

У такому вигляді система проіснувала до 1992 р. коли була прийнята Мала Конституція, яка закріпила всі досягнення «Круглого столу» і вперше в історії демократичної Польщі регламентувала розподіл повноважень між виконавчою і законодавчою гілками влади, основною метою чого було «встановлення добре налагодженого механізму взаємодії державних правових центрів» [2, с. 57].

Але подальша політична історія країни продемонструвала, що Мала Конституція не досягла своєї мети. Проте, слід відзначити, що саме під час дії Малої Конституції, незважаючи на те, що основною лінією розділу залишалось ставлення до комунізму, проходила стадія концентрації партійної системи. Крім того, Мала Конституція заклала вектор розвитку системи

управління державою в сторону змішаного типу, хоча і з відчутними домішками президентської республіки. Так, незважаючи на те, що уряд був підзвітний сейму, президент мав право призначати трьох так званих президентських міністрів – оборони, внутрішніх і закордонних справ, а також впливати на призначення нових міністрів (президент міг не погодитися з відставкою будь-якого з міністрів). Відомий польський політолог Р. Мояк зазначає, що ефективність інституту президента не може бути забезпечена тільки лише закріпленими в конституції рисами напівпрезидентської системи правління, і президент, який не має підтримки парламентської більшості, приречений на «політичну самотність» [194, с. 34].

Головний недолік Малої Конституції – нечіткий розподіл повноважень між законодавчою і виконавчою владою – стимулювали розробку нового основного закону, який був прийнятий в 1997 р. Прийняття Конституції 1997 року, ознаменувало початок нового етапу в політичному розвитку країни. Такої думки дотримуються багато політологів. Зокрема, А. Сярофф зазначає, що Конституція 1997 р. встановила парламентсько-кабінетний режим з особливою роллю президентури [203, с. 299].

Нова Конституція хоча й внесла необхідні корективи в розмежування повноважень між гілками влади, але не передбачала механізм вирішення конфліктів. Незважаючи на те, що повноваження президента були значною мірою обмежені, однак за допомогою двох важелів – права відкладеного вето і права оскарження законів у Конституційному суді, президентура могла досить сильно втручатися в законодавчий процес. Це протиріччя породило дві точки зору щодо можливої модернізації системи управління в Польщі: перша – посилення влади президента, а друга, відповідно, – зміцнення позиції прем'єра. Тим не менш, незважаючи на триваючу критику та суперечки, Конституція 1997 р. сприяла зміцненню нової системи влади і

демократичним перетворенням у Польщі, забезпечивши, при всіх мінусах, стабільний економічний розвиток, дотримання демократичних прав і свобод. Сформована система управління з конструктивним вотумом недовіри уряду значно посилило вагу прем'єр-міністра і його місце в системі вищих державних органів. «Польська модель напівпрезидентської республіки демонструє наближення до шуканого балансу інститутів, але навіть вона не гарантує, хоча і істотно знижує, ризик виникнення інституційних конфліктів» [146, с. 93].

У той же час не можна не відзначити той факт, що значний вплив на політичний процес, результатом якого стали зазначені вище демократичні та економічні завоювання, здійснила ефективна партійна система, яка також пройшла тривалий і складний шлях пошуку оптимальних рішень, що змогли б забезпечити «чіткі інституційні рамки партійної конкуренції та рівні можливості політичної участі акторів у процесі боротьби за владу» [61, с. 112].

Таким чином, простеживши шлях інституційних змін в Республіці Польща, що почалися за «Круглим столом» в 1989 р. і завершилися прийняттям 17 жовтня 1997 р. діючої Конституції, можна зробити висновок, що за останні роки країна впевнено просувалася в бік змішаної системи політичного управління. Передумови до формування змішаної системи управління були закладені в 1989 р., коли був відновлений інститут президента, який обирається обома палатами парламенту. Після введення прямих виборів президента, які зробили цей інститут більш легітимним в очах виборців, ніж сейм, Польща ще далі «мігрувала» у бік президентської системи управління.

Хід демократизації Польщі був зумовлений специфічними вихідними умовами. Партії виникли в результаті кризи участі та кризи легітимності

попередньої системи. Їх виникненню передувала повна зміна ставлення суспільства до політичної влади. Партії виникли як з частини колишньої номенклатури, так і з контреліти «Солідарності», вони створювалися швидше зверху, а головною площиною їх формування були чергові парламентські вибори, а також функціонування законодавчої влади. Елітарні і парламентарні коріння партій, відсутність власних партійних традицій і зв'язку з інтересами соціальних груп, сила незалежних профспілок та представництва деяких господарських галузей зумовили інституційну слабкість партій. Специфіка вихідних умов привела до того, що в Польщі не були створені сильні масові партії. Незважаючи на свою слабкість, польські політичні партії, без сумніву, об'єднали розрізнену політичну волю і створили умови для реального політичного плюралізму у суспільстві.

Принципова трудність, яку несе з собою ситуація змін, що складається, зокрема, у переході від видимості єдності до явної конкуренції, від однопартійної до багатопартійної системи, сприяє дезорієнтації суспільства і з самого початку створює перешкоди легітимації нової системи. Нові уряду обмежені впливом старої бюрократії, а їх члени обтяжені необхідністю налагоджувати відносини з колишньою номенклатурою, Це підтверджує проходження двох критичних точок демократичних змін. По-перше, в результаті виборів у рамках політичної системи дворазово відбулася передача політичної влади від однієї партії до іншої. Причому двічі влада передавалася від коаліції партій пост-«Солідарності» партіям колишньої номенклатури, що можна визнати особливо важким випробуванням для демократії. Подібна передача влади стосувалася також поста президента. По-друге, часто відбувалася передача влади всередині політичних партій між їхніми лідерами, що також слід визнати проходженням важливого тесту консолідації демократії.

О тже, в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ століття Польща пережила глибокі трансформаційні перетворення, в ході яких відбувся перехід від авторитаризму до демократії. Це сприяло впровадженню в політичну систему країни традиційних для західноєвропейського парламентаризму інституцій. Однією з них, без сумніву, виступає парламентська опозиція.

Функціонування опозиції є невід’ємним елементом політичної системи всякої демократичної держави та основою реального політичного плюралізму в країні. Головним інституційним елементом опозиційних структур виступають партії, які набувають статусу опозиційних чи правлячих у ході змагання за владу через вибори. За своєю природою опозиція є носієм альтернативних шляхів розвитку суспільства. Ефективність діяльності політичної опозиції, належне виконання нею суспільних функцій, на думку науковців, залежить від багатьох факторів. Серед них: законодавче визначення статусу опозиції; гарантії її прав; наявність механізмів врахування позиції меншості під час прийняття рішень у парламенті; згуртованість сил опозиції, наявність авторитетного лідера [32].

Взаємодія влади та опозиції повинна відбуватися на основі так званого «демократичного контракту». Такий контракт передбачає демократичний шлях вирішення конфліктів, які структурно протиставляють одне одному різноманітні групи суспільства в їхній боротьбі за владу. Він найкращий, оскільки віддає перевагу не пригніченню і знищенню суперника, а є успішним генератором нових суспільно-політичних відносин. Такий контракт привчає членів соціальної групи до загально прийнятних договірних процедур. Влада закону не нав’язується тільки волею найбільш сильних, вона поступово стає результатом згоди найбільш слабких чи меншості, нехай навіть тимчасової [91, с. 137].

У Польщі немає правової інституціоналізації парламентської опозиції як форми політичної опозиції. Такий стан речей переважає в європейських політичних системах. Натомість у країні опосередковано існують правові гарантії для її діяльності. Зокрема, як у «малій Конституції» 1992 р., так і в Конституції 1997 р. громадянам гарантована «свобода створення та діяльності політичних партій» і впливу демократичними методами на формування державної політики при однозначній забороні діяльності анти системних партій і угруповань (ст. 13 Конституції РП). Статус парламентської опозиції був посилений через реалізацію ідеї вільного мандату (від 1990 р.), а також пов'язану з ним свободу вираження поглядів, що є вагомим гарантією політичного плюралізму в найвищих представницьких інституціях Польщі [21, с. 447].

Польський політолог Т. Кравчик вважає, що не існує універсального взірця, який дозволяє обґрунтувати, коли політична кооперація опозиції з урядом є підтримкою демократії, а коли призводить до викривлення її засад [191, с. 159]. Але можна з впевненістю стверджувати, що для демократичного режиму є досить корисною поміркована політична боротьба між партіями, а також пошук через них поміркованого компромісу, а у подальшому, можливо, і консолідації.

Важливим при цьому є визначення напрямів можливої співпраці опозиції і парламентської більшості. В. Весоловський звернув увагу на чотири чинники співпраці, які окреслюють можливість консенсусу політичних партій у демократичній системі. По-перше, це досягнення згоди щодо визнання основних рис політичної системи. По-друге, погодження тих справ, які можуть стати площиною спільної діяльності парламенту і уряду. По-третє, узгодження правил взаємної конкуренції і співпраці між

політиками. По-четверте, взаємне визнання себе як партнерів, легітимізованих до участі у спільних погодженнях і діях [187, s. 468].

Після виборів 1993 р. до Сейму II каденції парламентська опозиція (Демократичний союз, Конфедерація незалежної Польщі, Безпартійний блок підтримки реформ, Союз свободи, Союз праці) контролювала загалом 42 % мандатів. Парламентарна опозиція в той час на практиці відігравала істотну роль. Її представники очолили 6 з 27 комісій [178, s. 37]. Симптоматично, що після виборів влада не застосувала положення «переможець бере все». На такий стан відносин вплинули декілька чинників. Серед них С. Божик називає негативне ставлення президента О. Валенси до урядової коаліції Союз демократичних лівих сил – Польська народна партія. Другим чинником залишався невисокий рівень легітимізації урядової коаліції. Опозиція часто вживала аргумент, що понад 1/3 виборців голосувала за опозиційні угруповання, які не мали в 1993 р. своєї репрезентації в парламенті [178, s. 37].

Таким чином, у Польщі в середині 90-х років закріпилася режим «динамічної рівноваги», при якому діяли кілька приблизно рівних загально національних політичних гравців. Конституційна модель, закріплена в 1997 р., призвела до інституціоналізації своєїрідної версії конкурентного «двовладдя», що ґрунтується на балансі формальних важелів і ресурсної бази підтримки основних протагоністів. Така ситуація в умовах політичної конкуренції сприяла закріпленню демократичних правил гри і блокувала потенційні спроби реалізації політики «переможець отримує все» з боку будь-якого учасника. Трансформація суспільно-політичних відносин в аспекті політичного плюралізму в Польщі перебуває на етапі консолідації демократії, на якому продовжує залишатися доволі потужна неформальна сфера впливу. Проте джерелами подальшої демократичної трансформації

суспільно-політичних відносин у бік політичного плюралізму є реальна легітимація демократичних сил, прогрес у наближенні польського законодавства до західних зразків, сприйняття демократичних правил гри усіма політичними силами.

Висновки до розділу 4.

Процес становлення політичного плюралізму у країнах Центрально-Східній Європі розпочався із розпадом СРСР, коли майже у тридцятьох країнах змінилися політичні системи. Найбільш успішними прикладами утвердження політичного плюралізму у Центрально-Східній Європі слід назвати Угорщину, Польщу, Чехію та Словаччину. Процеси плюралізації суспільно-політичних відносин в Угорщині, Польщі, Чехії та Словаччині проходили більш продуктивно через те, що ці країни хоч і входили до Договору про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу, який по своїй суті переводив їх під повний протекторат СРСР, однак мали власну політичну систему, яка суттєво відрізнялась від бюрократичного апарату радянських республік. Крім того, у цих країнах зберігалась багатопартійна культурна традиція та після їх виходу з організації Варшавського договору основний вплив здійснювали переважно західні партнери, активно підтримуючи демократичні трансформації.

З 1989 р. у Польщі розпочались зміни суспільно-політичних відносин, спрямовані на становлення політичного плюралізму. Хід демократизації Польщі був зумовлений специфічними вихідними умовами. Партії виникли в результаті кризи участі та кризи легітимності попередньої системи. Їх виникненню передувала повна зміна ставлення суспільства до політичної влади. Партії виникли як із частини колишньої номенклатури, так і з

контреліти «Солідарності»; вони створювалися швидше зверху, а головною площиною їх формування були чергові парламентські вибори, а також функціонування законодавчої влади. Елітарні і парламентарні коріння партій, відсутність власних партійних традицій і зв'язку з інтересами соціальних груп, сила незалежних профспілок та представництва деяких господарських галузей зумовили інституційну слабкість партій. Специфіка вихідних умов призвела до того, що в Польщі не були створені сильні масові партії. Незважаючи на свою слабкість, польські політичні партії, без сумніву, об'єднали розрізнену політичну волю і створили умови для реального політичного плюралізму в суспільстві.

У середині 90-х років в Польщі закріпилася багатополіусна політична система, у якій у режимі «динамічної рівноваги» діяли кілька приблизно рівних загально національних політичних гравців. Конституційна модель закріплена 1997 р. в Основному Законі Польщі призвела до інституціоналізації своєрідної версії конкурентного «двовладдя», що ґрунтується на балансі формальних важелів і ресурсної бази підтримки основних протагоністів. Досвід Польщі зображує найбільш гармонійний перехід від авторитарного до демократичного режим і поступового становлення політичного плюралізму.

Важливою подією, яка вплинула на плюралізацію суспільних процесів у Чехословаччини була «Оксамитова революція» 1989 р., в результаті якої постала нова політична система з реальними атрибутами демократичної держави, такими як багатопартійність, свобода слова, розподіл гілок влади. Після розпаду країни на Чеську Республіку та Словацьку Республіку обидві країни стали демократичним державами зі сталим функціонуванням політичного плюралізму. Однак у кожній з новоутворених країн становлення політичного плюралізму мало свою специфіку. Чеський шлях

посткомуністичної плюралізації суспільно-політичних відносин може вважатися одним з найбільш показових: у незалежній Чеській Республіці новий соціально-економічний і суспільно-політичний устрій, у тому числі система політичних партій, створювався без якої-небудь підготовки, що дозволило у короткий строк сформувати життєздатних суб'єктів вираження громадських інтересів. Словацькому жому політичному плюралізму на стадії становлення були властиві стандартизація політичних суб'єктів і відносин міжпартійної конкуренції, стабілізація парламентського представництва та зменшення варіативності електоральних переваг.

Трансформація суспільно-політичних відносин в аспекті політичного плюралізму в країнах Центрально-Східної Європи перебуває на етапі консолідації демократії, на якому продовжує залишатися доволі потужна неформальна сфера впливу. Проте джерелами подальшої демократичної трансформації суспільно-політичних відносин у бік політичного плюралізму є реальна легітимація демократичних сил, прогрес у наближенні законодавства до західних зразків, сприйняття демократичних правил гри усіма політичними силами.

ВИСНОВКИ

1. Політичний плюралізм розглядається в якості складової здійснення трансформації суспільно-політичних відносин та однією з умов транзиту (переходу) від авторитарного до демократичного політичного режиму. Політичний плюралізм є предметом вивчення транзитології, яка виникла у 70-і роки ХХ ст., за метою дослідження процесів демократичного переходу у дусі невідворотності та позитивності його наслідків для країн, які до нього вдалися. Основними представниками транзитології є Ф. Шміттер, Д. Растроу, Г. О'доннелл, А. Пшеворський, які у своїх дослідження класичного періоду виділяли механізми для як найшвидшого та найефективнішого переходу від авторитаризму до демократії. У свою чергу, проблеми здійснення транзиту у латинській Америці та Східній Європі спрямували транзитологів у бік пошуку причин тих помилок, які призвели до появи «фасадних демократій», «німецьких демократій», «напівдемократій» та інших недовершених демократій, які варто об'єднати під єдиним терміном «квазідемократії».

2. Стрижневою причиною формування «квазідемократії» у країнах, які проходять трансформаційних шлях від авторитаризму до демократії, є не до кінця переборений синдром «безформного плюралізму». Відповідно, у цих країнах присутня недостатня стабільністю у політичній сфері та деякі обмеження або порушення громадянських свобод та/або прав меншин. Для подібних країн типові порушення не тільки громадянських свобод, але й деяких політичних прав індивідів і меншин, а також недостатня інституалізація демократичного режиму. Хоча формальні «правила гри» відкрито не порушуються, демократичні інститути є нестійкими. Тому режимам у таких країнах властиві часті соціально-політичні кризи.

3. Політичний плюралізм є системою суспільних відносин, яка охоплює

великі соціальні групи (нації, класи, страти, виробничі, наукові та інші колективи, а також організації, які представляють їх інтереси), що функціонує на основі юридичної автономії суб'єктів політичних відносин, балансу їх економічних, політичних і ідеологічних інтересів при дотриманні соціально-правової рівності. Реальний політичний плюралізм не означає кількісний склад партійної системи, а висловлювання, захист, представлення у владі інтересів тих прошарків населення, з якими пов'язує себе та чи інша партія. Характеристика суспільно-політичні відносин як плюралістичних означає, що вони відкриті для зовнішнього впливу, і громадяни, індивідуально або в організованих групах, мають достатньо можливостей впливу на формування та втілення політики.

З точки зору демократії політичний плюралізм є принципом організації суспільства, за яким жоден з його суб'єктів не має монополії на владу, але кожний суб'єкт, приймаючи участь у політичному процесі, здатний впливати на формування та реалізацію політики без застосування насильства. Головною рисою моделі плюралістичної демократії виступає змагання між партіями під час виборів і можливість груп інтересів (або тиску) вільно висловлювати свої погляди – встановлює надійний зв'язок між керівниками і керованими.

4. Динаміка трансформації суспільно-політичних відносин в Україні має суперечливий і непрогнозований характер, коли авторитарні тенденції довгий час перебували в стані протиборства з демократичною альтернативою. Революція гідності в Україні 2013-2014 рр., у ході якої було повалено авторитарний режим В. Януковича, відкрила можливість побудови в Україні справжньої плюралістичної демократії. Варто відзначити, що в трансформації політичного режиму України можна виділити чотири основних періоди: 1) кінець 1980-х – 1996 р.; 2) 1996-2005 рр.; 3) 2005-2010

рр.; 4) 2010-2014 рр. У становленні та розвитку політичного плюралізму в Україні в аспекті формування багатопартійності можна виділити шість етапів (включно із сучасним – незавершеним), підсумком кожного з яких ставали суттєві зміни у партійній системі аж до зміни її типу. Це відповідно: 1990–1995 рр. (етап становлення багатопартійності); 1996–1999 рр. (етап формування системи поляризованого плюралізму); 2000-2004 рр. (етап переходу до системи поміркованого плюралізму); 2005-лютий 2010 р. (етап стабілізації системи поміркованого плюралізму); з березня 2010 р. до лютого 2014 р. (етап посилення поляризації партійної системи та тенденції до системи з партією-гегемоном); з лютого 2014 р. (етап почався у лютому 2014 р. як результат Революції Гідності та має наступні характерні ознаки: поновлення багатопартійної діяльності, формування спектру політичних напрямків серед політичних партій, підсилення політичної активності громадян).

5. Електоральні процеси в Україні продовж 1991-2016 рр. показують, що політичний плюралізм на перших етапах свого розвитку був досить позитивно сприйнятий електоратом. Означне відбулося завдяки оновленню фасаду минулої моністичної партійної системи. Політична активність громадян не простежувалася, що поступово призвело до зворотного ефекту – формуванню недовіри до багатопартійної системи та очікуванням появи «партії влади», здатної навести лад у державі. Відповідним чином фіксувались настрої електорату практично до початку «помаранчевої революції», результатом якої став електоральний розкол країни на два табори: прибічників авторитарних та євроінтеграційних тенденцій. На зазначеному етапі електоральна активність підвищилась. Однак варто констатувати, що така активність була не результатом позитивного вектору розвитку суспільства, а спровокована ідеологічним протистоянням різних

олігархічних груп. З моменту отримання влади авторитарною «Партією регіонів» багатопартійність трансформувалась у гегемонію однієї правлячої партії. Натомість, жорстке відношення до опозиції зіграло зворотній ефект з правлячою партією. Активізувалось громадянське суспільство, у політичну боротьбу вступили відсторонені від влади політичні еліти, наслідком чого стало підвищення протестних настроїв і у подальшому Революція Гідності. Парламентські 2014 р. та місцеві вибори 2015 р. підтвердили повернення України до традицій політичного плюралізму. Показовою відмінністю від перших років незалежності оновлений український політичний плюралізм відзначається електоральним піднесенням громадянського суспільства та досить високою довірою до політичних партій. Звісно, такий кредит довіри є небезмежним.

6. Політичному плюралізму в Україні потрібно пройти суттєве налаштування під низку факторів, які визначають політичну участь громадян у політичному в цілому, електоральному, зокрема, процесі, якій детермінує суспільно-політичні відносини в суспільстві. Відповідно, розвитку та становленню політичного плюралізму сприяє цілий ряд об'єктивних варіативних факторів: політична участь, політична довіра, зміна соціальної структури суспільства, добровільний консенсус між соціальними групами та етнічне розмаїття складу населення держави.

Фактором становлення політичного плюралізму є формування та збереження в суспільстві національного політичного консенсусу, сутність якого в тому, що більшість громадян відносить себе до національної політичної спільноти. Політичний консенсус є добровільною і довготривалою узгодженістю у позиціях суб'єктів суспільно-політичних процесів. Для становлення політичного плюралізму політичний консенсус має відбутись між політичною елітою та середнім класом. В українському

соціумі середній клас має виконувати роль суспільно-політичного «стабілізатора», а також носія соціал-демократичних установок та цінностей.

7. Політична участь та політична довіра виступають передумовами плюралізації суспільно-політичних відносин. Політична участь – це цілеспрямовані дії громадян та їх об'єднань, через які вони впливають або намагаються впливати на процес прийняття політичних рішень, формування владних інститутів, функціонування політичної системи через призму відстоювання (вираження) власних інтересів або реагування на дії суб'єктів політичних відносин. Політична довіра – це сформоване у свідомості громадян та виражена у волі їх об'єднань відношення до політичної системи, можливості відстоювання власних інтересів та впливу на суспільно-політичні відносини, що легітимізує механізму плюралістичної демократії. Політична участь та політична довіра в українському суспільстві здебільшого вносять до нього певну диференціацію, розділяючи його на «своїх» та «не своїх», що гальмує формування реального політичного плюралізму, заснованого на інтересі населення та його окремих груп.

8. Наслідки Революції Гідності обумовили необхідність врахування етнічної приналежності як важливого фактору розвитку політичного плюралізму у такій багатоетнічній державі як Україна. За для недопущення формування так званої «п'ятої колони» з проросійсько налаштованих громадян для української держави як поліетнічної, багатоконфесійної, з усталеними культурно-цивілізаційними відмінностями оптимальним для забезпечення її загальнонаціональної консолідації була б етнополітика політичного плюралізму, яка б виразила принцип єдності через багатоманітність як фундамент утвердження толерантності. Реалізація принципу толерантності на практиці передбачає, насамперед, становлення таких засад, які могли б законодавчо забезпечити індивідуальні права та

свободи людини, а також сприяли реалізації особливих інтересів різного роду соціальних груп (меншин).

9. Процес становлення політичного плюралізму у країнах Центрально-Східній Європі розпочався із розпадом СРСР, коли майже у тридцятьох країнах змінилися політичні системи. Найбільш успішними прикладами утвердження політичного плюралізму у Центрально-Східній Європі слід назвати Угорщину, Польщу, Чехію та Словаччину, які скалали Вишеградську четвірку. Процеси плюралізації суспільно-політичних відносин у Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині проходили більш продуктивно через те, що ці країни хоч і входили до Договору про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу, який по своїй суті переводив їх під повний протекторат СРСР, однак мали власну політичну систему, яка суттєво відрізнялась від бюрократичного апарату радянських республік. Крім того, у цих країнах зберігалась багатопартійна культурна традиція та після їх виходу з організації Варшавського договору основний вплив здійснювали переважно західні партнери, активно підтримуючи демократичні трансформації.

10. Досвід Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини в контексті плюралізації суспільно-політичних відносин в Україні слід врахувати через наступні паралелі: 1) первинний процес становлення політичного плюралізму відбувався на тлі занепаду авторитарної радянської системи та кризи соціалістичної ідеології; 2) природній розвиток політичного плюралізму як Угорщини, Чехії та Словаччині, такі в Україні, супроводжувався революційними рухами, які давали нового поштовху політичним трансформаціям. Однак в Україні, на відміну від Угорщини, Чехії та Словаччини, мала місце постреволюційна реакція на демократичні трансформації та повернення старої еліти до влади, що підготувало ґрунт для Революції Гідності; 3) багатопартійна система Чехії та Словаччині

розвивалась за чисельного представництва на чолі парламентської більшості ліберальних та правих сил, які створювали коаліцію з «малими» партіями. Така сама тенденція в Україні проявилась одразу після набуття Україною незалежності, а також після Помаранчевої Революції. Однак Україні не вдалося зберегти такий баланс сил на політичній арені, адже через декілька виборчих циклів до влади поверталась центристська олігархічна опозиція разом з партіями лівого спрямування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авцинова Г. Гражданское общество в России: проблемы и перспективы / Г. Авцинова // Власть. – 2001. – № 2. – С. 25-32.
2. Антошевский А. Трансформация политической системы в Польше (методологические комментарии) / А. Антошевский // Республика Польша 1989–2009. Избранные проблемы / под ред. К. Лещинской). – Торунь : Изд-во Адам Маршалэк, 2011. – С. 54-62.

3. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон. – М. Изд-во "Текст", 1993. – 303 с.
4. Базів В. Політичні партії у незалежній Україні: генеза і типологія / В. Базів. – Львів : Світ, 1999. – 54 с.
5. Баранов Н. А. Современная демократия: эволюционный подход / Н. А. Баранов. – СПб., Балт. гос. техн. ун-т, 2007. – 208 с.
6. Башмаков М. С. Электоральные революции как фактор политической модернизации: опыт Чехии и Словакии / М. С. Башмаков [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://wnpid.amu.edu.pl/images/stories/ssp/ssp_2007_1/sp-7-1-16.pdf
7. Бейль П. Исторический и критический словарь / П. Бейль. – В 2-х т. Т. 2. – М. : Мысль, 1968. – 510 с.
8. Бекешкіна І. Українці хочуть над собою сильну руку / І. Бекешкіна. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.pravda.com.ua/news/2006/12/18/3189242/>
9. Белоусов Я. Проблема этносов в мировой политике и международных отношениях / Я. Белоусов [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.worldpolit.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=131&Itemid=63
10. Бердяев Н. Философия неравенства / Н. Бердяев. – М.: АСТ, 2006. – 349 с.
11. Бітем Д. Головні принципи й показники демократичного аудиту // Визначення і вимірювання демократії / Д. Бітем; пер. з англ. Г. Хомечко. – Львів : Літопис, 2005. – С. 42-67.
12. Боден Ж. Метод легкого познания истории / Ж. Боден. – М.: Наука, 2000. – 412 с.

13. Большая актуальная политическая энциклопедия / под ред. А. Белякова, О. Матвейчева. – М. : Эксмо, 2009. – 412 с.
14. Бордюк К. В. Громадянське суспільство: чинники формування: зб. наук. праць / К. В. Бордюк // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. – К. : ІВЦ «Політехніка», 2010. – № 1 (5). – С. 108-122.
15. Боренько Я. Теоретичні основи дослідження груп інтересу / Я. Боренько // Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку / Збірник наукових праць. – Львів: ПАІС, 1998. – С. 132-133.
16. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії : моногр. / В. І. Бортніков. – Луцьк : РВВ «Вежа», Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.
17. Бродовская Е. В. Базовые типы партийной консолидации на посткоммунистическом пространстве / Е. В. Бродовская // Научные ведомости БелГУ. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. – 2011. – № 1. – С. 178-189.
18. Брусиловська О. І. Політична трансформація Угорщини в умовах членства в ЄС / О. І. Брусиловська // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2009. – Т. 14. – Вип. 2. – С. 103-110.
19. Бунчак Я. Изменения в ценностной системе населения Словакии после 1989 г. / Я. Бунчак // Социологические исследования. – 2004. – № 7. – С. 9.
20. Бурковський П. Довіра громадян до органів влади та базових соціальних інститутів / П. Бурковський, С. Черненко [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/april08/6.htm>.

21. Бусленко В. Інституціоналізація парламентської опозиції в Польщі / В. Бусленко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2010. – Вип. 20. – С. 444-453.
22. Валецький О. Державна політика в Україні : монографія / О. Валецький. – К.: НІСД, 2001. – 242 с.
23. Васильєва Л. Н. Синергетический подход в теории элит и его использование в политологии / Л. Н. Васильєва // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 6. – С. 76–94.
24. Володько В. Моделі соціокультурної адаптації мігрантів / В. Володько, О. Ровенчак // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – Вип. 2. – С. 182-210.
25. Вольтер. Философские сочинения / Вольтер. – М.: Наука, 1988. – 751 с.
26. В Украине улучшается уровень развития демократии - Freedom House [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/1317477-v-ukraine-uluchshaetsya-uroven-razvitiya-demokratii-freedom-house.html>
27. Габермас Ю. Три нормативні моделі демократії / Ю. Габермас // Демократія : Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 364-373.
28. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель. – М. : Мир книги, 2007. – 464 с.
29. Гельвеций Г. Сочинения в 2 томах / Г. Гельвеций. – Т. 2. – М. : Мысль, 1974. – 648 с.
30. Герасимов О. Середній клас в Україні: майбутнє народжується сьогодні: зб. наук. праць / О. Герасимов // Стратегії соціально-економічного

розвитку: держава, суспільство, особистість. – К.: Видавничий дім «Корпорація», 2005. – С. 56–124.

31. Глобалистика: Энциклопедия / Гл. ред. И. И. Мазур, А. Н. Чумаков. – Радуга Москва, 2003. – 1328 с.

32. Гнаповський О. Проблеми діяльності політичної опозиції в Україні: шляхи оптимізації / О. Гнаповський. [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<http://naub.oa.edu.ua/2012/problemy-diylnosti-politychnoloji-opozytsiji-v-ukrajni-s-hlyahy-optymizatsiji-2/>

33. Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Идентичность: Философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко – К.: Арт-Пресс, 1999. – 466 с.

34. Головаха Є. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» / Е. Головаха, Н. Паніна // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 9–51.

35. Гольбах П. А. Избранные произведения в двух томах. В 2-х т. Т. 1 / П. А. Гольбах. – М., 1963. – 715 с.

36. Гордієнко М. О. Імператив легітимної моделі влади в умовах реформування політичної системи: наукові записки / М.О.Гордієнко // Курасівські читання, 2007. Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії / редкол. : Ю. А. Левенець (голова) та ін. – К. : Знання України, 2007. – Вип. 36. – С. 35-47.

37. Гранчак Т., Рудь І. Місцеві виборів 2015: попередні результати / Т. Гранчак, І. Рудь // Резонанс. – 2015. – № 76. – С. 4-18. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nbuviap.gov.ua/images/rezonans/2015/rez76.pdf>

38. Гринюк Р. Правова держава і демократія: питання взаємодії та взаємозв'язку / Р. Гринюк // Право України. – 2010. – № 7. – С. 43–50.
39. Грищенко В. Сучасний виборчий PR : навч. посіб. / В. Грищенко, В. Лісничий. – Сєверодонецьк : Видавн. дім "Еврика", 2001. – 480 с.
40. Громадська думка населення України: парламентські вибори-2014, вересень [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/gromads-2014_-veresen-.htm
41. Громадська думка післявиборчого опитування – вересень 2014 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/gromadska-dumka-pisljavivorchogo-opituvannja.htm>
42. Гутман Е. Типи і парадокси демократії / Е. Гутман // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 143-155.
43. Даймонд Л. Глобальна перспектива / Л. Даймонд. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://old.russ.ru/politics/meta/20000814_diamond.html
44. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – Вип. 1 («Політичні цінності»). – С. 882-942.
45. Даймонд Л. Пройшла ли «третья волна» демократизации? / Л. Даймонд // Полис. – 1999. – № 1. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/D/1999-1-3-Dimond_Proshla_li_3_volna_demokratizacii.pdf
46. Даль Р. А. Соціологічна концепція «середнього класу»: реф. зб. / Р. А. Даль // Актуальні проблеми сучасної політичної науки. – К., 2007. – Вип. 4. – С. 41-87.

47. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль; [пер. с англ. под ред. М.В. Ильина]. – М. : «РОССПЭН», 2003. – 576 с.
48. Данилюк Н. М. Чинник стартових передумов для модернізації від авторитарних до демократичних режимів / Н. М. Данилюк // Гілея. – 2011. – Вип. 46. – С.545-550.
49. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 142-147.
50. Дегтярев А. Основы политической теории: Учеб. пособие / А. Дегтярев. – М. : Высшая школа, 1998. – 239 с.
51. Демократизация и парламентаризм в Восточной Европе: Монография / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобальных и регион. проблем. Отд. Вост. Европы; Отв. ред. Игрицкий Ю. И. – М., 2003. – 265 с.
52. Денисова Г. С. Этносоциология : [учеб. пособие для студентов ун-тов и пед. вузов] / Г. С. Денисова, М. Р. Радовель. – Ростов-н/Д: Изд-во ООО «ЦВВР», 2000. – 280 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://polbu.ru/denisova_ethnosociology.
53. Дергачев В. А. Геоэкономический словарь-справочник / В. А. Дергачев. – Одесса : Ипрэи нану, 2004. – 177 с.
54. Дергачов О. Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні / О. Дергачов // Політична думка. – 2002. – № 1. – С. 8-9.
55. Джеймс У. Прагматизм: новое название для некоторых старых методов мышления : Популярные лекции по философии / У. Джеймс. – Изд. 3-е. – М. : ЛКИ, 2011. – 240 с.
56. Доган М. Сравнительная политическая социология / М. Доган, Д. Пеласси. – М. : Социально-политический журнал, 1994. – 272 с.

57. Доповіді міжнародного експертного клубу «Політична думка», 1995, 24 серп. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ldpu.org.ua/partners/lib/klimchuk/45d873a46fb9a/>
58. Дудников Е.В. Признаки, характеризующие политический плюрализм / Е. В. Дудников // Вестник Воронежского института экономики и социального управления. – 2008. – № 2-3. – С. 91-93.
59. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм. – М. : Канон, 1991. – 432 с.
60. Етносоціальні трансформації в Україні / Б. В. Попов (відп.ред.). – К. : Український Центр духовної культури, 2003. – 308 с.
61. Жуковский И. И. Становление партийной системы Республики Польша : монографія / И. И. Жуковский. – Калининград : Изд-во РГУ им. И. Канта, 2010. – 183 с.
62. Заболотная Г. М. Феномен доверия и его социальные функции / Г. М. Заболотная // Вестник РУДН, сер. Соц-я. – 2003. – № 1 (4). – С. 67-73.
63. Задорожнюк Э.Г. Партии и движения в Чехии: Структурная эволюция и проблема приоритетов // Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов. – М., 1997. – С.239-260.
64. Задорожнюк Э. Г. Почему не устояло в 90-е годы единое чехословацкое государство / Э. Г. Задорожнюк // Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века. – М., 2006. – С. 259-346.
65. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Ф. Закария. М., Ладомир, 2004. – 330 с.
66. Заславская Т. И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации : учебное пособие / Т. И. Заславская. – М.: Дело, 2004. – 400 с.

67. Здіорук С. І. Національно-політичні рухи та їхній вплив на державне управління / С. І. Здіорук, В. Г. Кремень, М. Д. Міщенко. – К.: НІСД, 1998. – 81 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/Zdioruk/index.htm>
68. Зубрицька О. Середня освіта європейських держав та України на зламі століть / О. Зубрицька // Рідна школа. – 2006. – № 11. – С. 39-40.
69. Зяблюк Н. Г. Политический плюрализм: контуры американской модели / Н. Г. Заблюк // США VS. Канада: экономика, политика, культура. – 1999. – № 5. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001085/st000.shtml>
70. Ильин В. И. Буржуазный плюрализм: истоки и классовый смысл / В. И. Ильин. – М. : Мысль, 1983. – 199 с.
71. Иванов М. Політична освіта – важливий засіб демократизації свідомості молоді України / М. Иванов // Магістеріум. – 2009. – Вип. 32: Політичні студії. – С. 19-25.
72. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая индустриальная волна на Западе : Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 494-505.
73. Катаев Д. Всплеск этнического национализма в Европе / Д. Катаев // Власть – 2010. – № 6. – С. 88-91.
74. Каутський К. Етика и материалистическое понимание истории (опыт исследования) / К. Каутский. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 136 с.
75. Кириченко І. Український соціум: еластичність свідомості і виклики часу / І. Кириченко // Дзеркало тижня : міжнар. сусп.-політ. щотижневик. – 2003. – № 29. – С. 20-22.
76. Кіслова О. С. Політична культура молоді / О. С. Кіслова // Гілея. – 2011. – Вип. 45. – 568с.

77. Ключенко Е. Політична участь: теорія, методологія та вимірювання із застосуванням методу шкалограмування за Гутманом / Е. Ключенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 46-73.
78. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Особенная часть : учебник / под ред. Б. А. Страшун. – 3-е изд., пересмо тр. и доп. – М. : Норма, 2008. – 1136 с.
79. Кожаров А. Монизм и плюрализм в идеологии и политике / А. Кожаров ; пер. с болг. В. Большакова, Т. Зюзюкина. – М. : Прогресс, 1976. – 248 с.
80. Козловець М. Глобальна міграція і політика ідентичності та громадянства / М. Козловець // Українська полоністика. – Вид-во Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2008. – Вип. 5. – С. 3-22. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://eprints.zu.edu.Ua/2672/1/Kozlovets_Mikola_5.pdf
81. Коллективный выбор и индивидуальные ценности. – М. : ГУ ВШЭ, 2004. – 204 с.
82. Колодій А. Багатопартійність і демократизація в Україні: висхідні та низхідні тренди в роки незалежності / А. Колодій // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24-25 листопада 2011 р. – К. : ШІЕНД, 2012. – С. 133-149.
83. Колодій А. Громадянське суспільство та правова держава: проблеми і шляхи розбудови / А. Колодій // Право України. – 2010. – № 7. – С. 12-17.
84. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні / А. Колодій // Сучасність. – 1999. – № 7-8. – С. 5-96.

85. Колонин Ю.Н. К гражданскому обществу через «PR» / Ю. Н. Колонин, Т. А. Кулакова // Правовое гражданское общество России: перспективы ; под ред. В. Г. Маратова. – СПб., 2003. – С. 16-20.
86. Котигоренко В. О. Конфліктогенні зони політичної системи України // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї / В. О. Котигоренко. – К., Миколаїв : Вид-во «Український центр політичного менеджменту», 2009. – Вип. 17. – С. 15-19.
87. Краснопьяров В. М. Процесс демократизации в странах Вишеградской группы на початку євроінтеграції (1989 - 1998) / В. М. Краснопьяров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2011. – № 2. – С. 64-69.
88. Кремень В. Шлях до стабілізації: збалансування корпоративних інтересів / В. Кремень // День. – 2007. – 13 червня. – № 94. [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.day.kiev.ua
89. Кудряченко А. Ідея правової держави в контексті європейської інтеграції України / А. Кудряченко // Віче. – 2010. – № 16. – С. 9-16.
90. Кузнецова З. Н. Восточная Европа: Двадцать лет спустя / З. Н. Кузнецова // Новая и новейшая история. – М., 2009. – № 6. – С. 3-31.
91. Кукуруз О. В. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз / О. В. Кукуруз. – К. : «Наукова думка» ; НАН України, 2010. – 200 с.
92. Купрейченко А. Б., Мерсиянова И. В. Проблема оценки уровня и содержания социального доверия // Доверие и недоверие в условиях развития гражданского общества / отв. ред. А.Б. Купрейченко, И.В. Мерсианова. – М. : Издательский дом НИУ ВШЭ, 2013. – 564 с.
93. Куць О. М. Етнонаціональні чинники державотворення / О. М. Куць, В. В. Лісничий. – Х. : Вид-во ХарРІ УАДУ "Магістр", 2002. – 106 с.

94. Ламетри Ж. О. Сочинения. 2-е изд. / Ж. О. Ламетри.– М. : Мысль, 1983. – 509 с.
95. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительные исследования / А. Лейпхарт. – М. : Аспект ПРЕС, 1997. – 380 с.
96. Лещенко В. М. Особливості становлення української багатопартійності в умовах суспільної трансформації / В. М. Лещенко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 31 (10). – С. 42-46.
97. Ліберальна партія України в газетних повідомленнях. 1991-1993. – К.-Донецьк Центр соціально-економічного і політичного аналізу Ліберальної партії України, 1994. – С. 55-57.
98. Линц Х., Степан А. Государственность, национализм и демократизация / Х. Линц, А. Степан // Полис (Политические исследования). – 1997. – № 5. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/L/1997-5-2-Linz,Stepan_Gosudarstvennost_nacinalizm_demokratiya.pdf
99. Лоуи Т. Глобализация, государство, демократия: образ новой политической науки / Т. Лоуи // Полис (Политические исследования). – 1999 – № 5. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/L/1999-5-10-Lowie_Globalizaciya_gosudarsvo_demokratiya.pdf
100. Лучак А. Соглашение за «Круглым столом» / А. Лучак // Республика Польша 1989–2009. Избранные проблемы / под ред. К. Лещинской). – Торунь : Изд-во Адам Маршалэк, 2011. – С. 25-42.
101. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К: Довіра; Генеза, 1996. – 254 с.

102. Малинова О. Ю. «Политическая культура» в российском научном и публичном дискурсе / О. Ю. Малинова // ПОЛИС. – 2006. – № 5. – С. 106-128.
103. Марков Д. Политические силы в постсоциалистических обществах (Венгрия) / Д. Марков // Общественные науки и современность. – 1993. – № 1. – С. 142-152.
104. Матвеева С.А. Этнические конфликты и этнополитические отношения / С. А. Матвеева // Ежегодник. – 2007. – С. 148-160.
105. Мацієвський Ю. Корпоративізм (корпоратизм) / Ю.Мацієвський. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=457>.
106. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» / Ю. Мацієвський. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [:http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=63&c=1399](http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=63&c=1399).
107. Митко А. М. Новітні форми налагодження діалогу між державою та громадянами / А. М. Митко // Наукові записки. Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2013. – Вип. 6 (68). – С. 98-106.
108. Молчанов М., Суглобін С. Концепція етнополітичних досліджень в Україні / М. Молчанов, С. Суглобін. – Київ, 1992. – 176 с.
109. Монтеск'є Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтеск'є ; сост., пер. и коммент. А. В. Матешук. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
110. Мороко В. Основні тенденції розвитку партійної системи України (1990-2000-ні роки) / В. Мороко // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24-25 листопада 2011 р. – К. : ІПіЕНД, 2012. – С. 232-242.

111. Мунтян М. А. Политология : курс лекций / М. А. Мунтян. – М. : МАКС Пресс, 2008. – 576 с.
112. Новые политические элиты в России и Восточной Европе // Россия и современный мир. – М., 1997. – № 1(14). – С. 212-240.
113. Носова А. В. Чешский гражданский форум: «Внутренняя» история: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / А. В. Носова. – М., 2006. – 28 с.
114. Огородников В. П. Монизм или плюрализм? / В. П. Огородников // Российский гуманитарный журнал. – 2015. – Т. 4. – № 1. – С. 50-56. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://libartrus.com/arch/files/2015/1/07_150132_Ogorodnikov_v3.pdf
115. О’Доннелл Г. Делегативная демократия / Г. О’Доннелл. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.politnauka.org/library/dem/odonnell.php>
116. Основи політології : навч. посібник / за ред. М. Ф. Головатого. – К. : Юрінком, 2004. – 458 с.
117. Остапенко М. Ідеологічний плюралізм: проблема необхідності розвитку і збереження цілісності демократичного суспільства / М. Остапенко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2010. – Вип. 21. – С. 3-23.
118. Остапенко М. Політичний плюралізм: багатогранність змісту / М. Остапенко // Політичний менеджмент. – 2011. – № 6. – С. 29-36
119. Панченко Т.В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку [монографія] / Т. В. Панченко. – Х. : Майдан, 2011. – 368 с.

120. Парето В. Трансформация демократии / В. Парето / пер. с итал. М. Юсима. – М. : Издательский дом «Территория будущего», гон. (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). – 208 с.

121. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

122. Патнем Р. Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнем, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті; пер. з англ. В. Ющенко. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

123. Позняк Д. Рефлексивні механізми свідомості виборців / Д. Позняк // Соціальна психологія. – 2004. – № 3 (5). – С. 22–38.

124. Политика: Толковый словарь: Русско-английский. – М., Инфра-М, 2001. – 768 с.

125. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

126. Попередні підсумки виборів: аналітики виявили зміни виборчих симпатій у регіонах України на основі даних аналітичного центру RATING Pro. від 10 листопада 2015 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.5.ua/Mistsevi-vybory2015/Poperedni-pidsumky-vyboriv-analytyky-vyivavlyly-zminy-vyborchikh-sympatii-u-rehionakh-Ukrainy-98101.html>

127. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. – К. : Основи, 1994. – 444 с.

128. Порошенко набрав більше 50% у переважній більшості областей – екзит-пол 25 травня 2014 року [Електронний ресурс] – Режим

доступу:<http://tsn.ua/vybory-2014/vybory-prezidenta/poroshenko-nabrav-bilshe-50-u-perevazhniy-bilshosti-oblastey-ekzit-pol-351391.html>

129. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості: аналіт. доп. / Національний інститут стратегічних досліджень. – К.: НІСД, 2014. – 78 с.

130. Проценко О. В. Роль механізмів партиципації у вирішенні проблеми відчуження громадян від влади / О. В. Проценко // Політологічні записки. – 2011. – № 3. – С. 4-8.

131. Пую А. Концепция политического плюрализма: Генезис и содержание проблемы: учеб. пособие / А. Пую. – СПб., 1994. – 527 с.

132. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский / Под ред. проф. Бажанова В. А. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2000. – 320 с.

133. Пшеворский А. Переходы к демократии / А. Пшеворский // Политология: хрестоматия / Сост. проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – 843 с.

134. Радаев В. В. Социальная стратификация / В. В. Радаев, О. И. Шкаратан. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 318 с.

135. Растои Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.

136. Результати місцевих виборів 2015 року [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<http://ua.korrespondent.net/ukraine/3580964-rezultaty-mistsevykh-vyboriv-2015>

137. Рекун А. П. Стратегия развития среднего класса как определяющий фактор общественной интеграции / А. П. Рекун // Экономика и управление. – 2010. – № 1. – С. 20–26.

138. Рибаченко В. Місцеві вибори в Україні мають відбутися восени року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/26oct2014/parlvyb2014.html>
139. Савинов Л. В. Концепт нації, конституція и етнополітика / Л. В. Савинов // *Ценности и смыслы*. – 2009. – № 3. – С. 75-91.
140. Сартори Дж. Вертикальная демократия / Дж. Сартори // *Полис*. – 1993. – № 2. – С. 80-89.
141. Свінцицький В. Українська демократія у контексті економічної глобалізації / В. Свінцицький // *Дзеркало тижня*. – 2001. – № 22. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/ukrayinska_demokratiya_u_konteksti_ekonomichnoyi_globalizatsiyi.html
142. Скворцов М. Г. Этничность в процессе социальных изменений / М. Г. Скворцов // *Социально-политический журнал*. – 1996. – № 1. – С. 29-43.
143. Словник української мови: в 11 т. / [ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 6: П / [ред. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, П. П. Доценко]. – К.: Наукова думка, 1975. – 860 с.
144. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Нові політичні партії України / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К.: Знання, 1990. – 47 с.
145. Смітюх Г. Є. Україна сакральна / Г. Є. Смітюх, В. В. Стрілецький. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/smitstr/04.html>
146. Тарасов И. Н. Выбор формы правления как институциональная проблема посткоммунизма: опыт стран Центрально-Восточной Европы / И. Н. Тарасов // *Политическая экспертиза*. – 2010. – № 1. – С. 83-94.

147. Тарасов И. Н. Парламентские выборы в Словакии: преодолен ли мечьяризм? / И. Н. Тарасов // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – 2003. – № 4. – С. 30-34.

148. Тирских М. Г. Трансформация политических режимов: Государственно-правовые аспекты : Автореф. дисс... канд. юрид. наук / М. Г. Тирских. – Челябинск, 2005. – 26 с.

149. Ткач Д. Будапешт: гаряча осінь 2006 року / Д. Ткач // Політика і час. – 2006. – № 11. – С. 28-34.

150. Ткач Д. Влада та опозиція в Угорщині – зміна облич чи зміна курсу? / Д. Ткач // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – Вип. 2. – С. 75-90.

151. Токвіль А. Про демократію в Америці / А. Токвіль. – К. : Всесвіт, 1999. – 582 с.

152. Томахів В. Трансформація політичного режиму в незалежній Україні: загальні тенденції, особливості дефініцій / В. Томахів // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – 2015. - Вип. 19. – Ч. 1. – С. 336-342.

153. Україна-2014: рік тяжких випробувань. – К. : Центр Разумкова, 2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/upload/Pidsumky_2014_2015_A4_fnl.pdf

154. Украина возглавила список гибридных режимов в рейтинге демократии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://racurs.ua/news/8211-ukraina-vozglavila-spisok-gibridnyh-rejimov-v-reytinge-demokratii>

155. Фадеичева М. А. Нация и этнос в современном политическом процессе / М. А. Фадеичева // Взаимодействие политической науки с органами государственной власти в формировании политических процессов в Российской Федерации и Новых Независимых Государствах : сб. науч. ст. по

итогах междунар. конф. Екатеринбург, 1-3 нояб. 2002 г. : В 2 ч. – Екатеринбург, 2002. – Ч. 1. – С. 139-143. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.espi.ru/Content/Conferences/Papers2002/faddeicheva.htm>

156. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации [монография] / А. А. Фисун. – Харьков : Константа, 2006. – 352 с.

157. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с.

158. Хабермас Ю. Политические работы / Ю. Хабермас ; сост. А. В. Денежкина ; пер. с нем. Б. М. Скуратова. – М. : Праксис, 2005. – 368 с.

159. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2003. – 368 с.

160. Хейвуд Э. Политология / Э. Хейвуд ; пер. с англ. ; под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Бельского. – М. : Юнити-Дана, 2012. – 545 с.

161. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века : в 3 т. / [редкол.: А.Д. Некипелов (глав. ред.) и др.]. – Т. 3 : Трансформации 90-х годов, Ч. 1 / С. П. Глинкина, Н. И. Бухарин, Ю. К. Князев и др. ; [отв. ред. С. П. Глинкина]. – М. : Наука, 2002. – 516 с.

162. Шаповаленко М. В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции / М. В. Шаповаленко. – Х. : ХНУВД, 2007. – 340 с.

163. Шедлер А. Что представляет собой демократическая консолидация? / А. Шедлер [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://old.russ.ru/politics/meta/20001003_schedler.html

164. Шерель П. И. Строить демократию: свобода формирования и выражения мнений / П. И. Шерель // Полис. – 1993. – № 6. – С. 92-96.

165. Шмиттер Ф. Более либеральная, предлиберальная или постлиберальная? / Ф. Шмиттер [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.russ.ru/journal/predely/97-10-28/shmitter.htm>

166. Шмиттер Ф. Неокорпоративизм: определение понятия / Ф. Шмиттер // Политология: хрестоматия / сост. Б. А. Исаев, А. С. Тургаев, А. Е. Хренов. – СПб. : Питер, 2006. – 464 с.

167. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16-28.

168. Шмиттер Ф. Угрозы и дилеммы демократии / Ф. Шмиттер. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.politnauka.org/library/dem/schmitter.php>

169. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. А. Шумпетер. – К. : Основи, 1995. – 528 с.

170. Щербакова Ю. А. Национальный вопрос в чешском и словацком обществах // Федерализм и региональные отношения: (Опыт России и Западной Европы): Приложение к журналу «Этносфера». – М., 1999. – С. 168-178.

171. Щербакова Ю. А. Политический плюрализм и демократическое развитие Чехии и Словакии (Конец 80-х-90-е гг. XX в.): Диссертация канд. ист. наук: 07.00.03. / Ю. А. Щербакова. – М., 2003. – 164 с.

172. Щербакова Ю. А. Политический плюрализм и демократическое развитие Чехии и Словакии (конец 80-х - 90-е годы XX в.): монография / ИНИОН-РАН, Отд. Восточной Европы; отв. ред. Ю. И. Игрицкий / Ю. А. Щербакова. – М., 2004. – 100 с.

173. Щербакова Ю.А. Распад Чехословакии: Попытка анализа общественных процессов / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобальных и регион. проблем. Отд. Вост. Европы; Отв. ред. Шаншиева Л. Н. / Ю. А. Щербакова. – М., 1994. – С. 106-119.

174. Щербакова Ю. А. Российские ученые о трансформации политической системы Чешской Республики // Восточная Европа: 20 лет социальной трансформации. Сб. науч. трудов / РАН. ИНИОН. Центр науч-информ. исслед. глобал. и регионал. проблем. Редколл.: Игрицкий Ю. И. (отв. ред.), Шаншиева Л. Н. (отв. ред.) и др. / Ю. А. Щербакова. – М., 2010. – С. 183-197.

175. Этнические войны: досье // Washington ProFile. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.washprofile.org>

176. Якименко Ю. В. Парти́йна система України у 2010-2015 рр.: зміни, тенденції, перспективи еволюції / Ю. В. Якименко // Держава і право : Збірник наукових праць. Серія Політичні науки. Випуск 68. – К.: Вид-во «Юридична думка», 2015. – С. 181-193.

177. Bauman Z. Modernity and Ambivalence / Z. Bauman. – Ithaca : Cornell University Press, 1991. – 320 p.

178. Bożyk S. Rzeczpospolita Polska. Opozycja parlamentarna / S. Bożyk / Red. nauk. E.Zwierzchowski – Warszawa, Wydawnic two Sejmowe 2000. – S. 31-60.

179. Carothers T. The End of the Transition Paradigm / T. Carothers // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – № 1. – P. 5-21.

180. Dahl R. Rethinking Who Governs? New Haven, Revisited // Community power : directions for future research / R. Dahl / Ed. by R. J.Waste. – Beverly Hills, Calif. : Sage Publications, 1986. – 355 p.

181. Dahl R., Lindblom Ch. Politics, Economics, and Welfare: Planning and Politico-Economic Systems Resolved into Basic Social Processes / R. Dahl, Ch. Lindblom – New York, Harper and Row Publishers, 1953. – P. 4-23.

182. Diamond L. Is the Third Wave of Democratization Over? An Empirical Assessment / L. Diamond // The Kellogg Institute for International Studies, University of Notre Dame. Working Paper. – 1997. – № 236. [Электронный ресурс] – Режим – доступу: http://www.u.arizona.edu/~zshipley/pol437/docs/Diamond_1996.pdf

183. Dunleavy P., O'Leary B. Theories of the State : the Politics of Liberal Democracy / P. Dunleavy, B. O'Leary – Houndmills : Macmillan Education Ltd., 1987. – 400 p.

184. Ethnic Identity. Creation, Conflict, and Accommodation / Ed. L. Romanucci – Ross, G. de Vos. Third edition. – L., AltaMira Press, 1995. – 400 p.

185. Gauchet M. La religion dans la démocratie / M. Gauchet – Folio Essais, 2001. – 144 p.

186. Geertz C. The Interpretation of Cultures: Selected Essays. / C. Geertz – N.Y., Basic Books, Inc., 1973. – 478 p.

187. Godlewski T. Status opozycji parlamentarnej. Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych / T. Godlewski / Red. K. Łabędź, M. Mikołajczyk. – Kraków, 2001. – S. 465-471.

188. Held D. Models of Democracy. – 2nd ed. / D. Held – Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1996. – P. 217-218.

189. Jagers K., Gurr T. R. Tracking Democracy's Third Wave with the Polity III Data / K. Jagers, T. R. Gurr // Journal of Peace Research. – 1995. – Vol. 32. – № 4. – P. 469-482.

190. Jaspers K. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte / K. Jaspers – Munchen, 1952. – 380 s.
191. Krawczyk T. Opozycja polityczna w państwach demokratycznych, Studia z teorii polityki. Tom III / T. Krawczyk / red. A. Czajowski L. Sobkowiak. – Wrocław 2000. – S. 140-159.
192. Laski H. The parliamentary and presidential systems / Harold J. Laski // Public Administration Review. – 1944. – Vol. 4. – №. 4. – P. 347-359.
193. Letki N. Socialization for Participation? Trust, Membership, and Democratization in East-Central Europe / N. Letki // Political Research Quarterly. – 2004. – Vol. 57. – P. 665–679.
194. Mojak R. The Institution of the President of Poland in Time of Constitutional Transitions / R. Mojak. – Warsaw : Wydawnictwo Sejmowe, 1994. – 311 p.
195. Muller E. N. A. Civil Culture and Democracy: The Question of Causal Relationships / E. N. Muller, M. A. Seligson// American Political Science Review. – 1994. – Vol. 88. – № 4. – P. 635-652.
196. Neumann F. L. Behemoth / F. L. Neumann. – N.Y. : Harper & Row, 1966. – 649 p.
197. Nicolescu C. Approaches to Local Representation in Poland, Estonia, and Bulgaria / C. Nicolescu, A. Gorcea // Faces of Local Democracy: Comparative Papers from Central and Eastern Europe / Ed. by G. Soos, V. Zentaj. – Budapest : OSI – LGPSRI, 2005. – P. 209-241.
198. Popper K. The Open Society and Its Enemies / K. Popper // Vol. 1. – N. Y., 1963. – P. 37-40.
199. O'Donnell G., Schmitter P. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. Schmitter. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.

200. Quermonne J.-L. Les regimes politigues occidentaux / J.-L. Quermonne / Ed. Du Seuil. – Paris, 1986. – 385 p.
201. Rosenfeld M. Can Human Rights Bridge the Gap Between Universalism and Cultural Relativism / M. Rosenfeld // Columbia Human Rights Law Review. – 1999. – Vol. 53. – № 2. – P. 249-284.
202. Schiller F. Infallibility and Tolerance / F. Schiller // Hibbert Journal. – April. – 1909. – P. 49-56.
203. Siaroff A. Comparative Presidencies: The Inadequacy of the Presidential, SemiPresidential and Parliamentary Distinction / A. Siaroff // European Journal of Political Research. – 2003. – № 42 (3). – P. 287-312.
204. Volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky konané ve dnech 25.10. – 26.10.2013. Celkové výsledky hlasování [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.volby.cz/pls/ps2013/ps2?xjazyk=CZ>
205. Weber A. Der Rechtstremismus ist eine Folge des Systemwandels / A. Weber // Neue Gesellschaft. – 1999. – № 9. – S. 805-809.